

Вступ до етнополітології: науково-навчальний посібник. К. - 1999. - 300 с

Зміст

Передмова

Вступ

РОЗДІЛ 1. Становлення і розвиток етнополітології.

- §1. Зародження і розвиток етнополітології на Заході
- §2. Різноманітність поглядів щодо змісту етнополітології
- §3. Становлення етнополітології в Україні

РОЗДІЛ 2. Етнополітологія: актуальність, визначення та основні закономірності.

- §1. Актуальність розвитку етнополітології
- §2. Визначення етнополітології
- §3. Основні закономірності етнополітології
- §4. Понятійно-категоріальний апарат етнополітології

РОЗДІЛ 3. Методологічні засади етнополітології.

- §1. Загальнонаукові методи
- §2. Спеціальні методи етнополітології
- §3. Догматичне етнополітичне мислення
- §4. Критичне етнополітичне мислення
- §5. Догматичне та критичне етнополітичне мислення: порівняльний аналіз

РОЗДІЛ 4. Етнополітологія: структура, функції та місце в системі суспільних наук.

- §1. Структура етнополітології
- §2. Основні функції етнополітології
- §3. Місце етнополітології в системі суспільних наук

Висновки. Запитання і завдання

ЧАСТИНА II. Зародження і розвиток етнополітичних ідей, концепцій та теорій.

РОЗДІЛ 1. Виникнення етнополітичних поглядів в Давній Греції та Римі.

- §1. Передумови зародження етнополітичних думок
- §2. Формування етнополітичних думок у Давній Греції та Римі

РОЗДІЛ 2. Становлення етнополітичних ідей в епоху відродження.

- §1. Особливості формування етнополітичної думки в епоху відродження
- §2. Етнополітичні погляди Н.Макіавеллі
- §3. Етнополітичні ідеї Ж.Бодена

РОЗДІЛ 3. Формування етнополітичних знань в епоху Просвітництва.

- §1. Розробка етнополітичних ідей Ф.Беконом та Т.Гоббсом
- §2. Етнополітичні ідеї Ж.-Ж.Руссо
- §3. Внесок Ш. Монтескє у розвиток етнополітичних ідей

РОЗДІЛ 4. Вплив американської та французької революцій на становлення етнополітичних ідей та концепцій

- §1. Етнополітичні погляди "батьків - засновників" США
- §2. Етнополітичні ідеї "Декларації незалежності США"
- §3. Вплив Великої Французької революції на становлення етнополітичних ідей
- §4. Наслідки Американської та Французької революцій для розвитку етнополітичних концепцій

Розділ 5. Розвиток етнополітичних концепцій і теорій у Німеччині XVIII - початку XIX ст

- §1. Етнополітичні ідеї І. Канта
- §2. Етнополітичні концепції Й.-Г. Гердера
- §3. Внесок Й.-Г. Фіхте у розвиток етнополітичних концепцій
- §4. Вплив Г.-В.-Ф. Гегеля на формування етнополітичних концепцій і теорій

Висновки, Запитання і завдання

ЧАСТИНА III. Етнічні та національні форми існування людства

Розділ 1. Феномен етнічності

- §1. Багатоманітність форм людських спільнот
- §2. Сучасні школи етнічності
- §3. Різноманітність концепцій етнічності
- §4. Концепція і модель придбання та втрати етнічного коріння
- §5. Концепція етнічної ідентичності
- §6. Концепція національної ідентичності
- §7. Основні типи етнічної ідентичності
- §8. Концепція "символічної етнічності"

Розділ 2. Етнос та етнонаціональна група

- §1. Багатоманітність підходів до визначення етносу
- §2. Недооцінена теорія етносу
- §3. Спроби розробки загальної теорії етносу
- §4. Етнічна група
- §5. Національна меншина

Розділ 3. Нація та національність

- §1. Становлення і розвиток теорій нації
- §2. Політична теорія нації

- §3. Психологічна теорія нації
- §4. Культурологічна теорія нації
- §5. Історико-економічна теорія нації
- §6. Етнічна теорія нації
- §7. Типологізація націй
- §8. Концепції національності

Розділ 4. Етноси і нації в системі інших спільнот

- §1. Класи, етноси і нації
- §2. Класифікація держав
- §3. Етноси, нації і держави
- §4. Етноси, нації і людство
- §5. Національні та етнічні цінності
- §6. Класові, етнічні, національні та державні інтереси
- §7. Вселюдські цінності й інтереси

Висновки, Запитання і завдання

ЧАСТИНА 4. Сучасні етнічні та етнополітичні процеси

Розділ 1. Багатоманітність і взаємовплив процесів суспільного розвитку

- §1. Сутність і характер процесу глобалізації
- §2. Основні типи глобалізації
- §3. Змісті головні риси процесу модернізації
- §4. Основні типи модернізації

Розділ 2. Етнічні процеси

- §1. Процеси етнічного розмежування та згуртування
- §2. Процеси етнічного роз'єднання
- §3. Різноманітність процесів етнічного роз'єднання
- §4. Теорії етнооб'єднувчих процесів
- §5. Основні типи етнооб'єднувчих процесів
- §6. Процеси етнічної і мовної асиміляції та акультурації
- §7. Головні чинники асиміляції
- §8. Форми асиміляції
- §9. Процес етнічної інтеграції

Розділ 3. Процес етнічного ренесансу

- §1. Різноманітність підходів до етнічного ренесансу
- §2. Основні риси етнічного ренесансу
- §3. Загальні причини етнічного ренесансу
- §4. Причини і наслідки етнічного ренесансу в колишньому СРСР та незалежній Україні

Розділ 4. Процес політизації етнічності

- §1. Політизація етнічності: стан і перспективи дослідження
- §2. Політизація етнічності: зміст і етапи

- §3. Політизація етнічності: характерні риси
- §4. Політизація етнічності: зародження і розвиток
- §5. Політизація етнічності: загальні причини
- §6. Політизація етнічності: роль держави та політичних еліт
- §7. Політизація етнічності: специфічні причини в колишньому СРСР та незалежній Україні
- §8. Політизація етнічності: загальні й специфічні наслідки

Розділ 5. Процеси етнополітичної дезінтеграції та інтеграції

- §1. Сутність і характер етнополітичної дезінтеграції
- §2. Сучасні концепції етнополітичної інтеграції
- §3. Основні передумови інтеграційних процесів
- §4. Типи етнополітичної інтеграції
- §5. Практичні аспекти етнополітичної інтеграції
- §6. Етапи і методи етнополітичної інтеграції

Розділ 6. Процеси національного будівництва та етнополітичної регіоналізації

- §1. Багатоманітність поглядів щодо формування націй
  - §2. Головні умови народження націй
  - §3. Класифікація націотворчих процесів
  - §4. Сутність і характер національного будівництва
  - §5. Роль еліт і націоналізму у формуванні й розвитку націй
  - §6. Основний зміст процесів етнорегіоналізації
  - §7. Шляхи і методи вирішення етнорегіональних проблем
- Висновки, Запитання і завдання

Передмова

XX століття було свідком багатьох епохальних подій і зрушень як у долі окремих народів, так і всього людства. Це були, з одного боку, блискучі перемоги, фантастичні злети і величезні звершення, а з іншого - нищівні поразки, ганебні падіння і жахливі катастрофи, світові війни мирне співіснування, революції і контрреволюції, імперіалістичні загарбання і національно-визвольні змагання, розвал колоніальних імперій народження та/чи відродження біля сотні незалежних держав, етнічні війни й міжетнічна злагода, крах тоталітарних режимів і зародження та зміцнення відкритих демократичних правових суспільств тощо.

Сучасні вітчизняні суспільні науки ретельно вивчали і вивчають, здається, всі аспекти цих вкрай складних і суперечливих подій, явищ і процесів, старанно аналізуючи при цьому місце і роль їх основних діючих осіб і виконавців: вождів, партій, класів, мас, а також багатьох ідей, і перш за все, комунізму та інтернаціоналізму.

Але, на жаль, один з найважливіших аспектів цих подій і зрушень, їх головні діючі особи і рушійні сили донедавна майже повністю ігнорувались, а подекуди ігноруються й досі. Йдеться про етнополітичну сферу людського буття, тобто сферу взаємодії етнічного, національного та політичного і зокрема, етноси, нації, етнонаціональні меншини, їх взаємовідносини між собою, а також з державою тощо.

Саме ці обставини і змусили автора взятись за розробку і написання науково-навчального посібника "Вступ до етнополітології". Це і без того відповідальне, і важке завдання ускладнюється тим, що подібних видань ні в Україні, ні за кордоном, на жаль, поки що немає. На щастя, є початкові розвідки в цьому напрямку, зроблені поодинокими українськими вченими-емігрантами ще в 20-30-х рр., а також довідково-енциклопедичні та науково-теоретичні видання (переважно академічного, а не навчального характеру), кількість яких сьогодні швидко зростає на Заході і які нещодавно почали з'являться в незалежній Україні. Додатковою перешкодою є і брак нових, добре вивірених, апробованих і загальновизнаних методологічних засад етнополітичних досліджень, методичних розробок, а також відповідного досвіду читання лекцій з цієї тематики. Адже центри та відділи етнополітичних досліджень академічних установ та вузівські кафедри етнополітології в Україні лише розгортають свою діяльність. Отже склалась дійсно

парадоксальна ситуація: бурхливий розвиток етнополітології як науки на Заході та її становлення в незалежній Україні, з одного боку, і лише зародження етнополітології як навчальної дисципліни і за кордоном, і в Україні, з іншого боку. Причини такого становища, тобто запізненого народження етнополітології і як науки, і як навчального предмету, будуть розглянуті нижче. Тут зробимо лише кілька важливих зауважень.

По-перше. Мета даної роботи - знайти нові методологічні засади дослідження етнополітичних проблем; простежити зародження і розвиток етнополітичних ідей та підсумувати досвід їх втілення в життя в світі і в Україні. Загальна мета пропонованого посібника, говорячи словами одного з перших, найбільш помітних, але призабутих українських націологів і етнополітологів О.Бочковського - "розвіяти романтичну імлу та шовіністичну темряву, що хмарою затемнює національну справу".

По-друге. Автор не ставить за мету ані розробку суто української етнополітології, ані штучного перенесення всієї західної етнополітологічної науки на український ґрунт. Він просто намагається простежити розвиток етнополітичних ідей з тим, щоб взяти на озброєння все те, що, на його думку, буде сприяти розвитку етнополітології як науки і навчальної дисципліни і може якоюсь мірою стати в пригоді молодій незалежній державі. Тільки такий підхід може дати можливість уникнути, з одного боку, ізоляціонізму й провінціалізму і скористатись найкращими досягненнями світової етнополітичної теорії й практики, а з іншого - збагатити їх деякими досить оригінальними ідеями вітчизняних вчених і певним корисним досвідом самої України.

По-третє. Автор всіляко намагається уникати ролі судді чи арбітра в дискусіях тих чи інших наукових шкіл чи окремих вчених. Він прагне діяти як організатор "виставки" (своєрідними "експонатами" якої є різноманітні етнополітичні теорії і концепції, вироблені й апробовані людством на протязі його писаної історії) та її "гід", а часто і "гід-перекладач", оскільки абсолютна більшість робіт західних вчених ще не перекладена на українську мову і майже відсутня в бібліотеках України. При цьому автор посібника, як правило, знайомить потенційного читача з кількома найбільш цікавими й оригінальними, різними і навіть діаметрально протилежними точками зору на одну й ту ж проблему, до того ж, не стільки у власному переказі, скільки у вигляді цитат з багатьох праць зарубіжних вчених.

По-четверте. Автор старанно уникає власних оцінок тих чи інших теорій і практичного досвіду, намагається, користуючись порадами В.Винниченка, стати на шлях "нелукавого й чесного виявлення подій", докладає всіх зусиль, щоб "одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій" і розглядати всі ідеї, явища й процеси в "усій їх об'єктивності".

По-п'яте. Автор не пропонує і тим більш не нав'язує готових до вжитку істин, висновків і рецептів. Потенційний читач має сам, на свій власний розсуд, сприйняти ті ідеї, які співзвучні його душі, знайти свою власну істину, зробити власні висновки, обрати власні шляхи їх втілення в життя. Адже, як слушно зауважував німецький педагог ХІХ ст.

А.Дістервег, "розвиток і освіта жодній людині не можуть бути передані. Кожний, хто бажає до них приєднатись, повинен досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням". І саме так може відбутись творча людина, свідомий громадянин, активний учасник тих процесів, які перетворюють Україну на справді суверенну і незалежну державу та правове демократичне суспільство, допоможуть їй увійти до співтовариства цивілізованих народів, зайняти відповідне місце і відігравати належну їй роль.

По-шосте. При обранні теми цього науково-навчального видання, підготовці рукопису авторським кредом та своєрідною "клятвою Гіпок-рата" були слова Ф.Бекона: "Я хотів би закликати всіх людей до того, щоб вони пам'ятали справжні цілі науки, щоб вони не займались нею ... ні заради користі й слави, ні для того, щоб домогтись влади, ні для якихось інших негідних намірів, але заради того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя".

Думки про доцільність і необхідність підготовки науково-навчального посібника з стенополітології виникли у автора ще наприкінці 80-х років. Основу посібника становлять лекції, які починаючи з 1988 р. читались автором в Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка, інших вузах Києва й України, в університетах Великобританії, Польщі, Росії, США, ФРН, Чехії та інших країн, а сьогодні читаються в Інституті економіки, управління та господарського права (м. Київ).

До даного посібника увійшли також попередні публікації автора, зокрема розділ "Зтнонаціональная политика в контексте нового мьш-ления" першого в Україні навчального посібника з політології (К., 1991)¹, серія статей у словнику-довіднику "Межнациональнїе

отношения" (К.,1991)2, брошури "Етнонаціональні відносини в політичній житті суспільства" (К.,1991)3, "Основи етнополітології" (К.,1992)4 та ін.

Загалом даний науково-навчальний посібник був готовий до друку ще 1992 р. Проте, брак коштів завадив, на жаль, його видання. Щоправда, деякі матеріали посібника увійшли до довідкового видання "Етнонаціональний розвиток України" (К.,1993)5. А на початку 1994 р. журнал "Політологічні читання" видрукував на своїх шпальтах першу та другу7 частини посібника (підготовлені спільно з кандидатом філософських наук, доцентом Маруховською О.О), за що автор вдячний його редакторів та співробітникам. Однак висловлені ними сподівання, що посібник "невдовзі буде опублікований окремим виданням"8 так і не справдились (і знов такі через брак коштів). Пізніше значна частина матеріалів даного посібника увійшла до двотомного довідника "Абетка етнополітолога" (К., 1996)9, "Малі енциклопедії етнодержавознавства" (К,1996)10, "Основ етнодержавознавства" (К.,1997)11 енциклопедії -Міграційні процеси у сучасному світі" (К., 1998)12 та енциклопедично-довідкового видання "Національно-державне будівництво" (К.,1999)13, за що автор вельми вдячний академікові УАПН Ю.І. Римаренку, редакторів зазначених праць. Принагідно відзначимо, що названі вище колективні видання щойно були допущені Комітетом по Державних преміях України в галузі науки і техніки до участі в конкурсі на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки 1999 року14.

І лише сьогодні, завдяки фінансовій підтримці Інституту економіки, управління та господарського права, а також фірми "Крок" з'явилась можливість видрукувати даний науково-навчальний посібник окремим виданням.

На завершення автор висловлює щиру й глибоку подяку Ректорові Інституту економіки, управління та господарського права С.М. Лаптеву та Першому проректорові цього добре відомого вузу Т.В. Фінікову не лише за фінансову підтримку даного видання, а й за створення в ці складні й скрутні часи режиму найкращого сприяння впровадженню у навчальний процес курсу з етнополітології, видання методичного посібника для самостійної роботи студентів "Основи етнополітології", в якому вміщено тематичний план курсу, програма, плани лекцій і семінарських занять та рекомендована література15, а також за відкриття при зазначеному Інституті аспірантури зі спеціальності "Етнополітологія та етнодержавознавство" (1997 р. ВАК України затвердила нову спеціальність 23.00.05 "Етнополітологія та етнодержавознавство"), до якої автор запрошує

всіх тих, хто бажає прилучитись до подальшої розробки актуальних проблем етнополітології - однієї із найважливіших дисциплін ХХІ століття (докладно про набір до аспірантури дивися передостанню сторінку посібника).

Щирі серця подяка комерційному директорові фірми "Крок" Ю.А.Потійку за матеріально-фінансову підтримку видання даного науково-навчального посібника.

Слова глибокої вдячності за позитивну оцінку та критично-конструктивні пропозиції щодо рукопису даного посібника автор адресує докторові історичних наук, Першому заступникові Голови Державного Комітету України у справах національностей та міграції В.П. Трощинсько-Щ та докторові політичних наук, завідувачу Сектора політичного аналізу та прогнозування внутрішньополітичних питань Адміністрації Президента України Л.Є. Шкляру.

Автор вельми вдячний кандидатові філософських наук, доцентові Маруховській О.О. та студентові юридичного факультету ЕУГП Банцер А.О. за надання значної технічної допомоги при підготовці цього посібника до друку.

Водночас автор (який до того ж виступає у ролі перекладача використаних робіт зарубіжних вчених та редактора і коректора даного посібника) бере на себе всю відповідальність за можливі некоректності й неточності, яких важко уникнути при підготовці будь-якого науково-навчального посібника, особливо одного з перших та ще й з такої надзвичайно складної, суперечливої і делікатної проблематики, якою є етнополітична царина людського буття.

Вступ

Загальновідомо, що найефективнішими шляхами розвитку будь-якої науки та навчальної дисципліни є підготовка монографічних робіт, енциклопедичної літератури і особливо підручників, навчальних посібників та науково-методологічних і методичних розробок.

Пропонований науково-навчальний посібник є виданням, яке, на думку його автора, має відігравати, хай частково, ті функції і роль, які виконують зазначені вище типи публікацій. В ньому присутні, звичайно в різній мірі, елементи наукового аналізу, уточнення та вироблення понятійно-категоріального апарату, пошуки теоретико-методологічних засад, спроби виявлення відповідних тенденцій і закономірностей, а також, і це головне, розробка самого лекційного матеріалу.

Все це і визначило архітектоніку даної роботи, її джерельну базу, зміст і форму подачі матеріалу.

Посібник складається з чотирьох частин та 19 розділів, які охоплюють значну частину найважливіших етнополітичних проблем, котрі можуть бути основними темами /причому, розрахованими на кілька годин/ лекційного курсу з етнополітології. Крім того, майже кожен із цих розділів може стати базовим для розробки додаткових спецкурсів, що особливо важливо і доцільно з огляду на актуальність і значимість їх тематики.

При незаперечній важливості всіх 19 розділів посібника, ключовими, на думку автора, є I та III розділи першої частини, присвячені відповідно питанням становлення і розвитку етнополітології та її методологічним засадам; III розділ третьої частини, в якому всебічно аналізуються основні теорії нації; IV та VI розділи четвертої частини, в яких відповідно висвітлюються причини і наслідки політизації етнічності та сутність і характер національного будівництва.

Однією з найважливіших складових джерельної бази посібника стали документи ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, покликаних регулювати міжнародні відносини та етнополітичну ситуацію, які зберігаються в Депозитарії ООН в Україні.

Основу джерельної бази при вивченні, осмисленні й висвітленні проблем, включених у посібник становила теоретична спадщина тих вітчизняних та зарубіжних вчених, праці яких тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної проблематики. Це, перш за все, їх

публікації в довідковій літературі - енциклопедіях та словниках, колективних та персональних монографіях і брошурах, а також в престижних наукових журналах

Головними критеріями відбору матеріалів були професіоналізм його авторів, актуальність для свого часу і сьогодення самого матеріалу та оригінальність його змісту.

В першу чергу автор звертався до тієї довідкової літератури, монографічних та періодичних видань, які до недавня перебували під "бе строковим домашнім арештом", тобто знаходились в т.зв. "фондах сп щального зберігання".

Нарешті і в нашій державі виконано заповіт Ф.Б. Кона: "Не можна тримати книги зачиненими начебто у в'язниці, вон повинні переходити з бібліотеки до людської пам'яті".

З монографічних видань найбільший інтерес і цінність тут становили праці попередніх поколінь українських вчених, які так чи інакше торкалися етнополітичних проблем. Це, перш за все, роботи О.Бочковсі кого, В.Винниченка, М.Грушевського, С.Дністрянського, М.Драгоманов, М.Костомарова, В.Липинського, М.Лозинського, М.Міхновського, С.Ругницького, В.Старосольського, С.Томашівського та багатьох інших.

Чимало цікавих ідей з етнополітологічної та близької до неї тематик виявлено в роботах сучасних зарубіжних науковців українського походження, зокрема, таких як В.Ісаїв, Б.Кравченко, П.Магочі, В.Маркус О.Мотиль, О.Субтельний, Р.Шпорлюк та ін.

Багато корисного матеріалу міститься в довідковій літературі і монографічних виданнях нового покоління, котрі, попри всі труднощі перешкоди, почали з'являтися в незалежній Україні.

Маються на увазі "Межнациональные отношения. Термины и определения: Словарь справочник"/Київ, 1991/; "Етнонаціональний розвиток України. Терміни визначення, персоналії"/Київ, 1993/; "Абетка етнополітолога" Т. 1-2. (Київ 1996); "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (Київ, 1996); "Основи етнодержавознавства" (Київ, 1997) тощо.

У значній пригоді стали нові за змістом, характером і спрямуванням роботи таких сучасних українських дослідників етнополітичної аб суміжних з нею сфер суспільного життя, як: В. Андрущенко. Є.Бистрицький, В.Борисенко, І.Варзар, Б.Гончар, М.Горелов, Б.Гуменюк, В.ДЕНЕСОВ, В.Євінтов, В.Євтух, В.Іванишин, І.Іванченко, В.Ігнатов, Є.Камінський, Ф.Кирилюк, А.Конверський, В.Котигоренко, В.Кремень, І.Кресна, С.Кульчицький, І.Курас, В.Кучер, Ю.Левенець, О.Майборода, О.Маруховська, О.Мироненко,

М.Михальченко, Л.Нагорна, В.Наулко, М.Панчук, В.Панібудьласка, Б.Парахонський, Г.Перепслиця, А.Пономарьов В.Потульницький, В.Ребкало, Ю.Римаренко, Ф.Рудич, А.Ручка, С.Рябов, В.Сіренко, В.Скуратівський, В.Смолій, В.Табачковський, В.Танчер Є. Тихонова, В.Ткаченко, П.Толочко, М.Томенко, В.Троцинський. Л.Тугчєнко, І.Усенко, В.Цветков, В.Чехович, О.Шамшур, Ю.Шаповал В.Швед, Ю.Шемшученко, В.Шинкарук, Л.Шкляр, В.Школьник та ін.

Немало цікавого матеріалу міститься в роботах з етнополітичної проблематики вчених т.зв. "близького зарубіжжя", зокрема: Р.Абдулатіпова, С.Арутюнова, Е.Баграмова, Ю.Бромля, М.Губогло, Л.Дробіжевої, М.Іордана, В.Козлова, Г.Котанджяна, О.Міллера, В.Михайлова, Е.Паїна, Є. Степанова, Т.Таболіної, В.Тішкова, О.Чичановського та ін.

Досить багато оригінальних і корисних праць зазначеної тематики знайдено в наукових виданнях, котрі зберігаються в бібліотеках дослідницьких центрів, університетів та коледжів США, Великобританії, ФРН та інших західних країн. Не має можливості та, мабуть, і потреби докладно розповідати про ці бібліотеки та їх фонди. Але користуючись нагодою, хотілось би відзначити, що робота в таких бібліотеках викликає саме ті почуття, які були так влучно змальовані багатьма мудрими і спостережливими людьми. "Що за насолода перебувати в добрій бібліотеці, - писав Ф.Бекон. - Дивитись на книги - і то вже щастя. Перед вами - бенкет богів, ви усвідомлюєте, що можна взяти в ньому участь і наповнити по вінця свій "келих". А з іншого боку, дослідник, говорячи словами С.Вавілова, опинившись перед "Гімалаями" книжок, потрапляє "в становище золотодобувача, якому потрібно відшукати дрібку золота в масі піску".

Говорячи про використання літератури із зарубіжних бібліотек, слід відзначити, перш за все, такі довідкові видання, як: "American Political Dictionary", "Dictionary of Sociology", "Dictionary of Race and Ethnic Relations", "Encyclopedia of Nationalism", "Ethnicity: INTERCOSTA Glossary: Concepts and Terms Used in Ethnicity Research", "Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups" and many others.

Вагому частину джерельної бази пропонованого науково-навчально-го посібника становлять також наукові журнали, в яких, як правило, надзвичайно оперативно друкуються найновіші аналітичні й дискусійні роботи з етнополітичної проблематики.

Варто згадати хоча б деякі з них, зокрема, такі як: "Canadian Ethnic Studies", "Canadian Review of Studies in Nationalism", "Comparative Political Studies", "Ethnic and Racial Studies",

"Ethnohistory", "Ethnology", "Ethnicity", "Ethnic Studies Report", "Europa Ethnica", "Europa Ethnicity", "Journal of Contemporary Ethnography", "Journal of Ethnic Studies", "The Nation", "Nationalism Notes", "Nationalities Papers", "Nationality Policy" and many others.

Та найбільше матеріалу взято з монографічних робіт західних вчених, присвячених проблемам теорії й практики етнонаціональної політики. По суті справи, відтворення історії зародження і розвитку західної етнополітології, ознайомлення зі світовою етнополітичною думкою стало можливим лише завдяки роботі автора даного посібника з працями таких відомих вчених, як: П.Альтер, Б.Андерсон, Дж.Армстронг, А. Ашкеназі, Д.Белл, З.Бжезинський, Дж.Блаут, П.Брасс, П.Ван Ден Берг, К. Гейєс, М.Гехтер, Е.Геллнер, Н.Глейзер, Е.Гобсбаум, Д.Горовиць, М.Гордон, Дж.Де Вос, К.Дойч, Р.Емерсон, С.Енлоє, М.Есман, М.Йнгер, Г.Каллен, Е.Карр, Г.Каррер Д'Анкос, Е.Кедорі, Дж.Келлас, А.Коббан, Г.Кон, У.Коннор, Д.Мойніген, Г.Моргентау, Т.Наїрн, М.Новак, Р.Пайпс, О.Паттерсон, Т.Раковська-Гармстоун, Дж.Ротшильд, У.Самнер, Г.Сетон-Уотсон, Е.Сміт, Л.Снайдер, Дж.Сорос, С.Стейнберг, А.Тойнбі, Б.Шей-фер, Р.Шермергорн, І.Уоллерстайн, Б.Уорд, Ф.Фукуямата багато інших. Загалом, зібраний і переосмислений матеріал, його зміст і характер, з одного боку, і необхідність забезпечення етнополітичної стабільності, яку можна досягти шляхом проведення справді демократичної, наукову обгрунтованої етнонаціональної політики, з іншого, привели автора посібника до двох попередніх висновків.

По-перше, про можливість пої дальшого розвитку етнополітології як академічної дисципліни, а по-другеї про доцільність і нагальну потребу її негайного впровадження в навчальні програми вищої школи у "ранзі" обов'язкової навчальної дисципліни І університетах і вузах гуманітарного профілю, і, як мінімум, обов'язкового спецкурсу в технічних учбових закладах.

РОЗДІЛ 1. Становлення і розвиток етнополітології.

§1. Зародження і розвиток етнополітології на Заході

Аналіз західних етнонаціональних та етнополітичних концепцій, за переконанням автора, просто неможливий поза рамками етнополіто-логії - науки про взаємодію етнонаціональної та політичної сфер людського буття і, зокрема, про взаємовідносини етнонаціональних спільнот (етносів, націй та етнічних і національних груп) між собою та між ними і державою. З огляд)- на це, а також на те, що досягнення західної етнополітології у нас майже невідомі, а в Україні ця наука і навчальна дисципліна перебуває в процесі становлення, виникає нагальна потреба дати ґрунтовний аналіз проблем її розвитку, предмету і методу; цілей та функцій тощо.

Одразу ж зазначимо, що в західному суспільствознавстві термін "етнополітологія", як до речі і "політологія", майже не вживається. Пояснюється це, перш за все, деякими особливостями романогерманської групи мов та певними традиціями, що панують і старанно зберігаються в західному науковому співтоваристві. При вивченні й характеристиці етнополітичної сфери суспільного життя західна наука користується багатьма термінами, ключовими з яких є "етнічна політика" (Ethnic Policy) та "етнополітика" (Ethnopolitics). При цьому, перший термін вживається здебільшого для визначення окремої науки, що займається вивченням теоретичних аспектів етнополітичних процесів. Другий термін стосується, перш за все, практичних аспектів етнополітичного життя, тобто етнічної, етнонаціональної чи етнорасової політики, яка проводиться в тій чи іншій країні. Досить часто обидва ці терміни вживаються і в першому, і в другому розумінні, або й в обох водночас. Так що зрозуміти, про що йдеться, часом можна, виходячи лише з контексту. Але, і це головне, незаперечним є факт поділу етнополітичних проблем на "чисто" теоретичні та суто практичні.

Отже, доводиться констатувати, що на Заході немає єдиного загальновизнаного підходу чи визначення науки, яка досліджує етнополітичну царину людського буття. По-перше, західна суспільна наука взагалі не вважає за потрібне давати єдиних, чітких назв і вичерпаних визначень. По-друге, тут існувало й існує кілька точок зору щодо науки (наук), яка має вивчати етнополітичні проблеми.

В 20-х роках, коли наука під назвою "етнополітика" лише зароджувалась, її головною метою вважалось вивчення ставлення етнічних та етнографічних груп до держави свого проживання.¹ Принагідно відзначимо, що імовірним "хрещеним батьком" і нової науки, і самого терміну "етнополітика" міг бути досить відомий в 20-

х роках шведський політолог Р.Челлен. Не виключено, що ним міг бути і його німецький колега, професор Берлінської вищої політичної школи М.Бем. На сторінках журналу "Етнополітичний альманах", який почав виходити в Берліні після першої світової війни, а також в багатьох своїх роботах він відстоював думку; що етнополітика має займатись дослідженням питань боротьби народів за своє виживання.

Друга світова війна загальмувала, але не поклатала край розвитку етнополітики. Свідченням цього може бути книжка відомого англійського вченого Ф.Гертца "Національність в історії й політиці", котра була видана в Лондоні 1944 року. З кінця 50-х - початку 60-х років, з вибухом етнічного ренесансу та політизації етнічностей, ця наука починає швидко розвиватись, причому, як і раніше, під старою назвою, тобто 'етнополітика', спочатку в США, а потім в Західній Європі.

§2. Різноманітність поглядів щодо змісту етнополітології

Проте, поступово в західному суспільствознавстві стосовно досліджень теоретичних аспектів етнополітичного буття починає вживатись назва "етнополітична теорія" (Ethnopolitical Theory), що звичайно полегшує розуміння суті справи. Однак і тут серед західних вчених немає єдності і згоди. За нашими підрахунками, існує щонайменше п'ять різних точок зору. Для прихильників першої з них, етнополітична теорія - це лише один із напрямків чи відгалужень політології.

Прибічники другої точки зору розглядають етнополітичну теорію як окрему самостійну науку, котра вивчає теоретичні проблеми етнополітичних процесів, синтезує доробок інших наук в етнополітичній царині, служить засад-ничою базою для практичної етнополітики, а часом і виробляє для неї альтернативні рекомендації. В рамках третьої точки зору - етнополітичною теорією вважається історія зародження і розвитку етнополітичної думки в окремих країнах, і в світі в цілому. В цьому випадку основна увага приділяється з'ясуванню і врахуванню особливостей історичного періоду, інтелектуальному рівню середовища, в якому вони створювались, аудиторії, до якої були адресовані, цілям автора, понятійно-термінологічному апарату того часу тощо.

Згідно із четвертою точкою зору, етнополітична теорія є ніщо інше як концептуальне роз'яснення значення етнополітологічних термінів, а також тлумачення і створення тих чи інших етнополітичних ідей і концепцій. Зокрема, таких як "етнічності", "етнічного ренесансу", "політизації етнічностей" тощо. У п'ятому випадку - етнополітична теорія розглядається як створення

формальних моделей якогось конкретного або уявного етнополітичного процесу. Основними елементами цих моделей можуть виступати різні етнічні спільноти та їх еліти, держава та її інститути, а також інші чинники, кожний з яких має власні цінності й інтереси і переслідує різні цілі. Такий підхід, що є досить поширеним в США, дає можливість, по-перше, схематично зображувати механізми, які лежать в основі реальних етнополітичних процесів, котрі відбуваються в окремій державі, регіоні, чи світі. По-друге, можуть носити нормативний характер, зокрема, показувати до яких наслідків можуть призвести ті чи інші закони і постанови уряду чи розпорядження місцевої адміністрації або дії учасників етнополітичного процесу.

У автора немає сумнівів щодо слушності кожної із зазначених точок зору. Але більш коректним здається погляд на етнополітичну теорію як на окрему науку; що виконує не лише дослідницькі, а й інтеграційно-синтезуючі та методологічні функції для всіх інших наук, котрі займаються етнополітичною цариною людського буття.

В українській мові цій науці, виходячи з її змісту; найкраще, на нашу думку, підходить назва "етнополітологія", якою з початку 90-х років і користується автор, про що докладно йтиметься нижче.

Тут же відзначимо, що і серед прихильників етнополітології як окремої самостійної науки немає єдності поглядів щодо предмету її дослідження, функцій, цілей тощо. На нашу думку, можна виділити чотири основних точки зору. Прихильники першої з них вважають, що об'єктом етнополітології, за їх термінологією - "етнополітики", мають бути етнічності, а її головним завданням - вивчення їх місця і ролі в політичному житті суспільства. За твердженням М.Паренті, функції етнополітики полягають в тому, щоб з'ясувати звязки між етнічною приналежністю людей та їх політичними уподобаннями і позиціями, тобто аналізувати взаємовідносини між етнічністю і політикою.

Досить цікавою, на наш погляд, є точка зору, висловлена одним з найбільш відомих західних етнополітологів, професором Колумбійського університету Джозефом Ротшильдом. В своїй оригінальній і фундаментальній монографії "Етнополітика: концептуальні рамки", яка за одноставною оцінкою фахівців (надзвичайно рідкісний випадок), вважається етапною роботою в розвитку етнополітики, він зазначив, що її об'єктом, цілями і завданням є аналіз процесів етнополітичного ренесансу та ролі політизованих етнічностей в політичному житті як окремих держав, так і в світі в цілому.

Заслуговує також на увагу точка зору професора етносоціології та антропології Вашингтонського університету П.Ван Ден Берга, який вважає, що основним завданням етнополітики є вивчення взаємовідносин між державою та етнічними меншинами.

Для прихильників другої точки зору, об'єктом вивчення етнополітики стали виключно нації, їх взаємовідносини між собою та з державою. Найбільш відомими серед них є К.Дойч, Г.Сетон-Уотсон та багато інших.

Третя група вчених вважала і вважає, що головним об'єктом всіх етнополітичних досліджень має бути націоналізм, зокрема, причини його вибуху та ролі в усіх політичних перетвореннях, які відбулись як в окремих країнах, так і в цілому світі протягом ХІХ та ХХ століть. Серед прибічників цієї точки зору варті згадки Е.Сміт, Л.Снайдер, Б.Шейфер, К.Гейєс та інші.

Нарешті, ще одна група науковців, чисельність яких дедалі зростає, переконані, що етнополітологія має займатись всіма вище названими об'єктами і проблемами в їх єдності і сукупності, зокрема, етнічнос-тями, націями, націоналізмом та всім, що з ним пов'язано, тобто всією цариною етнополітичного буття. Особливо поширеною ця точка зору, яку повністю поділяє автор, стала в 90-х роках, що свідчить про розвиток якісно нової тенденції в західній науці.

Своєчасним буде зазначити, що наявність багатьох різних, часом суперечливих точок зору на етнополітологію, її об'єкт, роль, функції і цілі, як, до речі, і на інші явища, є цілком природною. Численні погляди, концепції і теорії висвітлюють різні боки того чи іншого феномену, доповнюють, уточнюють, поглиблюють знання про нього. Зміна багатьох концепцій і теорій, навіть парадигм суспільного розвитку в західній науці відбувається приблизно кожні 10-15 років. І робиться це без зайвого галасу, образ чи "полювання" на інакомислячих. Все це рятує західну суспільну науку від панування в ній якоїсь однієї школи, догматизму та деградації й занепаду. Хоча, звичайно, і західна наука, в тому числі етнополітологія, має чимало своїх проблем і труднощів, вад і недоліків.

Головною з них, на нашу думку, є повільне становлення єдиної загальної науки, яка здатна об'єднати під одним "дахом" всі науки, котрі досліджують етнополітичну царину людського буття.

§3. Становлення етнополітології в Україні

В колишньому СРСР, а значить і в Україні, етнополітології, в її західному розумінні, не існувало. Замість неї тодішні суспільствознавці розробляли "марксистсько-ленінську теорію нації і національних відносин" та "національну політику КПРС". Тобто, там

теж існував поділ проблем міжнаціональних відносин на теоретичні та практичні.

Щодо українських науковців, то одними з перших, хто звернувся безпосередньо до цієї тематики, причому, як в науковому, так і в навчальному плані, були: В.Антонович, Ю.Бойко, О.Бочковський, В.Вер-надський, В.Винниченко, М.Грушевський, С.Дністрянський, Д.Дорошенко, М.Драгоманов, Б.Кістяківський, М.Костомаров, П.Куліш, В.Кучабський, В.Левинський, В.Липинський, М.Лозинський, М.Міхновський, В.Подолінський, С.Рудницький, В.Старосольський, С.Томашівський та багато інших. Спираючись на тогочасні досягнення світової і вітчизняної етнополітичної думки, вони підготували і видали низку досить вдалих і корисних наукових публікацій, розробили та прочитали кілька цікавих курсів лекцій з проблематики, яку сьогодні охоплює ет-нополітологія.

Аналіз їх підходів, думок і поглядів виходить за рамки даного науково-навчального посібника. Тому тут лише відзначимо деякі думки О.Бочковського про зовсім молоду на той час науку, яку він виклав в своїй праці "Вступ до націології. Курс лекцій", вперше опублікованій 1934 року в Подебрадах (Чехословаччина) і перевиданій 1992 року в Мюнхені. По-перше, він не погоджувався із західним терміном "етнополітика", а якщо і вживав його, то кожного разу з певними застереженнями. По-друге, науку, яка тоді саме народжувалась, він пропонував назвати "націополітика". Але, мабуть, шукаючи компромісу, він називав її етно-паціо-політика, що, однак, не заважало йому вживати в одній і тій же роботі всі три зазначені терміни. По-третє, О.Бочковський дав досить вдале на ті часи визначення маловідомої науки і загалом чітко окреслив об'єкти її дослідження, цілі й завдання. "Що ж уявляє з себе ця етно-націо-політика?" - запитував він сам себе. І відповідав: "Це частина народознавства, яка спеціально вивчає взаємини між нацією і державою, а загалом - досліджує питання нації в політичному аспекті. Це значить, що етнополітика цікавиться всіма справами, які так або інакше мають зв'язок з державним аспектом національних взаємин". По-четверте, нову науку "етнополітику" чи "етно-націо-політику" - О.Бочковський бачив як складову більш широкої науки, яку він називав "націологія", тобто наука про націю."

На нашу думку, в цих поглядах О.Бочковського є чимало, з одного боку, застарілого і дискусійного, а з іншого - цілком слушного і актуального. До першого можна віднести його дещо надмірне захоплення національним та певну недооцінку етнічного, не досить вдалу, зокрема, значно завужену назву нової науки - "націополітика",

спроби довести, що її об'єктом є лише нації і особливо намагання оголосити націополітику складовою такої науки як націологія тощо. Але всьому цьому є пояснення і виправдання. Роботи О.Бочковського писались в часи, коли героями етнополітичного розвитку людства вважались лише нації, коли ще не завоювали незалежності більшість націй, в тому числі й українська, коли в світі ще панували асиміляціоністські настрої, тенденції і теорії, зокрема, "плавильного котла" (melting pot), "злиття націй" тощо.

Щодо другого, тобто заслуг О.Бочковського, до них слід віднести його дещо критичне ставлення до терміну "етнополітика" та бажання поряд з нею розробляти і "націополітику". Але головне, і це слід особливо підкреслити, О.Бочковський одним із перших українських дослідників зрозумів, що треба розробляти і етнічні, і національні, і політичні аспекти людського буття, взяті не окремо, а разом, у їх сукупності та єдності. Про це, зокрема, свідчить назва нової науки, яка мала б цим займатись, - "етно-націо-політика". На жаль, ця ідея О.Бочковського, яка значно випередила свій час, і подібні західні розробки довго приховувались від українського народ). Чесно зізнаємось, що ця ідея О.Бочковського та подібні думки деяких західних вчених кінця 80-х років ХХ ст. і підштовхнули автора до розробки етнополітології у запропонованому нами розумінні, про яке ще йтиметься.

Із відродженням незалежної України, яке супроводжувалось і супроводжується етнічним ренесансом, політизацією етнічностей і національно-державним будівництвом, проблеми дослідження етнополітичних процесів набувають надзвичайно важливого значення.

Спочатку ці дослідження велись в рамках історії, соціології, філософії та політології. Однак, будучи надто вже загальними, ці науки займались етнополітичними проблемами поверхово й формально. Потім народжуються та/чи відроджуються нові "етнонауки", зокрема, етнологія - наука про життя етносів та націологія - наука про життя націй. Водночас в рамках або на межі з класичними науками з'являються нові наукові напрямки, які автор називає "етнонапрямами". Серед останніх найбільш помітних успіхів досягли етноісторія (Б.Гончар, І.Іванченко, Є.Камінський, С.Куль-чицький, І.Курас, В.Кучер, Л.Нагорна, В.Панібудьласка, В.Потульницький, А.Слюсаренко, В.Солдатенко, В.Трощинський, В.Чумак, В.Швед та ін.), етнофілософія (Є.Бистрицький, В.Вілков, Є.Головаха, М.Горє-лов, С.Грабовський, О.Забужко, В.Ігнатов, В.Кремень, І.Кресіна, Т.Ме-тельова, Б.Попов, В.Ребкало,

В.Скуратівський, В.Ткаченко, Л.Шкляр та ін); етноконфліктологія (О.Маруховська, Г.Перепелиця, С.Римаренкота ін.); етнопсихологія (О.Куц, О.Нельга, М.Обушний, А.Пономарьов, М.Шульга та ін.) тощо.

Та найвищим досягненням, справжнім проривом у вітчизняному суспільствознавстві, як на автора, стало народження і досить успішний розвиток таких наукових етнонапрямків або окремих спеціальних наук, як етюддержавознавство (Ю.Римаренко),¹² етнополітика (В.Євтух, О.Майбородата ін.)¹³ та політична етнологія (І.Варзар).¹⁴ Засновники і прихильники цих нових наукових напрямків та/чи наук одними з перших вітчизняних науковців зрозуміли життєву важливість, необхідність, ефективність і перспективність ґрунтовних досліджень етнополітичної царини людського буття.

Отже, сьогодні в Україні дослідженням етнополітичної царини безпосередньо займаються кілька етюднаук та біля двох десятків етюднап-рямків. Це вже само по собі є великим успіхом вітчизняної науки, досягнутим до того ж за короткий строк і в надзвичайно скрутних умовах.

Але сьогодні, і особливо на перспективу, такий стан справ вже не може задовольняти українське суспільство. Стають все бійш очевидними відособленість, розрізненість та ізольованість етюдпаук та етюд-нап-рямків, розпорошеність наукових сил, їх надмірне суперництво, а часом і конфронтація. До того ж, етюдологи, як правило, обмежуються дослідженнями етюдосу і етюдічного, а націологи - нації та національного.

Щодо інших етюднаук та етюднап-рямків, то в їх рамках вивчається і висвітлюється лише якийсь один бік, один зріз етюдічного та/чи етюдпо-літичного життя, причому найчастіше якоїсь окремої етюдонаціональної спільноти.

Виходячи з цього, автор вважає, по-перше, недоцільним обмежуватись і далі спробами зображувати багатовимірний предмет, (яким, безумовно, є етюдполітичне буття) на площині.

Етюдполітичні реалії для свого повного і адекватного зображення вимагають багатьох проєкцій, зібраних разом. По-друге, що прийшов час об'єднати зусилля вчених і знання, накопичені різними етюднауками і етюднап-рямками. По-третє, що потрібно виробити єдині термінологічний апарат, підходи та методологічні засади для всіх наук і напрямків, котрі досліджують етюдполі-тичну царину. Нарешті, що необхідно спільними зусиллями світового наукового товариства з'ясувати закономірності й тенденціїетюд-поліпшчного

ривитку людства, визначити шляхи і методи його збереження. Досягти цього, на наш погляд, можна лише шляхом розвитку єдиної, інтегральної науки, якою і стає етнополітологія.

Зауважимо, що в Україні процес зародження етнополітології як загальної науки, нової дослідницької концепції та навчальної дисципліни розпочався ще наприкінці 80-х - початку 90-х років.

Тоді ж побачили світ і перші навчально-методичні розробки та наукові публікації автора із зазначеної проблематики. В них були зроблені спроби дати визначення цієї науки, виробити її теоретико-методологічні засади та понятійно-категоріальний апарат, визначити місце в системі суспільних наук, цілі й функції.

РОЗДІЛ 2. Етнополітологія: актуальність, визначення та основні закономірності.

§1. Актуальність розвитку етнополітології

Сьогодні і на Заході, і в Україні йдуть процеси (звичайно різної інтенсивності) розвитку наук, які досліджують етнополітичну царину. Але в обох випадках досить повільно, мляво і невпевнено просувається справа становлення єдиної, загальної науки, яка б інтегрувала і синтезувала знання, вироблені і накопичені багатьма різними етнонауками та науковими етнонапрямами. Пасивність і зволікання західних науковців можна пояснити, на погляд автора, тим, що на Заході, по-перше, давно вже завершилися процеси формування націй, будівництва держав та створення нових, демократичних суспільств, в яких етнополітичні проблеми вирішуються цивілізованими методами; по-друге, певним занепадом впливу національної ідеї і націоналізму та відносним послабленням традиційної ролі національної держави; по-третє, досить тривалою етнополітичною стабільністю та відсутністю гострих етнополітичних конфліктів; по-четверте, сподіваннями і очікуваннями, що національне і етнічне скоро і швидко кудись подінуться самі собою або зникнуть у процесі глобалізації та модернізації.

Щодо України, то тут існує чимало перешкод на шляху розвитку етнополітології. Головними з них є: 1) катастрофічне фінансово-економічне становище науки і науковців; 2) негативне ставлення багатьох впливових сил до науки, яка базується на цивілізаційних, гуманістичних принципах, заперечує пріоритетність якихось одних інтересів і цінностей над іншими, намагається дати об'єктивну оцінку місця і ролі етносів і націй та їх ідеологій (відповідно етніцизму та націоналізму) у суспільному розвитку і т.ін.; 3) упереджене ставлення до нової науки багатьох "технократів" та деяких суспільствознавців, зокрема, політологів, які досліджують політичні інститути і процеси

без врахування їх етнонаціональної специфіки та соціологів, котрі все ще вивчають людину взагалі, а людей як загальну масу, населення міста, регіону, країни тощо; 4) відсутність порозуміння, співпраці, а подекуди і конфронтація між деякими дослідниками етнополітичної сфери.

Проте, наведені автором пояснення і перешкоди не знижують актуальності, доцільності й необхідності подальшого розвитку етнополітології. Адже існує безліч загальних і специфічних факторів, причому як на Заході, так і в Україні, котрі роблять цю справу нагальною і невідкладною. (Див. схему №1). До першої групи, тобто загальних факторів, слід віднести наступні:

1. Поліетнічний склад населення планети і абсолютної більшості сучасних країн. Держави, які виникли останнім часом і виникатимуть в майбутньому, теж матимуть поліетнічний склад населення.

2. Могутній процес етнічного ренесансу, який охопив більшість поліетнічних держав і виявляється у зростанні етнічної свідомості й піднесенні етнічних рухів.

3. Політизація етнічностей, тобто вихід етнічних спільнот на арену політичного життя і зростання їх ролі як головного чинника легітимізації та/чи делегітимізації режимів та урядів.

4. Вибух націоналізму у Східній Європі та деяких інших регіонах, який був, є і, мабуть, ще довго буде однією з основних рушійних сил суспільного розвитку.

5. Світова тенденція піднесення етніцизму, загострення суперництва, а часом і протиборства між різними етніцизмами та між ними і націоналізмами.

6. Дезінтеграційні процеси в Східній Європі, внаслідок чого народилось або відродилось більше двох десятків нових суверенних держав, у тому числі й Україна.

7. Посилення інтеграційних процесів у Західній Європі і Північній Америці.

8. Послаблення етнополітичної стабільності в багатьох країнах світу, виникнення і загострення нових етнополітичних конфліктів, перетворення багатьох з них на етнічні, а деяких і на міждержавні війни.

Є ще три фактори, які обумовлюють актуальність розвитку етнополітології як нової науки і дослідницької концепції. Вони потребують підвищеної уваги.

По-перше, це реалії людського буття, стан і перспективи суспільного розвитку. Відзначимо, що кожна з цих реалій досить

відома, але взяті разом вони створюють нову парадигму - вселюдську.

По-друге, це марність і безпідставність очікувань швидкого безболісного зникнення націй та національного, і тим більш етносів та етнічного. Як відомо з історії, правителі всіх імперій протягом тисячоліть не тільки чекали, а й робили все, щоб прискорити зникнення чужих етносів і етнічного. Правителі багатонаціональних держав протягом століть чекали зникнення і знищували чужі нації і національне. Та канули в Лету імперії і катастрофічно скорочується кількість багатонаціональних держав. Але нації продовжують існувати і навіть формуються нові, а етнічності взагалі перетворились на головних політичних "акторів" сучасності, про що ще йтиметься.

Нарешті, це циклічний характер всіх етнополітичних процесів. І наступне загальне загострення етнополітичних проблем, за розрахунками автора, слід очікувати вже наприкінці 10-х років ХХІ століття. Та й до того часу виникне чимало нових і загостряться старих локальних та/чи регіональних етнополітичних конфліктів.

Актуальність етнополітології обумовлена не лише загальними, а й специфічними чинниками, тобто притаманними конкретній державі, зокрема, Україні, хоча все, що стосується її може бути екстрапольовано і на інші посттоталітарні країни. Основними з них, на погляд автора, є: створення суверенної незалежної України; поліетнічний склад українського народу; складність процесу національного та державного будівництва, особливо в перехідний період; відсутність державної концепції ет-нонаціональної політики; потенційна загроза виникнення міжетнічних, етнорегіональних та етнополітичних конфліктів; загострення дискусій про форми, шляхи і методи вирішення етнополітичних проблем, які дістались Україні у спадщину від колишнього СРСР та виникли після проголошення її незалежності; необхідність збереження єдності та територіальної цілісності України при максимальному урахуванні специфіки своїх регіонів, задоволенні їх особливих інтересів; входження України в світове співтовариство, яке характеризується пріоритетом прав людини та загальнолюдських цінностей, а також зростанням інтеграційних процесів; низька в цілому етнополітична культура; перебування значної частини правлячих кіл і народ}' в полоні догматичного етнополітичного мислення; необхідність приведення науки і вищої школи України у відповідність із світовими стандартами; брак відповідної наукової та навчальної літератури; об'єктивна неспроможність інших суспільних наук та обмежені

можливості роз'єднаних етнонаук та етнонапрямків всебічно досліджувати етнополітичну царину людського буття.

Всього цього більш ніж достатньо, щоб прислухатись до розумних порад відомого англійського вченого Дж.Максвелла: "Для розвитку науки потрібно, щоб у кожен дану добу люди не лише мислили взагалі, але щоб вони концентрували свої думки на тій частині просторого поля науки, яка в даний час вимагає розробки". Саме на таку частину поля суспільних наук, за переконанням автора, і перетворилась сьогодні етнополітологія.

§2. Визначення етнополітології

Виходячи з усього вищенаведеного, автор визначає нову науку наступним чином: етнополітологія - це наука про місце і роль етнонаціональних спільнот (етносів, націй, етнічних та національних груп) в історії людської цивілізації та політичному житті суспільства, про їх взаємовідносини між собою, а також: з державою та її органами, про закономірності етнополітичних процесів, про рушійні сили етнічних і національних рухів та їх ідеології (етніцизм і націоналізм), про засади й принципи етнонаціональної політики, шляхи і методи врегулювання етнополітичних конфліктів та забезпечення етнополітичної стабільності в окремій державі та в світі в цілому.

Коротко говорячи, етнополітологія - це наука про закономірності взаємодії етнонаціональної та політичної сфер або просто про етнополітичну царину людського буття.

Тут потрібно зробити кілька зауважень, уточнень і роз'яснень. Почнемо із назви нової науки і дослідницької концепції. Перш за все, відзначимо, що вона мала б бути дещо ширшою. Адже етнополітологія об'єднує доробок таких етнічних наук як етнологія, націологія, етнодержавознавство, етнополітика, політична етнологія, і зрозуміло, такої важливої науки як політологія. Із врахуванням всього цього, нова наука мала б називатись "етнонаціополітологією".

До речі, утворення цієї назви можна зобразити і у вигляді простенької, але досить промовистої формули:

ЕТНОЛОГІЯ + НАЦІОЛОГІЯ + біля 20 ЕТНОНАУКта ЕТНО-НАПРЯМКІВ+ПОЛІТОЛОГІЯ = ЕТНОНАЦІОПОЛІТОЛОГІЯ

Отже, повна назва нової науки, яка вивчає етнополітичну царину людського буття - "етнонаціополітологія". Але для скорочення і зручності вимови автор назвав її "етнопологія". І хоча при цьому одна з трьох частин попередньої назви, а саме - "націо", зникає, скорочений варіант назви не втрачає своєї внутрішньої логіки, повноти і коректності.

На наш погляд, етнологія, як наука, ширша за націологію у часі, просторі і кількості об'єктів дослідження. Адже, націологію можна розглядати і як окрему, самостійну науку, і як складову етнології, один з наукових етнонапрямків.

По-перше, етнологія досліджує етноси протягом всього часу їх існування.

По-друге, вона вивчає всі етноси, яких сьогодні, за різними даними, нараховується від 4 до 10 тисяч. Причому у всіх їх формах, зокрема, родах-племенах-нородах-націях.

По-третє, етнологія досліджує етнос і всі його "уламки" - етнічні групи - незалежно від країни та/чи регіону їх проживання, тобто як екстериторіальні утворення.

Щодо націології, то вона вивчає лише одну із форм етносу, його вищу форму - націю, яких сьогодні нараховується біля восьмисот. А нація, як ще буде показано, є модерним феноменом, котрий почав зароджуватись десь у XVI ст. До того ж, нація є територіальним утворенням.

Отже, хоча в назві нової науки "етнополітологія" і відсутній термін "нащо", він, тим не менш, мається на увазі.

Говорячи про етнополітологію, слід мати на увазі, що її становлення не відмінняє і не замінює інші етнонауки та етнонапрямки. Навпаки, етнополітологія потребує їх подальшого розвитку, бо вона живиться їх доробком, збагачуючи, в свою чергу, їх своїми теоретичними узагальненнями, дослідницькими принципами та термінологічним інструментарієм. При чому для України однаково важливий розвиток всіх етнона-ук і етнонапрямків. Адже тут відбуваються щонайменше кілька різних, вкрай суперечливих і певною мірою протидіючих етнополітичних процесів, зокрема: 1) етнічного ренесансу, політизації етнічності та зростання етніцизму; 2) поширення національної ідеї і піднесення націоналізму; 3) національно-державне будівництво; 4) становлення правового, демократичного суспільства тощо. І етнополітологія зовсім не претендує на монополію у їх вивченні та/чи тлумаченні.

Автор наголошує також, що етнополітологія не домагається якогось пануючого становища серед інших класичних наук. Навпаки, вона зацікавлена у рівноправних партнерських відносинах з історією, філософією, соціологією та іншими науками. У етнополітології особливі, можна сказати "родинні стосунки" із політологією та всіма її науковими напрямками, зокрема, політичною соціологією, політичною психологією, політичним менеджментом тощо. Адже політологія є одним із "китів" (поряд з етнологією та націологією), на

яких тримається етнополітологія. Бо, якщо етнологія і націологія підживлюють етнополітологію знаннями про етнос і націю, то політологія - про політику.

Інтегруючи і синтезуючи ці наробки, етнополітологія продукує, по суті справи, нові, узагальнені знання про одну з найдавніших, найважливіших і найскладніших сфер людського буття - етнополітичну.

Співіснування і співпраця етнополітології, етнічних наук і етнонапрямків, з одного боку; та політології і політичних напрямків, з іншого, - це свідчення і наслідок об'єктивного світового процесу дезінтеграції й інтеграції наук, оптимального поєднання вузькопрофільного та комп.- лексного міждисциплінарного підходів до вивчення людського буття, зокрема, його етнополітичної царини.

Тут хотілося б особливо наголосити на тому, що виникнення і становлення етнополітології є виключно об'єктивним і природним процесом. Обумовлений він, по-перше, переходом людства до якісно нового етапу свого розвитку - інформаційного суспільства, наслідки якого для етнополітичної царини ми ще до кінця не усвідомлюємо; по-друге, зростаючим процесом фрагментації та інтеграції людства; по-третє, нерозривною єдністю і взаємозалежністю етнонаціональної та політичної сфер людського буття. Отже, етнополітологія здобуває й інтегрує знання про те, що тисячоліття тому об'єднала її Величність Природа. Тому етнополітологію можна вважати наукою про політику виживання ісамо-реалізації людини, етнонаціональних спільнот та людства.

Дійсно, доля відвела етнополітології надзвичайно складну і відповідальну місію. Вона має, по-перше, сама досліджувати етнополітичну сферу в усій її повноті й суперечливості; по-друге, інтегрувати знання, здобуті іншими етнонауками і етнонапрямками та синтезувати їх із науковими здобутками політології та інших наукових політичних напрямків; по-третє, служити новою дослідницькою концепцією: по-четверте, розробляти теоретичні засади, принципи і методи для практичної етнонаціональної політики.

Отже, етнополітологія - це нова, самостійна, фундаментальна, теоретична, аналітично-синтетична наука і нова дослідницька концепція. Народження і розвиток етнополітології, як на автора, - це своєрідна теоретична революція в суспільствознавстві. І викликана вона тими революційними потрясіннями і епохальними змінами, які відбулись протягом ХХ ст. і відбуваються сьогодні в житті окремих етнонаціональних спільнот та людства в цілому. До цих потрясінь і

змін слід віднести зникнення імперій, обвальне скорочення кількості багатонаціональних держав, вибух націоналізму, багаторазове збільшення кількості національних держав, етнічний ренесанс, політизацію етнічності, піднесення етніцизму, загострення етнополітичних конфліктів тощо.

Етнополітологія - це наука, затребувана самим життям і покликана, нарешті, зайнятись всебічним, ґрунтовним дослідженням однієї з найбільш важливих і суперечливих, але найдовше ігнорованих, найбільш занедбаних і знехтуваних сфер людського буття.

Етнополітологія, як, мабуть, ні одна інша суспільна наука, може допомогти врятуванню людства від самознищення в кривавих етнополітичних конфліктах, етнічних та міждержавних війнах або від нездатності об'єднатись для подолання численних глобальних проблем і загальної катастрофи.

§3. Основні закономірності етнополітології

Предмет етнополітології, як і інших суспільних наук, фіксується в його "законах" і закономірностях, визначеннях і категоріях. І тут виникає законне питання. А чи існують закони суспільного розвитку взагалі, і етнополітичних процесів, зокрема?

Відповісти на це запитання надзвичайно важко. Сьогодні з цього приводу існують, за нашим аналізом, Щонайменше три точки зору'. Одна група вчених, головним чином західних, відкидає саму ідею про існування якихось там законів суспільного життя і замість неї висуває т.зв. "теорію хаосу". На думку другої групи вчених, переважно колишніх радянських суспільствознавців, всі процеси суспільно-політичного життя обумовлені діями низки тих чи інших законів, пізнання яких дає можливість впливати на швидкість, характер і напрямок розвитку цих процесів, тобто "творити історію". Нарешті, третя група, а це частина західних та деякі сучасні вітчизняні науковці, не відкидають ідею існування законів суспільного розвитку і наполегливо шукають їх, визнаючи, що поряд з цими законами існують і певні закономірності. Загалом вони не заперечують, але й не абсолютизують дію тих чи інших "законів" і "закономірностей", а том; як правило, беруть ці терміни в лапки.

Здається, остання точка зору є коректною і більш продуктивною. Але автор займає дещо іншу позицію. Толерантно ставлячись до думки про існування "законів суспільного розвитку" та "теорії хаосу у розвитку суспільних відносин", він тим не менш вважає, що тут можна говорити про існування лише певних закономірностей та/чи

тенденцій (trends). Більше того, на нашу думку поряд із цими закономірностями і тенденціями, а подекуди і всупереч їм, діють алогічне, стихійне та іраціональне, вносячи часам безладдя і навіть хаос в суспільне життя народів та людства. Це зовсім не означає, що не варто вести пошуки цих закономірностей та/чи тенденцій. Якраз навпаки.

Виявленням "законів", закономірностей і тенденцій - цією надзвичайно важкою і невдячною, але потрібною справою - займались Арістотель, Ж.Боден, Ш.Монтеск'є, Гердер, Гегель, А.Тойнбі та багато інших, їх спільними зусиллями вдалось і, мабуть, ще вдасться виявити чимало "законів", закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, в тому числі й в етнополітичній царині.

Найбільший інтерес тут становлять, зокрема, "закон нерівномірного розвитку етносів", який досить вдало використовують у своїх працях англійські вчені Т.Найрн, І.Уоллерстайн та інші; "залізний закон етнічності", відкритий ще на початку ХХ ст. "батьком" етноконфліктології У.Самнером; тенденція політизації етнічностей, обгрунтована Дж.Ротшильдом; тенденції дезінтеграції колоніальних імперій та суверенізації етнічностей, прізвища відкривачів яких важко встановити тощо. Ці та інші відомі вже "закони", закономірності та тенденції, а також запропоновані автором закономірності "ланцюгової реакції", "циклічного характеру етнополітичного розвитку" та деякі інші ще будуть розглянуті. Схоже, і це мабуть, теж може бути визнано закономірністю, що там, де народи обізнані із науково обгрунтованими закономірностями та/чи тенденціями етнополітичного життя, а уряди і еліти здатні до їх критично-конструктивного врахування, панує етнополітична стабільність, переважають доцентрові тенденції, превалюють інтеграційні процеси як на рівні окремих держав, так і цілих регіонів та континентів (Західна Європа, Північна Америка тощо).

Тамже Де народам нав'язані вигадані і штучно створені закони , а правлячі кола бездумно їх дотримуються чи, навпаки, покладаються на власну інтуїцію, етнополітичні протиріччя і конфлікти, які є супутником будь-якого поліетнічного суспільства, перетворюються на міжетнічні та/чи міждержавні війни.

§4. Понятійно-категоріальний апарат етнополітології

Надзвичайно важливого значення, особливо для нової науки і дослідницької концепції, набуває розробка її власного понятійно-категоріального апарату, адже останній є не лише ключом до розуміння суті відповідних проблем, а й засобом нарощування знань.

Останнім часом до етнополітології увійшло і входить чимало нових понять і категорій.

Зрозуміло, що етнополітологія користується також термінологічним апаратом багатьох суспільних наук, зокрема, політології, етнології, філософії, державознавства, етнографії, соціології, психології, історії та ін. Не обійтись тут і без застосування понять і категорій, які використовувались в марксистсько-ленінській теорії нації та національних відносин. Але всі вони мають бути ретельно переосмислені і переглянуті. І хоча це дещо ускладнює виклад матеріалу, проте, може значно полегшити його розуміння і сприйняття, а головне - є невідкладним і надзвичайно важливим завданням. На це звертав увагу ще Конфуцій, який вважав "виправлення понять" справою державної ваги, бо користування невірними і помилковими поняттями призводить до несправедливості, анархії і війн.

Загалом понятійно-категоріальний апарат етнополітології можна поділити на дві великі групи: загальнонаукові та суто етнополітологічні категорії. Останні, в свою чергу, можуть бути поділені на дві групи: А) ті, вживання яких поступово звужується і Б) ті, які після відповідного уточнення продовжують активно слугувати новій науці. До групи "А" можна віднести такі поняття як: "марксистсько-ленінська теорія націй", "національна політика КГПРС", "капіталістична нація", "соціалістична нація", "злиття націй", "пролетарський інтернаціоналізм", "буржуазний націоналізм" та ін. До групи "Б" відносяться "нація", "націоналізм", "національна ідея", "національна самосвідомість", "національний інтерес" та багато інших. З нових категорій слід відзначити, перш за все, таю як: "етнополітологія", "етнополітичне мислення", "етнонаціональна політика", "політизована етнічність", "етнополітичний ренесанс", "етнополітичний конфлікт", "етнополітична стабільність", "етнополітична культура" та багато інших.

РОЗДІЛ 3. Методологічні засади етнополітології.

§1. Загальнонаукові методи

§1. Загальнонаукові методи

Не має потреби доводити, що визначення, уточнення і розробка методологічних основ будь-якої нової науки, особливо суспільної, є надзвичайно складною і відповідальною справою. Тим більш, в умовах перехідного періоду і браку власного досвіду, якого, із зрозумілих причин, і не могли набути колишні радянські суспільствознавці. Справа ускладнюється й тим, що покладатись на

західну науку тут особливо не доводиться, бо вона сьогодні сама переживає певну методологічну кризу.

Однак, багато її принципів, підходів і методів може стати в пригоді. Теж саме стосується і добре відомих загальних методів суспільних наук, зокрема таких як: конкретно-історичний, комплексний, об'єктивності, аналізу й синтезу, індукції й дедукції, кількості і якості. Докладно аналізувати всі принципи, підходи і методи немає можливості та, мабуть, і потреби, тому називаємо лише ті з них, які є найбільш цікавими і ефективними або новими і маловідомими.

Всі ці методи автор поділяє на дві великі групи: 1) загальнонаукові та 2) специфічні, тобто ті, які створені та/чи модифіковані якоюсь певною наукою, в даному випадку етнополітологією. (Див.схему №3)

До першої групи можна віднести наступні методи, підходи і принципи:

1. Принцип наукового плюралізму (Scientific Pluralism) є одним з найстаріших, але найпопулярніших методів західної науки. Згідно цього принципу всі теорії і методи дослідження розглядаються як рівноправні й рівноцінні до того часу, поки їм на зміну природним шляхом не прийдуть нові, більш досконалі й ефективні. "

2. Критичний метод на Заході вважається одним з найважливіших методів. Він вимагає критичного ставлення до об'єктів і методів дослідження, а також до його результатів. Суть цього методу досить точно і лаконічно виклав один з його найбільш послідовних прихильників К.Поппер: "Ніщо не вільне і не повинно вважатись вільним від критики - навіть, сам основний принцип критичного мислення". Палкими прихильниками цього методу були О.Бочковський, М Грушевський, М Драгоманов та багато інших представників попередніх поколінь українських вчених. В колишньому СРСР в 30-х - першій половині 80-х років цей метод дозволявся і навіть всіляко заохочувався, але виключно по відношенню до теорії і практики т.зв. "загниваючого капіталізму" та міжнародного імперіалізму".

3. Цивілізаційний принцип, що має замінити або доповнити формаційний підхід і який дає можливість аналізувати всі явища і тенденції з позицій об'єктивної і конкретної періодизації: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне (технотронне) та інформаційне суспільства.

4. Принцип гуманізму, який дозволяє аналізувати ті чи інші явища й процеси з позицій нерозривності й єдності інтересів людини, етнона-ціональної спільноти та людства.

5. Системний підхід і структурно-функціональний аналіз, суть яких полягає в тому, що об'єкт дослідження сприймається як цілісна система і вивчається саме як така. При цьому, наголос робиться на виявленні закономірностей її розвитку, взаємодії з іншими системами тощо. Водночас всебічному аналізу піддаються всі структурні елементи цієї системи, їх сутність, характер, функції тощо.

6. Метод порівняльного аналізу (Comparative Analysis), суть якого зрозуміла з його назви. Зазначимо лише, що порівняння схожих, одно-порядкових і однотипних об'єктів дослідження може проводитись на будь-якому рівні, але найбільш вдалими вони можуть бути на мезо- та макрорівнях.¹⁹ Цей метод дає найбільший ефект у поєднанні з методом дослідження випадку.

7. Метод дослідження випадку (Case - Study) передбачає всебічний і глибокий аналіз якогось окремо взятого конкретного явища, процесу чи ситуації.

8. Метод прийняття рішень (Decision Making Approach), який передбачає аналіз всіх тонкощів дії механізму прийняття рішень з того чи іншого питання.

9. Метод моделювання (Modelling), тобто створення моделей суспільно-політичних процесів, сприймається і застосовується далеко не всіма навіть західними вченими, перш за все, через надзвичайну його складність. Але він є напрочуд цікавим і корисним, особливо при прогнозуванні якихось явищ, тенденцій тощо.

§2. Спеціальні методи етнополітології

Щодо спеціальних методів етнополітології, то перш ніж перейти до їх аналізу, автор вважає за потрібне зробити кілька зауважень.

По-перше, він поділяє точку зору тих західних і вітчизняних вчених, котрі вважають, що кожна наука повинна мати свої власні методи, підходи і принципи досліджень.

По-друге, вітчизняні науковці вже розпочали розробку нового методологічного інструментарію. Зокрема, Ю.І.Римаренко запропонував оригінальний, конструктивний і перспективний етно-Державологічний метод,²⁰ М.Варзар - не менш цікавий історіологічний метод та кілька специфічних способів політолого-етнологічних досліджень.

По-третє, погоджуючись загалом із зазначеними методами, вважаючи їх придатними для етнополітології, автор, тим не менш, розробив і низку нових та оновив кілька вже відомих методів.

Основними суто або переважно етнополітологічними методами наукових досліджень можна, на нашу думку, вважати наступні:

1. Світ -системний аналіз (World - System Analysis). Це один із відносно нових і, на думку автора, найбільш продуктивних методів наукового дослідження. Сутність цього методу, розробленого в середині 70-х років керівником центру Ф Броделя у державному університеті Нью-Йорку Іммануїлом Уоллерстайном, полягає у погляді на світ як на цілісну систему і аналізі її функціонування протягом останніх 500 років, тобто з часів переходу людства до індустріального суспільства. За переконанням автора, цей принцип найкраще підходить для аналізу етнополітичної царини людського буття. Підставою для такого твердження послужив той незаперечний факт, що людство, не дивлячись на поділ на етноси, нації і держави, становить і все більше становитиме єдину цілісну систему. Застосування світ-системного підходу дало можливість авторові запропонувати низку нових гіпотез, розробити кілька нових моделей і зробити деякі прогнози етнополітичного розвитку людства.

2. Етнологічний підхід, який почав широко застосовуватись в західній науці десь з кінця 50-х років. Він базується на переконанні, що людство поділено приблизно на чотири-десять тисяч етносів, що цей поділ є природним і найбільш давнім; що етноси, будучи формою (і змістом) існування людства і самі існують у різних формах - рід, плем'я, народ, нація (останніх біля восьмисот), що у кожного з них є як спільні, так і особливі, специфічні інтереси й цінності, що і самі етноси і їх цінності становлять вселюдську цінність тощо. Сьогодні зазначеним методом користується абсолютна більшість етнополітологів Заходу. Цей підхід був відомий і радянській науці, але використовувався не стільки для об'єктивного аналізу розвитку етнополітичних процесів, скільки для обґрунтування парадоксальності і недоречності існування саміх етно-національних спільнот, бажаності і доцільності їх найшвидшого злиття у "єдиному радянському народі". У сучасній Україні сташісння до цього методу неоднозначне - у нього є як прихильники, так і опоненти. Для останніх єдиним і головним методом був і залишається класовий чи навіть класово-партійний підхід.

3. Етносоціологічний метод, в основі якого лежить положення про те, що одним з головних суб'єктів історичного розвитку людства є і, мабуть, довго ще будуть етнонаціональні спільноти, які, і це слід

особливо підкреслити, складаються із окремих осіб і соціальних груп (класів, прошарків, страт тощо), із спільними і окремими особливими інтересами та цінностями. Даний підхід є надзвичайно корисним для постто-талітарних суспільств, де існує і дедалі поглиблюється і соціальне, і етнічне розмежування. Цей підхід має значні переваги перед відомим для вітчизняних вчених соціологічним підходом, який виходить з абсолютизації класового й нехтування етнічним та поширеним на Заході етнологічним методом, який виходить з абсолютизації етнічного й ігнорування класового та/чи недооцінки соціального.

4 Етнофілософський підхід, який є відносно новим в західній і мшиовідомим у вітчизняній етнополітології. Він ґрунтується на визнанні того, що у кожної етнонаціональної спільноти є не тільки і не стільки спільні погляди на оточуючий нас світ, скільки власне, особливе, специфічне світосприймання та розуміння свого власного місця і ролі у цьому світі. Цей метод є універсальним і може бути застосованим при аналізі не лише етнополітичних, а й всіх інших суспільних процесів.

5. Етноісторичний підхід, що є одним із досить поширених у західній та й вітчизняній етнополітологічній науці. Він передбачає аналіз етнічних та етнополітичних процесів, з одного боку, протягом всієї історії людства та окремих його етносів, а з іншого - на конкретно-історичному етапі їх розвитку. Цей метод є досить ефективним при визначенні ступеня розвитку людства та/чи окремих етносів, а також виявленні закономірностей і тенденцій та розробці футурології щодо еволюції етнополітичної царини людського буття.

6. Етнодержавологічний підхід, (розроблений і запропонований Ю.І.Римаренком) який виходить із постійної взаємодії етнонаціональних спільнот і держави і є конче потрібним при виробленні стратегії й тактики національно-державного будівництва та розробці і впровадженні в життя державної концепції етнонаціональної політики взагалі, і зокрема в Україні.

7. Етнотехнологічний підхід, який вперше застосовується в етнополітичних дослідженнях. Цей метод виходить із можливостей і потреб аналізу етнополітичних процесів в залежності від розвитку засобів і технологій виробництва і озброєння. Звертаємо увагу на те, що людство вже виробило три таких засоби і технології: а) кам'яна сокира і лук; б) парова машина і рушниця та в) комп'ютер, робот і ядерна бомба. Все це справило, справляє і буде справляти величезний вплив на етнічні та етнополітичні процеси як в окремих країнах, так і на всій планеті.

8. Етнокомунікативний підхід, який автор вперше вводить в методологічний арсенал етнополітичних досліджень. Цей метод передбачає аналіз етнополітичних процесів, виходячи із рівня і ступеню розвитку засобів спілкування та інформаційно-комунікативних технологій. Підкреслимо, що людство за час свого існування винайшло п'ять таких інформаційно-комунікативних технологій -

1) мова; 2) писемність; 3) друк; 4) радіо, телефон і телебачення та 5) комп'ютерно-телевізійні мережі державного, регіонального і глобального рівня (Euronet, Internet), кожна з яких призвела і призводить до епохальних змін і зрушень в сутності, характері і напрямках етнополітичних процесів.

9. Етноекологічний підхід, який поволі починає впроваджуватись у західні, а подекуди і у вітчизняні наукові дослідження. В основі цього методу лежить переконання у тому, що врятування людства і кожного етносу потребує кардинального поліпшення екологічної ситуації в окремих країнах, регіонах і на всій планеті і, що ніхто так не зацікавлений і не здатний до боротьби за відтворення екологічно-безпечних умов свого існування, як етнонаціональні спільноти.

10. Метод багатовимірної сутнісно-змістовної типологізації і періодизації, який полягає у виявленні таких просторових і часових комбінацій різних проявів етнополітичного життя, які відрізняються якісно іншими особливостями і становлять певні якісні цілісності. Цей метод особливо корисний при дослідженні процесів етногенезу, націогене-зу, національно-державного будівництва, а також при класифікації націй і націоналізму тощо.

11. Підхід, вільний від оціночних суджень (Value - Free Approach), суть якого полягає у відмові від звички розглядати й оцінювати процеси і явища з морально-етичних позицій.²³ Доречним буде зазначити, що "батьком" цього маловідомого у нас методу можна вважати видатного французького вченого, "піонера" етнополітологічних досліджень Е.Рене-на. Ще майже століття тому він писав: "Щоб не спотворювати характер науки, звільнимо її від обов'язків висловлювати свій погляд щодо проблем, з якими пов'язано стільки інтересів... У науки є краща справа: будемо просто питати у неї істину".²⁴

Прихильниками цього методу були і є М.Вебер, К.Поппер, Дж.Сорос та багато інших. Він є надзвичайно зручним і корисним при дослідженні саме етнополітичної сфери людського буття - найбільш вразливої і чутливої - з її такими складними і суперечливими феноменами як національна ідея, етнічна і

національна свідомість, етніцизм і націоналізм, етнополітичний ренесанс тощо.

12. Етнополітологічний метод, який є новим, раніше не застосовуваним ні в західній, ні тим більш у вітчизняній науках. Розробляючи і пропонуючи цей метод, автор вважає його головним методом етнополітології, котрий узагальнює, синтезує та інтегрує всі наведені вище підходи. Він розглядає його як альтернативу загальносоціологічному методу, добре відомому на Заході і в Україні, і тим більш вульгарно-соціологічному методу радянського періоду, які тлумачили і тлумачать етнос і політику, по-перше, як окремі, незалежні, а по-друге, як виключно соціальні феномени. Головні підвалини етнополітологічного методу полягають у розумінні й визнанні наступного:

1. Етноси і політика є реально існуючими, унікальними, багатовимірними і суперечливими феноменами.

2. З часу свого зародження політика є постійною супутницею етносів, невід'ємною і складовою їх існування. Етноси і політика є взаємопов'язаними і взаємообумовленими (щоправда, різною мірою на різних етапах їх співжиття) явищами. Різні етноси по-різному будували свої відносини із іншими етносами, по-різному вели свою етнонаціонально-визвольну боротьбу, на різних засадах і принципах влаштовували своє політичне життя, обирали різні форми і типи державного устрою, політичних систем і режимів, демонстрували різні типи і рівні політичної культури.

3. Етноси були, є і ще, мабуть, довго будуть постійними об'єктами політики, а з переходом людства до індустріального суспільства і її суб'єктами. Починаючи з XIX ст. етнонаціональні спільноти стали одним (поряд із класами) із основних політичних акторів суспільного розвитку, а з другої половини 60-х років XX ст. головним політичним актором стали етнічності (етнічні групи).

Величезна значимість етнополітологічного методу полягає, з одного боку, у тому, що він надає можливість вивчати закономірності розвитку етнополітичних процесів і робити прогнози, а з іншого - визначати межу запозичень чужого етнополітичного досвіду, зокрема формування націй, державного будівництва, розробки конституцій, підготовки державних концепцій етнонаціональної політики тощо. На думку автора, потенційні можливості етнополітологічного методу не вичерпуються його застосуванням в етнополітичній царині. Він може і повинен використовуватись і при аналізі всього суспільного життя. Все це є ще одним підтвердженням того, що етнополітологія є не лише новою наукою, а й новою дослідницькою концепцією.

Звичайно, є чимало інших методів, підходів і принципів, які можуть стати в пригоді етнополітології. Але для розвитку нової науки та ще й в посттоталітарному суспільстві цього замало. Потрібна нова загальна теорія або парадигма етнополітичного розвитку, якою, на погляд автора, може стати критичне етнополітичне мислення.

§3. Догматичне етнополітичне мислення

Як відомо, в колишньому СРСР парадигмою, тобто загальноновизнаною теорією і моделлю постановки і вирішення етнополітичних пробам, точніше національного питання, вважалась марксистсько-ленінська теорія націй і національних відносин. Сьогодні коректність цієї парадигми ставиться під сумнів, а нової парадигми ще не вироблено, і Україна, як і решта нових незалежних держав, що виникли на уламках колишнього СРСР та СФРЮ, опинились у парадигмальному вакуумі. виправити якимось таке становище, на нашу думку, могло б критичне етнополітичне мислення, яке поволі поширюється в Україні і з часом могло б перетворитись на метапарадигму.

За переконанням автора, етнополітичне мислення - це сплав, синтез етнічних, національних і політичних почуттів, свідомості, поглядів, знань, переконань та застосовуваних на практиці орієнтирів, етнополітичної поведінки.

Етнополітичне мислення - важливе й "активне кільце" суспільної свідомості, про яке судять, виходячи не тільки і не стільки з висловлених думок, скільки з конкретних дій. Будучи елементом етнополітичної культури, етнополітичне мислення визначає цілі, методи і форми етнополітичної поведінки людей, справжню значимість їх інтересів і ціннісних орієнтацій та шляхи, засоби і механізми їх врахування і задоволення. Етнополітичне мислення - продукт історичного розвитку цивілізації, це процес і водночас одна з форм відображення суспільного буття і, перш за все, умов існування та взаємовідносин між етносами і націями (на мікро-, мезо- і макро-рівнях) та між ними і державою та її органами.

Етнополітичне мислення не тільки відбиває реалії етнополітичної ситуації в країні та/чи регіоні, але й суттєво впливає на них. Воно, зокрема, може або сприяти зміцненню етнополітичної стабільності, або призводити до її загострення. Характер і наслідки цього впливу залежать, перш за все, від типу мислення - догматичного чи критичного (Див. схему №4).

Догматичне етнополітичне мислення - це старий тип етнополітичного мислення, в основі якого лежать формаційний, класовий та партійний підходи. До цього ж типу мислення все частіше відносять етнополітичне мислення, базоване на абсолютизованому і гіпертрофованому етнічному та/чи національному принципах.

Головними особливостями догматичного етнополітичного мислення є революційні шляхи і силові методи вирішення всіх етнополітичних проблем. Йому чужі й незрозумілі пошуки компромісу та консенсусу. Догматичне етнополітичне мислення - одновимірне і однозначне, одно-варіантне і безальтернативне. Воно є моністичним і будується на якійсь одній теорії та/чи доктрині - класовій, етнічній або національній, яка видається за єдину панацею від усіх етнополітичних проблем і застосовується для впливу та контролю за будь-якою етнополітичною ситуацією. В колишньому СРСР такою теорією була марксистсько-ленінська теорія нації і національних відносин. Сьогодні в деяких посттоталітарних державах на цю роль претендує та чи інша теорія етатизму та націоналізму.

Догматичне етнополітичне мислення культивується, перш за все, в закритих суспільствах з тоталітарно-авторитарними режимами, але його рецидиви можуть мати місце і в суспільствах т.зв. "перехідного типу".

Суб'єктами догматичного етнополітичного мислення, які стежать за етнополітичною ситуацією, готують безальтернативні рекомендації, приймають беззастережні рішення і домагаються їх впровадження в життя будь-якою ціною, виступають деякі офіційні суспільствознавці, ретельно підібрані дорадники і консультанти та державні органи. Особа, люди, їх етнонаціональні спільноти та дозволені режимом політичні об'єднання - то лише об'єкти догматичного етнополітичного мислення та різного роду сумнівних експериментів.

Догматичному етнополітичному мисленні притаманні ідеї жорсткого розмежування і протиставлення особистих, класових, етнічних, національних, державних та вселюдських інтересів і цінностей. При цьому прихильники мислення, базованого на класовому підході виходять з пріоритетів класових інтересів і цінностей над всіма іншими, а прибічники мислення, що ґрунтується на етнічному та/чи національному принципах доводять пріоритет етнічних та/чи національних інтересів і цінностей над рештою інших. Такі підходи надають обом різновидам догматичного мислення характеру безкомпромісності та конфронтаційності, що робить їх неконструктивними і навіть небезпечними.

Догматичне етнополітичне мислення нерозривно пов'язане з певною формою індокринатії та примусу, а також обмежено в отриманні достовірної інформації. В тоталітарно-авторитарних державах, зокрема в колишньому СРСР, людина отримувала орієнтири етнополітичної поведінки з двох основних джерел. По-перше, з марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин, підтримуваної КПРС та держапаратом, шляхом індокринатії за допомогою різних форм освіти та внутрішніх офіційних засобів масової інформації ("офіційне мислення"). По-друге, з досвіду повсякденного життя (повсякденне мислення). Як відомо, між цими формами мислення існували досить відчутні протиріччя і відчуженість, що було обумовлено, на нашу думку, невідповідністю офіційних теоретичних догм реаліям етнополітичного життя. Але будь-яка згадка про це, вважалась крамолою і суворо переслідувалась. Етнополітичні проблеми не вирішувались, а заганялись углиб.

Будучи породженням закритого суспільства, не маючи конструктивно-творчих потенцій, догматичне етнополітичне мислення стало відчутним гальмом на шляху переходу до відкритого суспільства і суттєвою перешкодою врегулювання етнополітичних конфліктів.

§4. Критичне етнополітичне мислення

Тут слід звернути особливу увагу на те, що критичне етнополітичне мислення - це новий для нас, а подекуди і для Заходу, тип мислення, яке базується на цивілізаційних та гуманістичних принципах. Принагідно відзначимо, що в західних науках термін "критичне мислення" (critical thinking, critical way of thinking) є досить поширеним і стосується таких наук, як філософія, політологія, екологія, соціологія та багатьох інших. Тому сам термін "критичне мислення" не є винаходом автора. Він лише застосував його до нової науки - етнополітології, розробив його основні положення і ще на початку 90-х років увів у науковий обіг.

Критичне етнополітичне мислення, на наш погляд, передбачає не лише кардинальний розрив з багатьма старими догмами і стереотипами чи переоцінку положень, що не втратили своєї актуальності, але й постійне творче переосмислення етнополітичних процесів, розробку нових теоретичних підходів, нескінченний пошук оригінальних і ефективних шляхів вирішення етнополітичних проблем.

Критичне етнополітичне мислення - це синтез ідей, концепцій та теорій, а також шляхів і методів послаблення міжетнічних протиріч, запобігання та/чи врегулювання етнополітичних конфліктів, досягнення і забезпечення етнополітичної стабільності. Суб'єктами критичного етнополітичного мислення виступають особа, всі люди, їх етнонаціональні спільноти і політичні об'єднання, а також держава та її органи і установи. Щодо об'єктів критичного етнополітичного мислення, то це, перш за все, етнополітичні процеси в цілому, практика взаємовідносин між етносами і націями, між ними та державою, а також виявлення протиріч цих взаємовідносин і пошук шляхів їх вирішення.

Основу критичного етнополітичного мислення становлять теоретичні положення, які були вироблені людством протягом багатьох століть і, які досі не втратили своєї значимості. Це, зокрема, деякі теорії, концепції та ідеї, що містяться: а) в творах деяких українських мислителів, вчених та політичних діячів; б) в роботах багатьох західних науковців; в) в матеріалах і документах ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій, в яких регламентуються етнополітичні відносини та ін.

§5. Догматичне та критичне етнополітичне мислення: порівняльний аналіз

Розроблена автором таблиця порівняльного аналізу (Див. схему №4) дає уяву про кардинальні відмінності критичного етнополітичного мислення від догматичного, висвітлює переваги першого над другим. Основними рисами критичного етнополітичного мислення є еволюційні шляхи та політичні методи, готовність і здатність до пошуків компромісу і консенсусу при вирішенні будь-яких етнополітичних проблем. Критичне етнополітичне мислення - багатовимірне і багатозначне, поліваріантне і альтернативне. Воно плюралістичне й передбачає наявність кількох теорій і концепцій з одного й того ж питання, а також альтернативних нестандартних шляхів і методів їх вирішення. Недарма відомий американський філософ і спонсор багатьох міжнародних наукових установ і проєктів Дж. Сорос назвав такий тип мислення "інтелектуальним змаганням", яке дає можливість "виробляти значно цінніші знання". Поліваріантність та альтернативність критичного етнополітичного мислення створює сприятливі умови для моделювання етнополітичних процесів та їх прогнозування, що має надзвичайно важливе значення для поліетнічних держав. Актуальність і значимість цього типу мислення дедалі зростає, що

обумовлено етнічним ренесансом, посиленням процесом політизації етнічностей (етносів), ускладненням етнополітичної ситуації в посттоталітарних державах, загостренням міжетнічних та етнорегіональних конфліктів тощо.

Критичне етнополітичне мислення, на погляд автора, дає можливість подивитись на будь-який етнос як на дивовижний феномен, унікальну форму існування людства, його безцінне багатство, побачити в ньому не об'єкт для різного роду сумнівних, часом злочинних соціальних та політичних експериментів, а суб'єкт політичного життя і водночас об'єкт державної політики. З позицій цього типу мислення боротьба народів за незалежність, їх суверенізація предстає як об'єктивний і прогресивний процес, результат зростання етнічності та/чи національної самосвідомості й піднесення національно-демократичних рухів, а не підступи місцевих "буржуазних націоналістів" або зарубіжних спецслужб, як вважалось раніше.

В контексті критичного етнополітичного мислення зовсім інакше розцінюються більшість концепцій та явищ. Так, якщо раніше культурно-національна автономія вважалась однією з форм проявів націоналізму, то нині - однією з форм вирішення етнонаціональних проблем. Та й ам націоналізм, який трактувався раніше однозначно негативно ("жахливий, кровожерливий монстр"), або однозначно позитивно ("чарівна паличка"), сьогодні постає як надзвичайно складний і суперечливий феномен ("дволикий Янус"), або як величезна нейтральна сила на зразок ядерної енергії. На відміну від догматичного етнополітичного мислення, в межах якого вівся безплідний деструктивний пошук пріоритетів тих чи інших інтересів та їх протиставлення (етнонаціональних і класових, етнонаціональних і державних, етнонаціональних і вселюдських тощо), критичне мислення виходить із зовсім іншого постулату: необхідності пошуку балансу, а в ідеалі - гармонізації різних інтересів.

Слід також підкреслити, що критичне етнополітичне мислення панує у відкритому суспільстві. Тут людина отримує орієнтири і ціннісні установки, з одного боку, з висновків такої науки як етнополітологія, за допомогою різних форм освіти та засобів інформації (наукове мислення), а, з іншого - досвіду повсякденного життя (повсякденне мислення). Між цими формами мислення можуть виникати певні протиріччя, але тут вони служать не стільки приводом для відчуження між ними, скільки джерелом розвитку обох та їх зближення.

Проведений автором порівняльний аналіз догматичного і критичного етнополітичного мислення висвітлює ще два надзвичайно важливих моменти. Перше. Більшість теорій і концепцій критичного мислення, а також базованих на них моделей вирішення етнополітичних проблем є парадигмами, тобто вони наукові, загальноновизнані, випробувані, слугують або можуть слугувати висхідними положеннями та/чи еталонами.

Взяті разом, у сукупності вони становлять нову метапарадигму. Навпаки, більшість основних положень догматичного мислення носить явно допарадигмальний характер, тобто не є справді науковими і загальноновизнаними.

Вони здебільшого носять агітаційно-пропагандистський, кон'юнктурно-політичний, заідеологізований характер і не можуть служити як зразки. Друге. В основі критичного етнополітичного мислення лежать, перш за все, західні і лише окремі вітчизняні етнополітичні теорії, концепції і моделі. В основі догматичного - марксистсько-ленінська теорія нації та національних відносин, яка сьогодні переживає глибоку кризу, а базована на ній національна політика призвела до трагічних наслідків в колишніх СРСР, СФРЮ та деяких інших країнах соціалізму та соціалістичної орієнтації.

Все це підводить до думки про доцільність і необхідність відмовлення від догматичного етнополітичного мислення і переходу на позиції критичного мислення. Це не данина моді, не схиляння перед Заходом, а необхідність, життєво важлива проблема.

Перехід цей, вже розпочався, буде тривалим, виключно складним і для багатьох хворобливим. По суті справи, це буде своєрідна революція в поглядах і свідомості багатьох вчених, політичних діячів та простих людей. Торкнеться вона, щоправда в значно меншій мірі, і Заходу.

Отже, критичне етнополітичне мислення - це нова метапарадигма, це величезне досягнення всієї людської цивілізації, це найвища вселюдська цінність. Воно стає ключем до розуміння сутності, характеру і рушійних сил етнополітичних процесів та теоретико-методологічною основою вирішення етнополітичних проблем.

РОЗДІЛ 4. Етнополітологія: структура, функції та місце в системі суспільних наук.

§1. Структура етнополітології

§1. Структура етнополітології

Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна має власну структуру. Нагадаємо, що термін "структура" походить від

латинського слова "structura" - внутрішній устрій, розташування, будова. Структура ет-нополітології відбиває її внутрішній устрій, відносну самостійність окремих її частин, які мають свою внутрішню логіку. / Див. схему №5 /. її основними елементами є:

1. Історія етнополітичної думки, де вивчаються основні етапи зародження і розвитку етнополітичної думки з часів Стародавньої Греції і Риму та Київської Русі до сучасних зарубіжних і вітчизняних етнополітичних концепцій і теорій.

2. Теоретико-методологічні засади, де висвітлюються теоретико-концептуальні та методологічні основи аналізу етнополітичних процесів, з'ясовуються їх закономірності й тенденції (trends) відпрацьовується понятійно - термінологічний апарат, визначаються функції, цілі і завдання етнополітологів тощо.

3. Теорія етнічності, де всебічно аналізуються етнічні форми існування людства, а також концепції етнічності, індивідуальної і групової етнічної ідентичності, етнічної стратифікації, етнічної мобілізації та багатьох інших.

4. Теорія нації, де досліджуються вітчизняні та західні теорії нації, зокрема психологічна, культурологічна, етнічна, політична та ін., з'ясовуються взаємовідносини між нацією, особою, етнічністю, класом і людством, між їхніми інтересами і цінностями, вивчається місце і роль національної ідеї, в тому числі й української, в суспільно-політичному житті.

5. Теорія етніцизму, де вивчається / точніше - ще має вивчатись / природа, сутність і характер етніцизму, умови і наслідки його піднесення і послаблення, місце і роль цього дивовижного феномену в житті окремих етносів, націй і людства в цілому.

6. Теорія націоналізму, де всебічно досліджується природа, характер, типи і різновиди націоналізму, в тому числі й українського, причини і наслідки його вибуху та занепаду, місце і роль цього надзвичайно складного й суперечливого феномену в суспільно - політичному розвитку.

7. Теорія етнонаціональної політики, де розглядаються причини й наслідки політизації етнічностей, їх місце і роль на політичній арені, аналізуються зміст і характер, цілі і завдання, типи і види етнонаціональної політики, її основні засади і принципи, зокрема, рівноправності й самовизначення народів, суверенітету, вивчаються спільне і особливе етнонаціональної політики в Україні.

8. Теорія національно - державного устрою, де дається порівняльний аналіз форм устрою поліетнічних держав, з'ясовуються достоїнства і вразливі місця унітарного та федеративного устрою

держав, вивчається світовий досвід вирішення етнополітичних проблем, розглядаються принципи побудови і функціонування конфедерації, співдружності та співтовариства держав тощо.

9. Теорія етнополітичних конфліктів, де аналізуються причини виникнення, природа і характер етнополітичних конфліктів, вивчаються методи їх прогнозування, запобігання ескалації та врегулювання, ведуться пошуки досягнення, збереження і зміцнення етнополітичної стабільності.

10. Теорія етнополітичної культури, де розробляється концепція самої етнополітичної культури, з'ясовуються її основні риси і критерії, визначаються шляхи формування високої етнополітичної культури як окремої особи, так і цілого суспільства.

Звичайно, можуть бути й інші варіанти структури етнополітології, але на сьогодні цей здається найбільш оптимальним.

§2. Основні функції етнополітології

Важливе місце у становленні й розвитку будь-якої науки, особливо нової, займають проблеми визначення її функцій. Виходячи з аналізу предмета етнополітології, автор визначає її функції наступним чином:

1. Теоретико-пізнавальна функція, під якою мається на увазі вивчення, аналіз, систематизація, узагальнення й роз'яснення основних закономірностей і тенденцій розвитку й функціонування етнополітичного життя та різних теорій і концепцій етнополітичних процесів.

2. Методологічна функція, котра передбачає визначення засобів, методів і принципів пізнання та впливу на етнополітичні процеси, розробку й уточнення понятійно-категоріального апарату етнополітології як науки та за їх допомогою формулювання закономірностей і тенденцій етнополітичного життя.

3. Критична функція, суть якої полягає у критичному аналізі теоретичних положень і практики етнонаціональної політики. Ця функція є надзвичайно важливою і конструктивною бо, як зазначав К.Поппер, "критика, якщо вона і не особливо переконлива може мати велику цінність, оскільки вона здатна викликати у захисників теорії, яка піддається критиці, сумніви у загальноприйнятих поглядах, що в свою чергу, може призвести до важливих відкриттів".

4. Світоглядна функція, що полягає у тому; щоб впливати на формування етнополітичної свідомості й культури, а також етнополітичну орієнтацію та поведінку окремих осіб, партій, спільнот, їх еліт тощо.

5. Інтегративна функція, що особливо притаманна етнополітології, і передбачає інтеграцію знань, отриманих іншими загальними науками і, перш за все, "етнонауками" та "етнонапрямами", про що вже йшлося.

6. Функція моделювання, під якою мається на увазі розробка формальних, евристичних, математичних та інших моделей етнополітичних процесів. Пошуки в цьому напрямку ведуться зарубіжними і вітчизняними вченими.

7. Прогностична функція, головним завданням якої є передбачення наслідків тих чи інших рішень, виконання планів, впровадження в життя різноманітних теорій і концепцій, підготовка середньо - та короткострокових прогнозів можливого розвитку етнополітичних процесів і явищ. Можна по-різному ставитись до можливостей і точності етнополітологічних прогнозів, але чимало з них здійснюється.

Підтвердження цьому - передбачення, зроблені ще в 60 - 70-х роках З.Бжезинським, Г.Каррер Д'Анкос, Р.Пайпсом, Б.Уорд та деякими іншими західними вченими, про неминучість дезінтеграції тодішніх СРСР та СФРЮ, інтеграції Західної Європи тощо. Слід сподіватись, що із розвитком етнополітології, використанням нею досягнень інших наук, зокрема, математики, інформатики і кібернетики та більш широким застосуванням методу моделювання, точність цих прогнозів значно зросте.

8. Прикладна функція, сутність якої полягає у тому, щоб на основі пізнання закономірностей розвитку етнополітичних процесів виробляти рекомендації для практичної етнонаціональної політики.

Тут слід зауважити, що ставлення західних вчених до цієї функції неоднозначне. Деякі з них взагалі заперечують можливість, а головне потребу підготовки цих рекомендацій. Інші, навпаки, вважають цю функцію найбільш суттєвою і охоче пропонують свої рекомендації. Так, в одній з робіт американського дослідника Е.Френсіса міститься 131 пропозиція з проблем етнополітології та етнонаціональної політики. Як би там не було, але сьогодні на Заході працюють десятки відповідних наукових центрів і університетських кафедр, більшість з яких займається розробкою рекомендацій, в тому числі щодо посттоталітарних країн. Варто підкреслити що ці рекомендації є науково-обґрунтованими і мають альтернативний характер.

Отже, функції етнополітології полягають в тому, щоб, говорячи словами О.Конта, "знати - щоб передбачити, передбачити - щоб могли". Могти позбутись ворожнечі й ненависті, покласти край

кровопролитним конфліктам і війнам, забезпечити етнополітичну стабільність і національну безпеку, без чого годі й мріяти про мир, добробут і щастя на українській землі та на планеті.

Які ж конкретно цілі і завдання можуть бути покладені на етнополітологію взагалі, і в незшпєжній Україні, зокрема? Детальний виклад цих цілей і завдань зайняв би дуже багато місця/тому краще обмежитись їх простим переліком (Див. схему №6). Це, перш за все: допомогти звільнитись від догм та стереотипів догматичного етнополітичного мислення та оволодіти критичним етнополітичним мисленням, яке є єдиною перепусткою у світове цивілізоване співтовариство; знайомити із справді науковими вітчизняними та західними етнополітичними теоріями і концепціями; показати справжнє місце і роль етнонаціональних спільнот в політичному житті суспільства; аналізувати глибинні причини етнополітичного ренесансу в Україні; дослідити зародження і розвиток, сутність, характер і значення української національної ідеї; дати об'єктивний ґрунтовний аналіз таким надзвичайно складним і суперечливим феноменам як етніцизм і націоналізм; висвітлювати загальне й особливе, досягнення, перешкоди та перспективи національно-державного будівництва в Україні; дати конструктивно-критичний аналіз переваг і недоліків різних форм державного устрою поліетнічних держав / унітаризму та федералізму /; розкривати сутність і принципи справді демократичної етнонаціональної політики; озброїти знанням та вмінням аналізувати причини виникнення і загострення етнополітичних та ет-норегіональних конфліктів, пошуку методів і засобів їх запобігання й врегулювання, а також виявлення шляхів збереження та зміцнення ет-нополітичної стабільності як одного з головних чинників національної безпеки України.

Все це - на перспективу. А поки що перед етнополітологією в Україні стоять більш прозаїчні завдання. По-перше, закріпити позиції як нової науки. А, по - друге, увійти до вузівських навчальних програм рівноправною навчальною дисципліною. Для цього етнополітологія має всі підстави. Вона відповідає всім вимогам, які має задовольняти наука взагалі. У неї є власні реально існуючі й доступні для дослідження об'єкт і предмет, власні методологічні засади, понятійно- категоріальний апарат, а також функції і завдання. На думку автора актуальність і значимість розвитку етнополітології взагалі і, зокрема, для молодшої незалежної України не викликають сумнівів.

Звичайно, етнополітологія не "чарівна пшічка" і не панацея від усіх етнополітичних проблем. Але "ниткою Аріадни" у цих вкрай заплутаних, таємничих і небезпечних "етнополітичних лабіринтах" вона вповні може бути.

§3. Місце етнополітології в системі суспільних наук

В незалежній Україні етнополітологія вже знайшла своє власне "місце під сонцем". Однак, остаточне вирішення цієї проблеми вимагає певного перегляду існуючого "реєстру" наук про суспільство та сфери їх дослідження.

Відрадно відзначити, що це вже відбувається. Йде могутній об'єктивний процес дезінтеграції і водночас інтеграції наук. При цьому чимало з них вже зникли взагалі, частина об'єдналась та/чи об'єднуються з іншими науками, але ще більше їх народилось, народжується і досить бурхливо розвивається. Серед останніх - політологія, екологія, конфліктологія та ін. Особливо великі зміни відбулись серед наук, які досліджують етнонаціональні проблеми. Зокрема відродилась етнологія, оновились націологія, з'явилися нові етнонапрямки: етноісторія, етнофілософія, етносоціологія та інші.

Та найважливішим досягненням останніх років можна вважати народження і становлення наук, які вивчають етнополітичну царину людського буття, зокрема, етнополітології та етнодержавознавства.

Отже, місце етнополітології, з одного боку - серед загальних наук, а з іншого - серед етнології та етнонапрямків (Див. схему №7).

Співпрацюючи з усіма цими науками, спираючись на їх досягнення, етнополітологія дає можливість по-новому подивитись на історію людства, його сучасне і майбутнє, побачити багатовимірність людини і світу, збагнути величезну самоцінність етнонаціональних спільнот, побачити їх нерозривний зв'язок із політикою, зрозуміти природу етно- та національно-визвольних змагань, з'ясувати, нарешті, справжню сутність і характер, місце і роль етніцизму та націоналізму, виявити діалектику особистих, етнічних, національних, класових, державних і вселюдських інтересів і цінностей, з'ясувати причини загострення і шляхи врегулювання етнополітичних конфліктів тощо.

Підсумовуючи наведене, ще раз відзначимо, що етнополітологія пройшла досить складний шлях зародження і розвитку. На Заході вона вже утвердилась як окрема наука і навчальна дисципліна. Будучи наукою про взаємодію етнонаціональної та політичної сфер людського буття та новою дослідницькою концепцією,

етнополітологія має власний понятійно-категоріальний апарат, власні предмет та об'єкт дослідження.

Як і будь-яка інша суспільна наука, етнополітологія має загальні й специфічні методи та принципи дослідження. Найбільш цікавими та ефективними серед них є принципи наукового плюралізму; світ-системного аналізу, етноісторичний, етнофілософський, етносоціологічний, етнодержавологічний, етнокомунікативний, етнополітологічний, моделювання та багато інших.

Методологічною підвалиною етнополітології є критичне етнополітичне мислення. На відміну від догматичного етнополітичного мислення з його формаційним, класовим та партійним підходами, критичне мислення базується на цивілізаційному та гуманістичному принципах. По суті справи, критичне етнополітичне мислення перетворилось на нову метапарадигму і є ключом до розуміння й розв'язання етнополітичних проблем на мікро-, мезо- та макрорівнях.

Актуальність розвитку етнополітології як загальної науки, дослідницької концепції та навчальної дисципліни дедалі зростає. Це зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних, загальних і специфічних чинників. Особливо потрібна етнополітології для посттоталітарних держав, над якими "дамокловим мечем" висять небезпека етнополітичних конфліктів та загроза єдності й територіальної цілісності.

В незалежній Україні етнополітологія перебуває в стані становлення. Вона вбирає в себе, інтегрує і синтезує теоретичні розробки вітчизняних мислителів, котрі творили від часів Київської Русі до 30-х років ХХ сторіччя; багатьох українських науковців-емігрантів, дисидентів, тих сучасних дослідників, які стояли частково або переходять на позиції критичного етнополітичного мислення, а також західних вчених. Слід особливо наголосити, що 1997 р. Вища атестаційна комісія (ВАК) України, нарешті, визнала і затвердила етнополітологію та етнодержавознавство як нову спеціальність (23.00.05.). Подальший розвиток етнополітології як загальної науки, нової дослідницької концепції та навчальної дисципліни сприятиме збереженню і зміцненню етнополітичної стабільності - найважливішого чинника національної безпеки України.

Проте, і на Заході і, тим паче, в Україні етнополітологія лише стає справді загальною, інтегральною наукою, новою дослідницькою концепцією та навчальною дисципліною. На цьому шляху у неї ще багато проблем, перешкод і труднощів. Але попри їх всі, етнополітологія зміцнює своє законне місце серед інших наук про

людину, суспільство і людство. Етнополітична царина людського буття давно вже повинна була стати і, нарешті, стає об'єктом дослідження окремої, спеціальної, загальної академічної науки. Занадто дорогу ціну вже сплатило (дві світові, безліч етно- та національно-визвольних воєн) і платить (десятки кривавих етнополітичних конфліктів) людство за нехтування чи недостатню увагу політичних еліт та наукового співтовариства до цієї найскладнішої, найчуттєвішої і найважливішої царини.

Однак є надія, що становлення і розвиток етнополітології може певною мірою допомогти народам і людству хоча б у третьому тисячолітті запобігти ескалації етнополітичних конфліктів, зберегти етнополітичну стабільність та зміцнити етнополітичну безпеку.

Висновки. Запитання і завдання

1. Сьогодні на Заході існують десятки різних наукових шкіл, котрі розробляють безліч етнонаціональних та етнополітичних концепцій, теорій, парадигм і моделей, які постійно вдосконалюються і майже кожні 10-15 років змінюються. Це запобігає їх догматизації і робить більш коректними. Разом із тим, розвиток концепцій дещо запізнюється від розвитку самих етнополітичних процесів, майже всім концепціям притаманний європо- та/чи американоцентризм, все ще бракує моделей та узагальнюючих теорій тощо.

2. Більшість західних і особливо вітчизняних вчених ще не усвідомлюють (на жаль), що етнонаціональна та політична сфера людського буття є взаємозалежними і взаємообумовленими феноменами і становлять єдину, цілісну і нерозривну царину - етнополітичну.

Лише в Україні її досліджують представники понад двох десятків окремих наук та наукових напрямків, серед яких етнологія, націологія, етнофілософія, етносоціологія, етнодержавознавство, етнополітика, політична етнологія та ін. Але потрібна окрема, спеціальна, загальна наука, яка б, по-перше, вивчала саме етнополітичну царину; по-друге, інтегрувала відповідний теоретичний доробок інших етнологічних та етнонапрямків; по-третє, служила новою дослідницькою концепцією; по-четверте, розробляла теоретичні засади, принципи і методи для практичної етнонаціональної політики і, нарешті, стала новою навчальною дисципліною.

3. Найкраще цю роль може виконати етнополітологія - наука про місце і роль етнонаціональних спільнот (етносів, націй, етнічних та національних груп) в історії людської цивілізації та політичному житті суспільства, про їх відносини між собою, а також із державою та її органами, про закономірності етнополітичних процесів, про

рушійні сили етнічних і національних рухів та їх ідеології (етніцизм та націоналізм), про засади й принципи етнонаціональної політики, шляхи і методи врегулювання етнополітичних конфліктів та забезпечення етнополітичної стабільності в окремій державі та у світі в цілому.

4. Саме така наука народжується сьогодні в Україні. Актуальність і перспективи її подальшого розвитку величезні. Вона має своє власне дослідницьке поле - етнополітичну царину людського буття, власні предмет і об'єкт вивчення, власну методологічну базу - критичне етнополітичне мислення та низку спеціальних методів дослідження, власний понятійно-категоріальний апарат, зростаючу кількість прихильників серед вчених, офіційне визнання та певні досягнення тощо.

5. Тісно співпрацюючи з іншими науками, спираючись на їх досягнення, етнополітолог дає можливість по-новому подивитись на історію людства, його сучасне й майбутнє, побачити багатовимірність людини і людства, збагнути величезну самоцінність етнонаціональних спільнот, побачити їх нерозривний зв'язок із політикою, зрозуміти природу етно- і національно-визвольних змагань, виявити діалектику особистих, етнічних, національних, класових, державних і вселюдських інтересів, з'ясувати причини загострення і шляхи врегулювання етно-політичних конфліктів тощо. Коротко говорячи, етнополітологія може і повинна внести свій вклад у вирішення багатьох складних проблем, які виникли перед людством на порозі третього тисячоліття.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке етнополітологія і в чому її відмінності від інших суспільних наук?

2. Що дає вивчення етнополітології людині та розвиток цієї науки і навчальної дисципліни для суспільства?

3. Які переваги має критичне етнополітичне мислення над догматичним?

4. Чим можна пояснити запізніле і повільне становлення етнополітології в Україні?

5. Чи може етнонаціональна політика бути ефективною і конструктивною без науково-теоретичного обґрунтування?

6. Чим зумовлена зростаюча актуальність розвитку і вивчення етно-політології?

ЗАВДАННЯ

1. Дайте характеристику основних методів і принципів етнополітичних досліджень.

2. Підготуйте розгорнутий коментар на схему порівняльного аналізу догматичного і критичного етнополітичного мислення.

3. З'ясуйте і обґрунтуйте власну точку зору на проблеми існування і можливості пізнання закономірностей розвитку етнополітичних процесів.

4. Наведіть додаткові аргументи на користь розвитку етнополітології як науки та її широкого введення в учбовий процес у вузах України.

5. Порівняйте зміст і значимість понять "етнополітика" та "етнополітологія".

6. З'ясуйте місце і роль етнополітології в системі суспільних наук сьогодні і на перспективу.

ЧАСТИНА II. Зародження і розвиток етнополітичних ідей, концепцій та теорій.

РОЗДІЛ 1. Виникнення етнополітичних поглядів в Давній Греції та Римі.

§1. Передумови зародження етнополітичних думок

Витоки сучасних західних етнополітичних теорій і концепцій, на погляд автора, сягають передісторичної доби. Звичайно, важко та й не можливо встановити конкретний час виникнення етнополітичної думки як такої. Єдине здасться очевидним: першим зародилось те, що умовно можна назвати етнічною думкою, тобто міркування про поділ людства на етнічні групи, які мають не лише спільні, а й специфічні риси та особливості. Вже тоді, у праісторичні часи, почали з'являтися почуття, які дійшли, щоправда, у модернізованому вигляді до наших днів і відіграють суттєву роль у сучасних етнополітичних процесах. Зокрема, зароджується лояльність до своєї етнічної групи (роду, племені), почуття братерства в середині групи, бажання встановити контроль над певною територією та природними ресурсами, готовність пожертвувати всім, включно із життям, заради її виживання тощо. Тоді ж з'являються почуття зверхності, підозри й ненависті до інших племен і родів, агресивність та войовничість.

Відбувається, говорячи словами видатного американського вченого У.Самнера, розподіл примітивного суспільства на "ми-групи" та на "вони-групи" з власними звичаями, традиціями, способом життя, інтересами тощо.

Для характеристики цих грз'п з'являється термін "етнос", що в перекладі з давньогрецької означав натовп, рід тощо. З часом, десь у V-IV ст. до н.е., цей термін починає вживатись у розумінні "плем'я"

та "народ". Дещо пізніше з'являється й термін "нація" (від лат. "natio" -рід, плем'я, народ; "nasci" -народжуватись), який вживався по відношенню до різних племен і народів, і у такому значенні проіснував приблизно до XV ст.

Доцільним буде підкреслити, що водночас із дезінтеграцією людства, йшла його інтеграція, зокрема, створювались союзи племен, йшли процеси їх розселення, перемішування, асиміляції тощо.

Слід особливо наголосити, що перші державні утворення виникали за т. зв. "етнічним принципом". Згідно цього принципу населення держави мало складатись з представників одного етносу. Внаслідок цього початок світового процесу державного будівництва ознаменувався появою кількох сотень мініатюрних "етнічно чистих", або просто етнічних держав.

Досить згадати, що лише на території Греції в V-TV ст. до н.е. існувало 158 таких держав ("держав-полісів"). Водночас вже тоді почали з'являтися поліетнічні (багатоетнічні) держави, державні та міждержавні утворення, населення яких становили представники різних і часом багатьох етносів (племен і народів).

Варто зазначити, що первісні племена мали, говорячи сучасною мовою, певні владні структури, але та влада ще не носила політичного характеру. Однак з виникненням класів, зародженням держав і політи-зацією влади виникає політична думка, тобто міркування про сутність і характер, форми і функції держави та її органів, а також право і мораль.

І, мабуть, саме в ті часи ці дві думки - етнічна та політична, накладшись одна на одну, утворили етнополітичну думку, під якою автор має на увазі міркування про взаємовідносини етносів між собою та з державою. І, мабуть, тоді ж почали закладатись основи та вироблялись принципи етнополітики.

§2. Формування етнополітичних думок у Давній Греції та Римі

Аналізуючи розвиток тогочасної етнополітичної думки, варто мати на увазі, що цей процес хоча і йшов по висхідній, але не був лінійним і безперервним. Він знав часи піднесення й застою, а подекуди і назадницького руху. Етапи цього розвитку збігаються із загальноновизнаними етапами світової історії. Далеко не однозначним був і внесок різних країн та народів у цей процес. Найбільшим він виявився там, де існували розвинуті на той час держави, і де вони займали вигідне геополітичне становище тощо. Такими державами були, перш за все, Давня Греція та Рим і саме там слід шукати витoki етнополітичної думки. Досить слушно з цього приводу висловився англійський філософ Ф.Бекон: "Науки, які у нас існують, майже всі

мають джерелом греків. Того, що додали римські, арабські та новітні письменники небагато і воно не має великого значення; та й яким би воно не було, воно засновано на тому; що вже відкрили греки".

Із цієї точки зору великий інтерес, на думку автора, становлять роботи давніх істориків Геродота, Плутарха, Полібія, Страбона. Фулідіда та багатьох інших. В їх роботах, які, по суті справи, заклали основи не лише історії, а й етнографії, описуються численні племена і народи, їх культура, мови, звичаї, традиції, спосіб життя тощо. Прикладом може служити 24-томна "Римська історія" римського історика грецького походження Аппіана (I-II ст.н.е.), кожний том якої було присвячено окремому народові. В працях давніх мислителів описувались також і тогочасні етнічні та етнополітичні процеси, зокрема: колонізації, добровільної й примусової асиміляції, виникнення добровільних союзів різних народів та величезних імперій, які утримувались силою зброї.

Надзвичайно велику цінність мають праці тогочасних філософів, політичних діячів, а також тих, кого можна вважати "прабатьками" політології, а деякою мірою і етнополітології. Це, перш за все, Арістотель, Платон, Протагор, Сенека, Сократ, Цицерон та багато інших. Вклад цих видатних мислителів у розвиток філософської та політичної думки добре відомий. Проте їх внесок у зародження етнополітичної думки ще чекає на свого дослідника.

Показово, що вже тоді серед вчених намітились різні підходи до тих чи інших явищ, процесів та тенденцій. Спочатку; наприклад, народ розглядався ними як суто етнічне об'єднання. Але з часом деякі мислителі починають розглядати його і як певне державно-політичне утворення. Одним із засновників такого підходу був відомий римський політичний діяч і оратор Цицерон (106-43 рр. до н.е.). Народ, зазначав він, це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою щодо питань права і спільності інтересів. Не буде, мабуть, перебільшенням вважати це початком т. зв. "етатистського" підходу до понять "нація", "народ", який сьогодні превалює у західній етнополітології.

Вчені Давньої Греції та Риму намагались осмислити наслідки контактів між народами, причини їх нерівноправного становища, принципи взаємовідносин із державою тощо. Адже вже тоді народи були поділені на пануючих і підлеглих, споконвічних мешканців тієї чи іншої території та прийшлих "колоністів".³ Чи не звідти тягнеться сучасна тенденція поділу населення посттоталітарних держав на "корінне" та "мігрантів"? І чи не звідти бере свій початок сучасна

західна концепція "етнічної стратифікації", згідно з якою кожний етнос займає відведене йому місце у т. зв. "табелі про ранги"?

Як вже відзначалось, тодішні держави виникали переважно на етнічній основі. Представники пануючого етносу об'єднувались незалежно від свого соціально-класового походження й статусу проти експлуатованих ними рабів, які склались переважно із представників інших народів. Теж саме відбувалось і у тодішніх імперіях.

Схоже, що вже тоді виник феномен, який у другій половині ХХ століття отримав назву "етноклас", коротко говорячи, створились групи людей, соціально-політичний статус яких у суспільстві визначався, перш за все, етнічним походженням.

Особливо активно відстоювали нерівноправність народів найбільш відомі давньогрецькі мислителі Платон (427-347 рр. до н.е.) та його учень і вчитель А. Македонського Арістотель (384-322 рр. до н.е.). Вони ретельно обґрунтовували нерівноправність народів, виступали за їх відокремлений розвиток, створення держави за етнічним принципом] відкрито висловлювали негативне ставлення до представників інших племен, а пізніше і закликали до їх загарбання тощо. Для обох мислителів усі вони були "варварами", а значить і рабами. "Варвар і раб за своєю природою поняття тотожні", підкреслював Арістотель.⁴ На думку Платона, різниця між греками і "варварами" була настільки суттєвою, що навіть норми ведення війни були іншими в залежності від того, чи велась війна між грецькими племенами й державами, чи між греками і "варварами". У першому випадку, треба було дотримуватись принципів "людяності", продаж полонених не дозволялась; у другому - війна велась з усією безпощадністю, а переможеш перетворювались на рабів. Все це було, на думку автора, одним із перших проявів ксенофобії, етноцентризму, етніцизму та етнократизму.

Значний науковий інтерес із етнополітичної точки зору становлять погляди багатьох давніх мислителів на проблеми держави. Показово, що й тут діапазон їх думок був надзвичайно широким: від моноетнічної мінідержави-полісу до величезних надетнічних імперій і, навіть, світової держави.

Найбільш відомим прихильником першого типу держави був Платон. Він наполегливо доводив переваги мінідержави, ратував за її економічну незалежність або "самодостатність" і водночас виступав проти територіального розростання. Дещо іншої думки був Арістотель.

По-перше, він виступав за територіально більшу державу, але таку, щоб її розміри були доступними для нагляду і легкими для контролю й управління.

По-друге, вона мала займати якомога вигідніше геополітичне становище.

По-третє, пізніше, як вже відзначалось, він всіляко вітав створення імперії. Прихильником імперії був також Ціцерон та багато інших тогочасних мислителів.

На думку стоїків, найбільш відомим серед яких був Луцій Сенека (33 р. до не. - 65 р. не), ідеалом може бути лише світова держава з єдиним урядом і законами. Щодо окремих держав, то їх слід вважати штучними, випадковими утвореннями, котрі не мають суттєвого значення для людства і як такі приречені на зникнення.

Відповідно до поглядів на державу формувались і погляди на лояльність та громадянство. Більшість мислителів ратувала за лояльність громадян до своїх держав. При цьому, вони посилялись на концепцію договірних відносин між державою та її громадянами, яку вперше сформулював грецький філософ Сократ (469-399 рр. до не.), і який вважав батьківщину вищою й дорожчою за батька з матір'ю. Водночас він наголошував, що надбання громадянства чи відмова від нього є особистою справою людини, як і її виїзд чи вїзд та проживання в будь-якій країні. Актуальними є і його думки щодо ставлення громадянина до онів своєї держави. Він зобов'язаний їх виконувати, але має право поборювати ті закони, які вважає несправедливими.

Протилежної думки дотримувались грецькі та римські стоїки, які, будучи прихильниками світової держави, палко відстоювали світове громадянство, що зрівнювало у правах всіх людей планети, і поклали початок ідеології, котра пізніше отримала назву "космополітизм". Ідея світового громадянства з часів своєї появи і по сьогоднішній день викликає досить гострі дискусії, і все ще чекає на свого дослідника. Тому тут лише зазначимо, що зародження цієї ідеї було реакцією на посилення етноцентризму етніцизму та ксенофобії, а також на появу колоніальних імперій, з їх експлуатацією та визиском і давала поневоленим народам хоч якусь надію на краще майбутнє.

У Давній Греції та Римі народились і були втілені в життя й такі ідеї як: 'месіанізму', тобто провідництва та пануючої ролі "обраного богом народу", претендентів на яку ніколи не бракувало; "колоніалізму"; причому в обох його варіантах - мирного освоєння вільних земель та загарбання чужих територій і народів; "асиміляції", теж в двох її формах - природного сприйняття тим чи

іншим народом або його частиною мови і культури іншого народу та насильницького їх нав'язування; переселення народів", знов таки у добровільній і примусовій формах та багато інших.

Водночас народились й інші ідеї, котрі можна охарактеризувати як етнополітичні і які з часом стали визначальними для розвитку людської цивілізації. Маються на увазі, перш за все, ідеї незалежності й вільного розвитку народів, боротьби проти поневолення, визиску та гноблення тощо. Але вже тоді правлячі кола починають займатись питаннями етнополітики, а саме - вести пошук прийомів, методів і засобів збереження своїх величезних імперій. Головними з них були: протиставлення народів, їх насильницька асиміляція і переселення, а також підкуп місцевих еліт, їх залучення до управління і таке інше.

Є підстави вважати, що вже тоді з'явилися і деякі думки, котрі через тисячоліття увійдуть до теоретичної бази етноконфліктології. Йдеться про те, що Арістотель та інші тогочасні вчені починають з'ясовувати причини заколотів, переворотів і народних повстань, вивчати їх рушійні сили, вести пошук шляхів їх попередження й нейтралізації та ін.

Особливо слід сказати про тогочасні загарбницькі війни, за допомогою яких створювались величезні колоніальні імперії. Якщо вірити історичним джерелам, то були перші міжетнічні війни, які супроводжувались геноцидом і етноцидом, тобто знищенням цілих племен та народів. А як ще можна охарактеризувати, скажімо, дані про те, що лише Цезар за час десятилітньої війни, в одній лише Галлії "поневолив триста народностей, воював з трьома мільйонами людей, з яких один мільйон знищив у часи битв і стільки ж захопив у полон". Це були, мабуть, перші "мегажертви" (термін З. Бжезинського) того, що в XIX ст. буде названо шовінізмом.

Одним із головних принципів, на яких базувалась тогочасна колоніальна імперська політика, був сумнозвісний принцип "divide et impera" - "поділяй і володарюй". Принагідно відзначимо, що правлячі кола тогочасних імперій починають дбати про "юридичне обґрунтування" цієї політики. Зокрема, римськими придворними юристами було розроблено т. зв. "право народів", яке виправдовувало війни, рабство, заснування імперій, нерівноправне становище метрополії і колоній тощо.

Але ніщо не могло перешкодити народним повстанням та етно-визвольним війнам.

Бо вже тоді почали зароджуватись ті дивовижні, складні й вкрай суперечливі феномени, які будуть розвалювати імперії, стануть

рушійними силами суспільного розвитку і які у новітні часи отримують назви "націоналізм" та "етніцизм".

Та найбільше значення для сучасної етнополітології мають ідеї й досвід мирного співжиття тогочасних племен і народів. Тим більш, що цих ідей і досвіду було чимало. Перш за все, заслуговують на увагу думки й практика об'єднання багатьох племен і народів у різноманітні союзи, створення федерацій та конфедерацій тощо.

Досить цікавим є тогочасний досвід запобігання ескалації конфліктів та розгортання війн між племенами, народами й державами шляхом ведення переговорів, пошуків компромісу, підписання мирних угод і договорів тощо. Ці угоди й договори декларували свободу, незалежність та самостійність їх учасників, повагу до існуючого політичного ладу і законів, недоторканість кордонів ("неможливість нового розподілу землі") та ін.

Варта уваги й думка давніх мислителів, зокрема Арістотеля і Полібія, про циклічний характер світового розвитку. Згідно з цією думкою, будь-яке суспільство проходить етапи зародження, піднесення, розквіту та занепаду. Після завершення цього циклу зазначені процеси починаються знову й знову, нагадуючи нескінченний коловий рух. Впродовж багатьох століть ця думка досить успішно використовувалась при аналізі етнополітичної сфери суспільного розвитку.

Розглянутий вище матеріал дає можливість авторові зробити наступні висновки:

По-перше, Давня Греція та Рим, як і деякі інші тогочасні держави, стали "колискою" багатьох етнополітичних думок та першим полігоном для їх випробування. Зокрема, у роботах тогочасних мислителів почав складатись понятійно-термінологічний апарат сучасної етнополітології, формувались ідеї взаємовідносин між племенами та народами, а також між ними та державою, вироблялись принципи етнополітики тощо.

По-друге, тогочасні етнополітичні думки відбивали реалії доіндустріального етапу розвитку людської цивілізації. Однак, чимало тих думок, щоправда значною мірою трансформованих й модернізованих, дійшли до наших днів і становлять певний науковий інтерес.

По-третє, вже тоді намітились дві тенденції чи два напрямки у розвитку етнополітичних думок та їх реалізації. Першу тенденцію, представниками якої слід вважати Платона, Арістотеля та деяких інших мислителів, можна охарактеризувати, користуючись сучасною термінологією, як консервативну (ідеї месіанізму, насильницької

асиміляції та переселення народів, унітарної держави, колоніальної імперії тощо). Другу тенденцію, яка простежується в роботах Демокріта, Сенеки й багатьох інших філософів та істориків, можна вважати, знов таки за сучасною термінологією, ліберально-демократичною (ідеї вільного розвитку культур і народів, їх мирного співіснування й взаємозбагачення, федералізму конфедералізму та ін.). Ці дві тенденції теж дійшли до наших днів, позначившись на розвиткові не лише зарубіжної, а й вітчизняної етнополітичної думки.

По-четверте, вже початок історії людської цивілізації засвідчив, що її розвиток йде завдяки нескінченним змінам процесів інтеграції, фрагментації та дезінтеграції.

По-п'яте, вже тоді почався пошук оптимальних форм державного устрою та міждержавних об'єднань. Були апробовані, зокрема, такі форми як "етнічна" унітарна держава, надетнічна імперія, поліетнічні федерація та конфедерація. При цьому, децентралізована федеративна держава й конфедерація (союз вільних держав) довели свою перевагу над централізованою унітарною державою та колоніальною імперією. Про це, зокрема, досить чітко й однозначно висловився такий всесвітньо відомий знавець проблем державного устрою як французький мислитель Ш.Монтеск'є. "Греція, - писав він, - була зобов'язана своїм тривалим процвітанню цим союзам (федераціям та конфедераціям - Авт.). Завдяки їм римляни змогли виступити проти всього світу і тільки завдяки їм світ зміг захищатись від Риму".

Так, чи приблизно так, на погляд автора, зароджувалась та розвивалась етнополітична думка, накопичувався перший досвід вирішення етнополітичних проблем. Але, і це слід особливо підкреслити, протягом наступних п'ятнадцяти століть ця думка майже не розвивалась, вона нібито завмерла, перетворившись на застїглу догму.

Однією з головних причин цього явища було те, що протягом зазначеного періоду панівною формою державного устрою стала імперія.

Панування імперій було обумовлено, перш за все, особливостями доіндустріального етапу розвитку людства. Побудовані на політичних засадах, імперії об'єднували силою або загрозою її застосування десятки різних племен і народів. Це, по суті справи, були конгломерати народів і культур. Імперська форма устрою державного життя перетворилась на своєрідний "гличик", до якого було надовго "загнано" і "зачинено" "етнічного Джина", точніше "етнічних Джинів". Етнічні спільноти, говорячи сучасною мовою, так

і не вийшовши на арену політичного життя, так і не ставши "політичними акторами", надовго були відсунуті від неї і перетворені на об'єкти різного роду сумнівних, а найчастіше злочинних соціально-економічних та політичних експериментів. Могутня сила етнічної ідеї виявилась незатребуваною. Більше того, значна частина матеріальних і духовних сил імперій була змарнована на боротьбу з цією ідеєю.

Проте, світ не став від того кращим чи безпечнішим. Почались битви між імперіями, боротьба за поділ і перерозподіл колоній, які до того ж супроводжувались династичними й релігійними війнами та жорстокою класовою боротьбою.

Початок індустріальної революції, який датується XIV-XV століттями, завдав досить міцного удару по "імперському глечуку", проте він його витримав (хоча вже з'явилися перші тріщини). Однак, як виявилось пізніше, це було початком кінця доіндустріального етапу розвитку людства та імперської форми державного устрою.

РОЗДІЛ 2. Становлення етнополітичних ідей в епоху відродження.

§1. Особливості формування етнополітичної думки в епоху відродження

Перехід до індустріального суспільства, який починається десь з XIV-XV ст, був обумовлений і позначився, перш за все, певними зрушеннями у сфері виробництва, зокрема, винайденням повітряного двигуна, ткацького станка, вогнепальної зброї, компасу тощо. Все це сприяло підвищенню виробництва праці, великим географічним відкриттям, розвитку економічних та торговельних зв'язків як між окремими частинами держави, так і між державами та ін. Надзвичайно велике значення мала поява друкованого слова, тобто винайдення книгодрукування.

Останнє давало можливість тиражувати праці мислителів різних часів і народів, розвивати літературні мови, поширювати знання серед більш широких верств населення, формувати в межах країни спільні думки, почуття, погляди, цінності, інтереси, спосіб життя тощо. Людство переходило не лише від доіндустріального суспільства, завершувався період його "чисто етнічного" існування. Європейські народи вступали у новий етап - етап національного існування, першими ознаками якого стали формування націй, зародження національної ідеї та націоналізму, створення національних держав тощо.

В силу специфічних історичних обставин найбільш розвинутою і передовою країною на той час стала Італія. Саме їй судилось стати

"колискою" феномену, який отримав назву "епоха Відродження" чи "епоха Ренесансу", тобто відродження античної філософської, політичної та культурної спадщини після більш як тисячолітнього забуття. У XIV ст. тут народжується культура гуманізму (від лат. "humanus", "humanitas" -людяний, людяність). її головними рисами були пропаганда ідеалу гармонійно розвинутої людини, індивідуалізму та культурно-духовної спадщини Давньої Греції й Риму. Спочатку в Італії, а потім і в інших країнах Західної Європи відбувається буквально "вибух" інтересу до цієї спадщини, що виявилось в пошуках, перекладанні та виданні живими народними мовами праць давніх мислителів, філософів та істориків, зокрема, Арістотеля, Платона, Сенеки, Сократа, Ціцерона, Геродота, Плутарха, Полібія, Страбона, Фулідіда та інших.

З'являються й праці нового покоління філософів, істориків та письменників, в яких відчувається вплив згаданих мислителів. Це, зокрема, роботи Ж.Бодена, Леонардо да Вінчі, Н.Макіавеллі, М.Монтеня та багатьох інших.

§2. Етнополітичні погляди Н.Макіавеллі

Найбільший інтерес із точки зору розвитку етнополітичної думки становлять праці Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.), видатного італійського політичного мислителя і діяча, кар'єра якого знала блискучі злети та страшні падіння, включно із в'язницею й тортурами. На Заході він давно вважається одним із "першовідкривачів" основ політології. Але його, мабуть, можна було б вважати і одним із перших представників Другої (після Давньої Греції і Риму) хвилі мислителів, які займались етнополітичною проблематикою.

Тим більш, що в його працях не лише ставляться, а й вирішуються питання етно-визвольної боротьби, збирання та об'єднання роздроблених, але споріднених історією і долею, а часом й етнічно близьких земель, підготовки до національно-державно-го будівництва тощо.

Найбільшу славу і водночас неславу принесла йому його невелика за обсягом книжка "Государ" (вперше вийшла російською мовою

1934 р. під назвою "Князь", що здається більш коректним і прийнятним для української мови), котра з'явилась 1532 р. 1 в часи її появи, і сьогодні, і в самій Італії, і за кордоном, цю книжку або вихваляють, або паплюжать. Особливо гострим нападкам піддається приписувана йому теза про те, що "для досягнення мети придатні будь-які засоби".

Тут автор вважає доцільним зробити два зауваження. По-перше, це найчастіше роблять ті, хто в своїй практиці послуговуються саме цією тезою, домагаючись при цьому далеко не шляхетних цілей. По-друге, згадана теза Н.Макіавеллі просто вирвана з контексту, що суттєво впливає на її сприйняття. Для прикладу наведемо одне з найбільш типових відповідних висловлювань, взятих з його роботи "Міркування": "Слід знати, що, коли на терези покладено спасіння батьківщини, його не переважають жодні міркування справедливості чи несправедливості, милосердя чи жорстокості, похвального чи ганебного, навпаки перевагу у всьому слід віддати тому способу дій, який врятує її життя і збереже свободу".⁸ Коментарі, як кажуть в подібних випадках, тут зайві. Краще провести аналіз роботи "Князь" ("Государ") з позицій не догматичного, а критичного етнополітичного мислення.

Слід враховувати, що зазначена робота писалась тоді, коли, по-перше, Італія була роздроблена на п'ять ворогуючих між собою невеликих держав, а, по-друге, окупована іноземними військами, або говорячи словами Гегеля, "коли німці, іспанці, французи, швейцарці обдирали її й закордонні правителі вирішували долю цієї нації".

Трагічне становище Італії добре розумів і Н.Макіавеллі, що видно з його наступних сумних слів: "Немає в ній (Італії) ні голови, ні порядку; вона розгромлена, зруйнована, пошматована, розтоптана, повергнута у прах". Але вважаючи себе громадянином не тільки Флоренції, а й всієї Італії, він мріяв і вірив у її звільнення та об'єднання.

Він шукав методів, шляхів і засобів, розробляв, пропонував і втілював у життя конкретні рекомендації досягнення цієї мети. У цих пошуках він, перш за все, звертав свої погляди на Давню Грецію і Рим, думки їх мислителів та практику їх правителів, а також на перші національні держави, котрі щойно народжувались із крові й попелу релігійних та династичних війн, зокрема, на Англію, Іспанію та Францію.

Важко сказати чому, але Н.Макіавеллі став палким прихильником представників стародавньої консервативної течії, до якої, що вже відзначалось, належали Арістотель, Платон та ін. Саме в їх роботах шукав він відповіді на проблеми й питання, які поставали, постають і, мабуть, довго ще поставатимуть перед тим чи іншим народом.

Які ж методи, шляхи і засоби пропонував Н.Макіавеллі для звільнення й об'єднання Італії в єдину національну державу республіканського типу?

Перш за все, підкреслював він, Італії потрібен новий "мудрий і доблесний князь", який добре знав би потреби народу, його минуле й сучасне, вболівав би за майбутнє, і якому притаманні "вірність даному слову", "щирість і непохильні чесноти". Водночас, з ворогами народу й держави він має бути хитрим, сильним, а при потребі й жорстоким. Важливою рисою князя має бути вміння вибирати вірних і розумних дорадників, а також знання військової науки, готовність і здатність вести визвольну війну.

По-друге, боротьба за незалежність і єдність держави потребує сильного війська, причому не найманців, які можуть зрадити і перекинутись на бік того, хто більше заплатить, і не "союзницького війська", бо у разі його поразки виникає небезпека загибелі держави, а у разі перемоги з являється небезпека потрапити в нову залежність.

Отже, вважав Н.Макіавеллі, державі вкрай необхідне власне народне військо.

По-третє, потрібен "спільний прапор", під яким він розуміє ідею, яка здатна об'єднати увесь народ і надихати його на визвольну боротьбу. Н.Макіавеллі не називає, що то за ідея, але із самої його роботи випливає, що тією ідеєю мала б стати національна ідея.

По-четверте, необхідна готовність народу вести боротьбу за свободу, незалежність і об'єднання. Із праць Н.Макіавеллі стає зрозумілим, що під "готовністю народу" мається на увазі наявність патріотичних почуттів і віри у кінцеву перемогу, які слід всіляко плекати. Водночас, на думку Н.Макіавеллі, князь має бути готовим до того, щоб у разі "коли віра в народі вичерпається, примусити його повірити силою"

По-п'яте, при звільненні чи завоюванні держав (йдеться про невеликі держави на території роздробленої Італії) можна й треба застосовувати будь-які засоби. Зокрема, треба діяти або "ласкою", або "ще краще", за словами Н.Макіавеллі, "знищити рід колишніх князів". Бажано також зберегти закони і податки, які існували у звільнених чи загарбаних державах, ввести туди військо, заснувати колонії тощо. Якщо мови, звичаї й традиції в цих державах однакові, підкреслював він, "тоді завойовані землі у найкоротший час зіллються в єдине ціле із споконвічною державою завойовника". Якщо ж мови, звичаї й традиції - різні, то треба бути готовим до "смути", "вчасно її побачити" та "вчасно покласти край".

По-шосте, після звільнення чи завоювання всіх земель правити в державі слід, виходячи з того, що "основою влади... служать добрі закони і добре військо" та ін.

Такими є основні думки Н.Макіавеллі, а точніше одні з перших конкретних рекомендацій про проведенню політики, яку сьогодні називають етнонаціональною. Ставитись до них можна по-різному. Але при цьому не слід забувати, по-перше, що готувались вони майже п'ять століть тому, а, по-друге, що абсолютна більшість існуючих сьогодні держав користувались, користуються і не виключно, що й майбутні держави будуть користуватись прийомами, шляхами та засобами, запропонованими "уславленим" і "обезславленим" італійцем Нікколо Макіавеллі.

Загалом, автор підкреслює, що роботи Н.Макіавеллі, особливо його "Князь", були першим, по-справжньому глибоким аналізом політики взагалі, і етнонаціональної зокрема, написані з позицій національного патріотизму і на кілька століть випередили свою епоху

§3. Етнополітичні ідеї Ж.Бодена

Досить вагомий внесок у розвиток політичної та етнополітичної думки у період Ренесансу зробив відомий французький юрист і політичний діяч Жан Боден (1520-1596 рр.). Із багатой теоретичної спадщини Ж.Бодена привертають увагу, перш за все, його ідеї про походження держав. "Кожна держава, - писав він у роботі "Шість книг про республіку", - або походить від родини, яка поступово розмножується, або одразу утворюється шляхом збирання народу воєдино, або виникає із колонії". На той час ці думки були та й сьогодні лишаються досить цікавими і слухними, особливо з точки зору етнополітологів.

У цій же роботі він одним із перших висунув, чітко сформулював і всебічно обґрунтував поняття "суверенітету" як однієї з найсуттєвіших ознак держави.

Під суверенітетом він мав на увазі абсолютну, постійну й ніким і нічим не обмежену владу держави над своїми громадянами. На міжнародній арені суверенітет для Ж.Бодена означав, перш за все, незалежність держави від церкви, папи Римського, інших держав тощо. Як верховна влада, суверенітет, на його думку, включав права видавати і скасовувати закони, оголошувати війну й укласти мир, призначати вищих посадових осіб, чеканити монету та багато ін.

На думку Ж.Бодена, єдиним сувереном, носієм суверенної влади може бути лише монарх (король, князь, імператор тощо), який призначений на цю посаду самим господом Богом і є його намісником на землі.

Є підстави вважати, що французький вчений Ж.Боден зробив певний внесок і в започаткування наук, які сьогодні називаються

"етнопсихологією" та "етногеографією". Його праця "Метод легкого вивчення історії", по суті справи, присвячена дослідженню психології різних народів, їх порівняльному аналізу, впливу деяких факторів (географічних, кліматичних та ін.) на її формування тощо. Ж.Боден дав надзвичайно цікаві і влучні характеристики не лише окремим народам, а й населенню цілих регіонів. Згідно його спостережень, народи, в силу своєї психології, по-різному ставляться до проблем війни і миру, застосування сили й зброї, загарбання чужих та захисту власних земель. За свідченням Ж.Бодена, давні народи, які проживали у різних географічно-кліматичних умовах мали різні вдачу, здібності, риси характеру тощо.

Так, на думку французького вченого, народи півдня - хитрі, бережливі, релігійні, здатні до точних наук (математики, астрономії та ін.); народи півночі - хоробрі, але недостатньо мудрі, жорстокі, здатні до обробки металів, виготовлення зброї та ін.; народи центральних регіонів (Європа) - мудрі, благородні, здатні до діалектики, торгівлі, політики, виробленню законів та ін. Особливої уваги заслуговує його поділ народів на "здатних до політичного життя" і відповідно "не здатних".¹⁵ Чи не є це початком ідеї про народи "історичні" й "неісторичні", яку у XVIII-XIX ст. поділяло чимало мислителів, зокрема, Гегель та Ф.Енгельс? Якби там не було, але саме ці міркування Ж.Бодена мають пряме відношення до витоків етнополітології та етнопсихології.

Загалом мислителі епохи Ренесансу не лише відродили ідейну спадщину античності, а й збагатили її новими етнополітичними ідеями, які почали зароджуватись внаслідок переходу людства до індустріального суспільства. Основними серед них були: національна ідея, ідеї патріотизму і національно-визвольної боротьби, національної держави та інші.

Таким чином, ідеї й концепції Н.Макіавеллі, Ж.Бодена та інших мислителів епохи Відродження стали етапними в розвитку етнополітологічної думки, суттєво вплинули на погляди наступного покоління вчених-представників епохи Просвітництва.

РОЗДІЛ 3. Формування етнополітичних знань в епоху Просвітництва.

§1. Розробка етнополітичних ідей Ф.Беконом та Т.Гоббсом

§1. Розробка етнополітичних ідей Ф.Беконом та Т.Гоббсом

Період Просвітництва добре відомий не лише новою хвилею розвитку філософії, соціально-політичних і природничих наук та культури, а й створенням величезних колоніальних імперій, "переходом від феодалізму до капіталізму", загостренням соціально-

класових суперечностей, становленням соціалістичної ідеї тощо. Але значно менше він відомий як період подальшого переходу людства, точніше його європейської частини, до індустріального суспільства та швидкої модернізації всіх сфер суспільного життя, проявом і відображенням якої й стало Просвітництво. І ще менш відомий зазначений період подальшим розвитком народжених раніше етнополітичних ідей, особливо ідей нації, націоналізму, національної держави, федералізму та ін. Доречним буде зазначити, що надзвичайно важливу роль, яка ще недостатньо оцінена вітчизняними суспільствознавцями, відіграла тут поява газети - цієї першої ластівки засобів масової інформації - котра сприяла поширенню зазначених ідей, формуванню сучасних націй та національних держав.

Авторами цих та багатьох інших етнополітичних ідей була ціла плеяда видатних вчених і мислителів. Одним з них був англійський філософ і державний діяч Френсіс Бекон (1561-1626 рр.). Він зробив помітний внесок у відродження авторитету і піднесення статусу наук про людину й суспільство, зокрема антропології та політології, у розробку їх методологічних засад. Досить актуальною сьогодні є теза Ф.Бекона про те, що при аналізі будь-яких суспільних явищ не можна покладатись на інтуїцію ("керуватись почуттям мисливської собаки"), а треба мати досконалий, відповідний до епохи метод - "нитку для вказання шляху". Заслуговує на увагу його думка про те, що людей об'єднує справедливість, "яка полягає у тому, щоб не робити іншому того, чого не бажаєш собі". Ця думка має надзвичайно важливе значення для сьогодення і мала б стати гаслом та принципом взаємовідносин народів і країн.

Досить оригінальним є тлумачення Ф. Беконом сили як основи міжнародного права. Виходячи з тези Платона і Арістотеля про те, що між народами і державами не існує справжнього миру, а точиться постійне суперництво, боротьба і війни ("війна всіх проти всіх"), він визнавав можливість застосування сили, щоправда, як крайнього засобу при вирішенні деяких проблем.

Заслуговують на увагу й думки Ф.Бекона про війни, зокрема, принципи їх поділу на справедливі й несправедливі, його гостре засудження релігійних війн, збройних загарбань колоній, знищень, переселень та грабунків їх населення тощо.

Помітну сторінку в історію розвитку політичної та етнополітичної думки вписав англійський філософ Томас Гоббс (1588-1679 рр.), плебей за походженням і один з найбільш освічених гуманістів за вихованням і освітою. Він написав кілька блискучих

творів, головними й найбільш популярними з яких був і лишається "Левіафан, або матерія, форма і влада держави" та "Про громадянина".

Значний інтерес із точки зору етнополітології становлять підходи Т.Гоббса до визначення поняття "народ" та виявлення його відмінностей від маси людей, населення чи натовпу. На думку англійського вченого, "маса людей не становить певної єдності, а являє собою багатьох людей, кожен з яких має власну волю і власне судження з усіх питань". Тому маса не може укласти угод, набувати прав, переносити їх на інших, тобто "вона не є природною, єдиною особою". Однак, коли в тій же самій масі кожний укладає із кожним угоду, щоб воля якоїсь однієї людини або узгоджена воля більшої частини маси вважалась волею всіх, то ця маса робиться єдиною особою. Тоді вона наділяється волею і може повелівати, видавати закони, набувати й передавати права т. ін. "У таких випадках, - підкреслює Т.Гоббс, - масу краще називати народом". Народ є дещо єдине, він має єдину волю, йому може бути продиктована єдина дія. Нічого подібного не можна сказати про масу". У демократичному суспільстві, на його думку, громадяни становлять народ, який править державою. При монархії вони є масою, а "король (як це не парадоксально) є народом".

Зазначені думки Т.Гоббса, на погляд автора, не втратили своєї актуальності.

По-перше, цікавою є сама ідея поділу великих груп людей на масу і народ. По-друге, критерії цього поділу можуть бути застосовані при аналізі ситуації у колишніх тоталітарних і частково, навіть, у деяких посттоталітарних країнах. По-третє, Т.Гоббс вдосконалив висунутий ще Н.Макіавеллі політичний підхід до народу та став одним із засновників психологічного підходу, які дещо пізніше поширилися на націю і сьогодні вживаються досить часто. По-четверте, в працях Т.Гоббса вже досить чітко намітилась формула народного суверенітету, тобто суверенітету народу, під яким розумілась не просто маса людей, а спілка громадян, котрі мали певні індивідуальні права.

Нарешті, Т.Гоббс намагався слідом за Н.Макіавеллі, зрозуміти і зобразити новий феномен - національну державу чи націю-державу, яка поволі ставала актором, тобто суб'єктом політичного життя та являла собою політичне утворення з єдиною територією, єдиним правовим режимом, етнічно однорідним, але найчастіше етнічно різнорідним населенням та єдиним громадянством.

Значний інтерес, як на автора, сьогодні становлять міркування Т.Гоббса щодо причин занепаду і розпаду держав. Аналізові цих

проблем присвячено спеціальний розділ його книжки "Левіафан". Головними з таких причин, на думку англійського вченого, є внутрішні міжусобиці, які ведуть до "безладних зіткнень та взаємної різанини"; "недостатність абсолютної влади"; "отрута бунтівливих вчень", одним із яких вважалось власне судження людини про добро і зло; вчення про розподіл верховної влади, "наслідування сусідніх народів"; "невгамовна жадоба розширення своїх володінь"; "пухлина неасимільованих завоювань"; повстання проти монархії", що йде від "читання політичних та •сторичних книг давніх греків і римлян" та ін.

19

Дещо суперечливим, на нашу думку, тут є твердження Т.Гоббса про "небезпеку наслідування сусідніх народів". З одного боку, він цілком слушно зауважував, що люди за своєю природою бажають політичних змін. Якщо вони, до того ж, "мають перед собою приклад сусідніх народів, які ще й розбагатіли при цьому, то вони не можуть не прислухатись до тих, хто підбурює їх до змін". Але з іншого боку, Т.Гоббс відмовляє народам у праві на політичні зміни та наслідування досвіду інших народів, зокрема, форм їх державного устрою, правління тощо.

Зрозуміло, що ніхто не має права позбавляти народи права на зміни. Щодо наслідування досвіду інших народів, то тут справа дещо складніше. Автор вважає, що вивчати цей досвід вкрай потрібно, але робити це треба критично і брати лише те, що може прижитись на власному національному ґрунті й принести користь. Що ж до "жадоби розширення володінь" та "пухлини неашмільованих завоювань", як причин розпаду держав, то ці положення є цілком слушними. Саме вони стали однією з головних причин розпаду всіх колоніальних імперій та дезінтеграції СРСР.

Помітний вплив на розвиток політичної та етнополітичної думки мали праці відомого англійського філософа і політичного мислителя Джона Локка (1632-1704 рр.) "Досвід про людський розум", "Два трактати про правління" та ін. Найбільшу цінність, із точки зору політології та етнополітології, мають його теоретичні положення про мир і безпеку, розподіл влади та права людини.

§2. Етнополітичні ідеї Ж.-Ж.Руссо

Важко переоцінити внесок у розвиток політичної та етнополітичної думки одного з найвидатніших філософів і політичних мислителів епохи Просвітництва Жана Жака-Руссо (1712-1778 рр.). найбільш відомим роботами якого є "Міркування про походження і засади нерівності між людьми" та "Про суспільний договір або принципи політичного права"! Його можна вважати одним із засновників

науково-критичного мислення та цивілізаційного принципу. Він одним із перших простежив історію людства, зокрема, зміну його соціальних формувань (сім'я, племя, наг род), виходячи з розвитку засобів виробництва або, говорячи сучасною мовою, "технічної революції", перший етап якої розпочався з винайдення камяної сокири, а другий - обробки металів та землеробства.

Однією з найбільш величних і благородних ідей Ж.-Ж.Руссо була ідея свободи й рівності людини і народів. Досить корисною, особливо для сучасної конфліктології та етноконфліктології, стала ідея походження нерівності як між людьми, так і між народами. Однією з причин такої нерівності французький мислитель вбачав у встановленні власності на землю. Її розподілі та фіксації меж і кордонів. Можна по-різному ставитись, але не можна не звернути уваги на його заклик-застереження: "Від скількох злочинів, війн і вбивств, від скількох нещасть та жахів врятував би рід людський той, хто, висмикнувши кілки і засипавши рів, крикнув би: "Ви загинули, якщо здатні забути, що плоди земні належать всім, а земля - нікому" .

Та найбільшу значимість, за переконанням автора, має висунута Ж.-Ж.Руссо ідея народного суверенітету. На думку французького вченого, суверенітет народу проявляється у здійсненні ним законодавчої влади. При цьому: під народом мались на увазі всі громадяни республіки незалежно від їх соціального та етнічного походження. І тільки їх спільна воля, яка є відображенням їх спільних інтересів, може бути сувереном, може керувати державою. І саме цим, за Ж.-Ж.Руссо. обумовлені основні риси й ознаки народного суверенітету: його неподільність та невідчуженість. Виходячи з цього постулату, він наголошував, що будь-який акт суверенітету накладає однакові права і обов'язки на всіх громадян.

За твердженням сучасних західних етнологів та етнополітологів Ж.-Ж.Руссо був одним із засновників концепції націоналізму. Зокрема, Л Снайдер у своїй відомій "Енциклопедії націоналізму" писав, що французький філософ "захищав демократичну форму націоналізму; гуманну за своїм характером ""? Погоджуючись із такою думкою, слід, тим не менш, зазначити, що то був досучасний тип націоналізму. Під цим терміном мається на увазі, перш за все, відданість, лояльність до короля /імператора, князя), який до Великої Французької революції, попри розглянуті вище думки Дж. Локка, все ще уособлював і державу; і народ.

Політичні та етнополітичні концепції Ж.-Ж.Руссо значною мірою вплинули на суспільну свідомість того періоду, відіграли важливу роль у подальшому розвитку етнополітичних ідей.

Підсумовуючи наведений вище матеріал, автор зазначає, що в епоху Просвітництва успішно розвивались "старі" і народжувались нові етнополітичні думки. Зокрема, йшло формування ідей та концепцій прав людини і народів, народного суверенітету, нації, національної ідеї, національної держави, досучасного типу націоналізму та багатьох інших. Ці та інші ідеї сприяли величезним перетворенням у тогочасному політичному й етнополітичному житті, створенню передумов майбутніх соціальних революцій та національно-визвольних війн, причому не лише в Європі, а й у Північній Америці. Пізніше значна частина цих та інших політичних й етнополітичних ідей увійшла до Декларації незалежності та Конституції США, французької Декларації прав людини і громадянина та інших законодавчих актів, які у багатьох випадках і сьогодні є зразковими, особливо для посттоталітарних держав.

§3. Внесок Ш. Монтеस्क'є у розвиток етнополітичних ідей

Особливе місце в історії розвитку етнополітичної думки належить відомому французькому вченому-державознавцю Шарлю Монтеस्क'є (1689-1775 рр.). Ось що писали про цю видатну людину видавці однієї з його багатьох книжок: "Людський розум двадцять століть тягнувся стопами Арістотеля та його багатьох компіляторів: Бодена у Франції...Гоббса в Англії, Макіавеллі в Італії. Але лише Монтеस्क'є вславився тим, що пояснив те логічне переплетіння незмінних законів, на яких покоїться суспільний лад, лише він відчув, що історія моралі й політики повинна спиратись на природну історію, і, нарешті, відкрив собою XVIII століття".²² За що ж саме Ш.Монтеस्क'є отримав таку високу, але об'єктивну оцінку? Вичерпну відповідь на це запитання можна було б дати лише в окремій, спеціально йому присвяченій книзі. Тут лише зазначимо: за низку блискучих ідей і концепцій, які, на думку автора, своєю значимістю перевершують багато тогочасних теоретичних розробок

Це. перш за все, його чітка й струнка теорія розподілу влади, котра майже у незмінному вигляді ось вже біля чверті тисячоліття слугує ЛЮДСТВУ, точніше його цивілізованій частині і все ніяк не може належним чином втілитись у життя посттоталітарних держав.

По друге, міркування щодо існування й дії певних законів і закономірностей суспільного розвитку. "Я встановив загальні початки і побачив, що окремі випадки як би самі по собі підпорядковуються їм, що історія кожного народу впливає з них як наслідок і будь-який частковий закон пов'язаний з іншим законом, або залежить від іншого, більш загального закону", - зазначав він у роботі "Про дух законів".²³

По-третє, Ш.Монтеск'є став одним із перших засновників методу порівняльного аналізу, який вже було розглянуто.

По-четверте, перетворення міркувань Ж.Бодена про національний характер і дух народів у досить струнку концепцію духу нації, його обумовленості природно-кліматичними та географічними умовами. "Багато речей правлять людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї; як наслідок усього цього утворюється спільний дух народу", - писав французький мислитель. "Законодавець, - продовжував він далі, - повинен пристосовуватись до народного духу, оскільки цей дух не суперечить принципам правління, тому що краще всього ми робимо те, що робимо вільно і у погодженні з нашим природним генієм".²⁴

По-п'яте, його думки про вплив географічних факторів на внутрішню та зовнішню політику держав і народів. Доречним буде зазначити, що ці думки Ш.Монтеск'є, а також Ж.Бодена, стали у пригоді при формуванні наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. теорії геополітики. Однак, пізніше ці ідеї, як і сама теорія геополітики, були спотворені фашистами та нацистами. Але сьогодні вони, відроджені й очищені від скверни, знов входять до широкого наукового вжитку.

І нарешті, т. зв. "європейська ідея". У роботі "Дух законів" Ш.Монтеск'є, як і багато інших мислителів кінця ХVІІ- ХVІІІ ст., досить активно відстоював ідею єдності Європи. При цьому він розглядав Європу як єдність у різноманітності і виступав проти спроб правлячих кіл деяких держав використати "європейську ідею" для встановлення своєї гегемонії над європейським континентом. Він висловлював також надії, що в умовах миру європейські держави будуть робити добро одна одній, а в умовах війни, якщо вже не вдасться її уникнути, завдавати менше шкоди.²⁵

Отже, в цілому теоретична спадщина Ш.Монтеск'є стала вагомим внеском у формування політичної та особливо етнополітичної думки і значною мірою вплинула на тогочасне етнополітичне життя.

РОЗДІЛ 4. Вплив американської та французьких революцій на становлення етнополітичних ідей та концепцій

§1. Етнополітичні погляди "батьків - засновників" США

§1. Етнополітичні погляди "батьків - засновників" США

Однією з особливостей будь-яких ідей є їх здатність "мандрувати без віз і паспортів", тобто поширюватись, не дивлячись на відстань, кордони й інші перешкоди. Мають таку здатність і політичні та етнополітичні ідеї. Вже у ХVІІ ст. вони з'явилися на північноамериканському континенті, полонивши чимало мешканців англійських колоній. При цьому, сюди прийшло все розмаїття ідей

Платона і Арістотеля, Н.Макіавеллі і Ж.Бодена, Т.Гоббса, Ш.Монтеск'є і Ж.-Ж.Руссо та ін. Тут ці ідеї не просто поширювались, а й одразу втілювались у життя. Не важко зрозуміти під впливом яких з них велась війна проти місцевих індійських племен, йшло загарбання їх земель, а негри перетворювались на рабів тощо. Як не важко й збагнути, які саме ідеї взяли на озброєння колоністи Північної Америки у боротьбі проти Британської метрополії.

З точки зору етнополітологи найбільший інтерес становлять ті ідеї, які надихали колоністів на боротьбу за незалежність, сприяли формуванню американської нації і розбудові незалежної американської держави. Це викликає тим більший інтерес, що проблеми, які вирішувались у ході Великої Американської революції і війни за незалежність та й в наступні роки багато в чому схожі на проблеми, що стояли і стоять сьогодні перед Україною...

Американська революція і національно-визвольна боротьба, як правило, пов'язуються з іменами цілої плеяди американських просвітників та "батьків-засновників" США, зокрема, таких, як С.Адамс, Дж.Вашінгтон, А.Гамільтон, Т.Джефферсон, Т.Пейн, Б.Франклін тощо. Звичайно, було чимало й інших вчених і політичних діячів, які внесли свій вклад у перемогу американського народу, але їх прізвища дещо призабулись.

До останніх, зокрема, належить Джеймс Опис, публіцист і один з політичних діячів тодішньої англійської колонії Массачусетс. Звернувшись до теоретичної спадщини західноєвропейських просвітників і не знайшовши там розробок із проблем колоніальних народів, він почав займатись їх дослідженням. У памфлеті "Виклад і обґрунтування прав Британських колоній" (1764р.) Дж. Отіс одним із перших запропонував теорію прав колоніальних народів. В ній він заперечував зверхність одного народу над іншим, колоніальний гніт і визиск, відстоював ідею рівності прав колоністів та мешканців метрополії.²⁸

Щоправда, вирішення колоніальної проблеми він вбачав в інтеграції колоній і метрополії в єдину світову конституційну монархію. Головними аргументами на користь цього шляху Дж. Отіс вважав етнічний чинник, зокрема, "кровну спорідненість" мешканців англійських колоній та Британської метрополії, спільність їх мови, культури, способу життя, звичаїв, традицій та ін. Такий підхід, на погляд автора, свідчив про недостатній рівень розвитку національної свідомості англійських колоністів. Не обійшлося тут і без впливу поширених тоді і в колоніях, і в метрополії думок про те, що у разі

відокремлення колоній останні загинуть, оскільки будуть розірвані торговельні, економічні, промислові, військові та інші зв'язки. Однак, таке становище змінилось досить швидко й ідеї Дж. Отіса набули нового звучання. Тим не менш, саме його слід вважати одним із засновників теорії прав колоніальних народів.

Вже через два роки, тобто 1766 р., один із визнаних представників американських просвітників, а пізніше і авторів Декларації про незалежність Бенджамін Франклін (1706-1790 рр.), спираючись на теорію Дж. Отіса, висунув досить оригінальну концепцію т. зв. "гомруля", яка полягала у наданні англійським колоніям у Північній Америці державного суверенітету в рамках Британської імперії.²⁹ Це, по суті справи, була концепція обмеженого національного суверенітету. Тоді ж він почав називати англійських колоністів "американцями", а самі колонії - "державами".

Подальший розвиток ця концепція отримала в розробках одного з "батьків-засновників" США Семюеля Адамса (1722-1803 рр.), зокрема, в його магістерській дисертації "Про законність опору вищій владі, якщо республіка не може бути збережена іншими засобами" та у памфлеті "Право колоністів". Зі сторінок однієї з бостонських газет 1773 року пролунав його палкий заклик до негайного "створення незалежної держави, американської республіки". С.Адамс не лише закликав, а й чимало робив для формування патріотичних ідей, об'єднання зусиль всіх тринадцяти колоній, а також влаштовував різні політичні акції проти Британської імперії. Все це дало підстави сучасному американському історику Д. Чідсі заявити: "Фактично С. Адамсу зобов'язана своїм народженням незалежність Америки. До нього це було лише лайливе слово. Адамс примусив поважати його .

Не менший внесок у підготовку Американської революції і відповідно у розвиток етнополітичних ідей зробив один із найбільш радикальних прихильників демократичного крила англо-американських мислителів Томас Пейн (1737-1809 рр.). Прибувши з Британії до Північної Америки навесні 1774 року, він одразу ж розпочав журналістську діяльність на користь пропаганди національно-визвольної боротьби. Вже на початку 1775 р. на сторінках пенсільванської газети він вмістив статтю під назвою "Серйозна думка", де в досить різкій формі поставив питання про негайне відокремлення англійських колоній від Британії і створення незалежної держави. В січні 1776 р. він опублікував свій широко відомий памфлет "Здоровий глузд", в якому в стислому вигляді виклав програму природних прав людини і націй. Памфлет

перевідавався багато разів масовим для того часу тиражем (50-60 тис. примірників кожне видання). Він став своєрідним маніфестом війни за незалежність і швидко перетворився на настільну книжку кожного американського патріота.

У своєму памфлеті Т.Пейн першим заперечив ідею Дж. Отіса про національну єдність англійців та американців. Виходячи з того, що вже на той час особи англійського походження становили від 30 до 60 відсотків населення колоній, він доводив помилковість погляду на Англію, як на вітчизну" чи "магір-батьківщину", вважаючи такою усю Європу. Саме він першим запропонував назву майбутньої держави - "Сполучені Штати Америки".

Водночас Т.Пейн піддав гострій, емоційній, але аргументованій критиці поширену тоді думку про те, що після відокремлення від метрополії північноамериканські колонії будуть не в змозі забезпечити свою безпеку, розвиток промисловості, культури тощо. Виходячи з ідеї народного суверенітету, Т.Пейн висунув концепцію права народу на повстання і революцію та на створення власної незалежної держави.

Памфлет Т. Пейна "Здоровий глузд" став своєрідним поштовхом до Американської революції і мав величезний вплив на її хід та наслідки. Однак, і це слід особливо підкреслити, головною причиною революції були дії Англії, правлячі кола якої відкидали вимоги північноамериканських колоній на рівноправність, демонстрували готовність будь-якою ціною придушити "бунт" колоній, погрожували шибеницею кожному американському патріотові.

Відомо, що більшість ідей памфлету "Здоровий глузд" та інших творів Т. Пейна було покладено в основу проекту "Декларації незалежності США". Проте, автором цього проекту заслужено вважається американський просвітник та політичний діяч Томас Джефферсон (1743-1826 рр.). Саме завдяки його позиції, поглядам і зусиллям "Декларація незалежності США" стала видатним теоретичним і політичним документом тих часів. В ній обґрунтовувалась правомірність відокремлення англійських колоній Північної Америки від Британії та створення ними нової самостійної федерально-республіканської держави - США.³²

Принагідно відзначимо ще одну, на наш погляд оригінальну думку Т. Джефферсона про те, що кожне нове покоління "має право само обирати ту форму правління, яка, на його думку, більш за все сприяє його щастю". А звідси - рекомендація: "заради миру і блага людства" у конституції має бути зафіксоване положення про

необхідність внесення до неї певних доповнень і змін кожні двадцять років. Саме такий шлях, на думку Т. Джефферсона, міг запобігти революційним вибухам і братовбивчим війнам. Отже, тут вперше висувалось право кожного покоління па докорінне і головне мирне перетворення держави, відкидалися силові й революційні методи вирішення соціально-політичних проблем, пропонувались мирні та ненасильницькі дії, реформістський, еволюційний шлях суспільного розвитку.³³

Помітний внесок у розвиток і особливо у втілення в життя етнополітичних ідей зробив перший американський президент Джордж Вашингтон (1732-1799 рр.). Показовими у цьому плані можуть бути як принципи його практичної діяльності, так і його політичний заповіт: "Я бажаю благополуччя всім націям і всім людям. Мої політичні принципи прості й справедливі. Я вірю, що кожний народ має право встановлювати ту форму правління, яка, за його переконанням, забезпечує йому найбільше щастя і не створює загрози правам інших, що ні один уряд не має права втручатись у внутрішні справи іншого, якщо в них не має загрози для нього самого".³⁴ Так закладались основні принципи справді демократичної етнонаціональної політики.

Розглянуті вище думки, ідеї та концепції, що "десантувались" або народились на північноамериканському континенті були покладені в основу т. зв. "одноголосної Декларації тринадцяти Сполучених Штатів Америки", більше відомої як "Декларація незалежності США", прийнятої 4 липня 1776 р.

§2. Етнополітичні ідеї "Декларації незалежності США"

Текст "Декларації незалежності США" умовно можна поділити на три частини. У першій з них фіксуються природні права кожної людини: "всі люди створені рівними", з часу народження вони наділені "деякими невід'ємними правами, серед яких - Життя, Свобода і прагнення до Щастя". Разом із правами людини, обґрунтовуються і права будь-якого народу. Головними з них є право на створення власного уряду, ' основним завданням якого є забезпечення і охорона прав людини. У разі, коли уряд не забезпечує цих прав або сам порушує їх, в силу може вступати ще одне право - "Право Народу змінювати або усувати його і встановлювати новий Уряд", заснований на таких принципах і створений затаюю формою, яка здається людям найкращою, щоб "забезпечити їх Безпеку і Щастя". Причому, це не тільки право, а й обов'язок народу.

Друга частина, яка становить біля двох третин тексту - це двадцять сім конкретних звинувачень на адресу англійського короля,

зокрема, в узурпуванні влади, порушенні законів, створенні перешкод на шляху еміграції до Північної Америки, посиленні визиску колоній тощо. В заключній частині урочисто проголошувалось, що північноамериканські колонії стають "Вільними і Незалежними державами"... І далі констатувалось, що новонароджені держави вважають себе вільними від будь-яких обов'язків перед англійською короною, що вони розривають із нею політичні стосунки і мають всі права й повноваження оголошувати війну і укласти мир, шукати собі союзників, розвивати зовнішню торгівлю і взагалі робити все, що роблять чи можуть робити незалежні держави.³⁵

Отже, "Декларація незалежності США" не лише проголошувала народження нової незалежної держави, а й декларувала нові найбільш передові на той час ідеї й концепції, а також досить широкий спектр прав людини і народу.

Дещо пізніше, частина положень Декларації незалежності увійшла до Конституції Сполучених Штатів Америки, прийнятої 17 вересня 1787 р. І як слушно зазначали автори фундаментальної праці "Історія Сполучених Штатів", "вона стала найстарішою писаною конституцією, котра й досі діє. За цією конституцією Сполучені Штати розцвіли і стали однією з найбільших демократій всіх часів".³⁶

Короткий аналіз розвитку політичної та етнополітичної думки у Північній Америці дає підстави висловити деякі висновки та припущення.

По-перше, вирішальний вплив на формування цієї думки зробили ідеї мислителів попередніх епох і різних народів. Поліетнічне населення англійських колоній досить легко й швидко сприймало ці ідеї і, будучи надзвичайно раціональним, відбирало серед них найбільш корисні й перспективні, трансформувало і пристосовувало їх до своїх власних конкретних потреб.

По-друге, на американській землі теж почало проростати насіння досучасного типу націоналізму. Однак, навіть пізніше, коли досучасний націоналізм почав перетворюватись на сучасний його тип, у США майже не було проявів шовінізму'. Пояснюючи цей факт, видатний американський історик Деніел Бурстін писав: "Нова країна була відносно вільною від шовінізму, оскільки в ній не було широко поширеного, значного або навмисного національного духу".³⁷ По-третє, на американській землі народилось чимало нових і досить оригінальних етнополітичних ідей, концепцій та принципів, зокрема, прав колоніальних народів (Д. Отіс), обмеженого національного суверенітету (Б.Франклін), децентралізованої федерації (Т.

Джефферсон), права народів на самовизначення (С.Адамс), на повстання (Т.Пейн) та інші.

По-четверте, ці та інші ідеї сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби англійських колоній (1775- 1783 рр.), її переможній ході та успішному завершенню. Американська революція була першим величезним рухом, за допомогою якого колоніальний народ скинув імперське правління і створив незалежну державу. Після того колоніальні народи у Латинській Америці, а дещо пізніше в Азії й Африці зробили теж саме.

По-п'яте, швидке поширення "імпортних" та народження чисельних "власних" етнополітичних ідей і концепцій, а також переможне завершення Американської революції було обумовлене вступом англійських колоній, а згодом і нової держави у період індустріального розвитку та і прискореної модернізації всіх сфер суспільно-політичного життя.

По-шосте, саме у США почали зароджуватись і проходити апробацію принципи справді демократичної етнонаціональної політики (самовизначення, суверенітету, етнічного плюралізму та ін.). Хоча тут ще довго застосовувались і принципи антидемократичної етнонаціональної та етнорасової політики, особливо по відношенню до негрів та індіців.

По-сьоме, у ході революції з поліетнічного населення англійських колоній починає формуватись нова динамічна американська нація, об'єднана спільністю економічних інтересів та єдиною національною ідеєю, в ролі якої виступила не етнічна, а політична за своїм змістом і характером ідея -створення і розбудови суверенної незалежної держави. Все це, до речі, знайшло відображення у девізі США, який викарбувано на великій державній печатці: "E Pluribus unum - з багатьох - єдине".

По-восьме, під час національно-визвольної боротьби досучасний тип націоналізму західноєвропейського зразку почав перетворюватись на американський націоналізм сучасного типу. Він був породженням колоніального гніту з боку Британської імперії та процесу індустріалізації. Водночас саме націоналізм призвів до поразки англійського імперіалізму, сприяв об'єднанню тринадцяти колоній в єдину державу, прискоренню її модернізації та формуванню нової нації.

Нарешті, етнополітичні ідеї, які прийшли до Північної Америки із Західної Європи, після певної їх трансформації, радикалізації, збагачення новими положеннями та апробації в останній чверті XVIII ст. починають повертатись до своєї колиски - Західної Європи.

§3. Вплив Великої Французької революції на становлення етнополітичних ідей

Найбільшу "гостинність" етнополітичним ідеям виявила Франція. Автор пояснює це тим, що Франція уважно стежила за національно-визвольною боротьбою американського народу, надавала йому моральну, матеріальну та військову підтримку. Поширенню ідей та американського революційного досвіду сприяли також приїзд і перебування у Франції відомих американських мислителів і "батьків-засновників" США Б. Франкліна, Т. Пейна та ін.

Звичайно, Велика Французька революція (1789-1794 рр.) мала свої власні внутрішні об'єктивні і суб'єктивні причини, жила думками французьких просвітників,³⁸ але вплив на неї Американської революції не викликає сумнівів. "Французьку революцію, - стверджують автори Історії Сполучених Штатів", - можна вважати наслідком Американської революції; принаймні на ранніх її етапах лідери цієї революції були великою мірою натхнені принципами Американської декларації про незалежність".³⁹

Помітний вплив на події у Франції мали і Американська конституція та "Біль про права" (перші 10 поправок до Конституції США), багато принципів яких було покладено в основу "Декларації прав людини і громадянина" (1789 р.) - цього політичного маніфесту Великої Французької революції. Недарма Т.Пейн, який тоді перебував у Франції, влаштував символічну акцію, яка мала підкреслити ідейно-політичний зв'язок двох революцій - переслав через океан ключі від Бастилі "батькам-засновникам" США.

Важко та мабуть і просто неможливо переоцінити вплив Великої Французької революції на розвиток політичної та етнополітичної думки не лише у Західній Європі, а й у світі в цілому. Вона інтегрувала в собі теоретичні надбання епохи Відродження і Просвітництва та здобутки Великої американської революції, збагатила їх новими ідеями і концепціями та практичним досвідом.

Французька революція своєю "Декларацією прав людини і громадянина" (1789 р.) проголосила: "Люди народжуються і лишаються вільними і рівними в правах". * Вона встановила правову державу; обґрунтувала пріоритет прав людини, зафіксувала гарантії цих прав, оголосила принципи розподілу влади, законності, відповідальності й підзвітності посадових осіб. Вона об'єднала ідеї гуманізму й справедливості з принципами демократії і народного суверенітету, заклала основи сучасної правосвідомості та політичної культури. Таким же величезним був її внесок у розвиток

етнополітичних ідей і концепцій, зростання національної самосвідомості, формування етнополітичної культури та ін.

Значний інтерес, зокрема, становить тогочасний досвід Франції у національно-державному будівництві. Не дивлячись на те, що її населення було поліетнічним, а географічні розміри досить великими, вона була оголошена єдиною і неподільною унітарною державою. Вперше у світовій практиці республіканське правління встановлювалось в унітарній державі. Починався досить цікавий експеримент - спроби встановлення республіки у великій поліетнічній державі не за федеративним, а унітарним принципом. Дещо випереджаючи хід подій, зазначимо, що той експеримент пройшов досить успішно.

Як відомо, гаслами Великої Французької революції стали слова: "Свобода, рівність, братерство" ("Liberte. egalite, fraternite"). Показово, що термін "братерство", який до революції мав багато значень, головними з яких були "спільність", "община" й "громада", почав швидко набувати іншого значення, а саме - відданість нації, тобто націоналізм. Досить влучно з цього приводу висловився Дж. Ротшильд: "Братерство", яке з часу свого походження було космополітичним закличком, стало етноцентричним та націоналістичним мітинговим вигуком "Охоплені революційним поривом, народні маси йшли на штурм Бастілії, а потім і на захист республіки не з накинутим та завченим закличком "Хай живе король!", як було протягом сотень років, а новим, йдучим від душі й серця закличком "Хай живе нація!".

Тоді ж нація вперше була офіційно визнана як найвища цінність, а служіння їй - найпочеснішим обов'язком. Свідчення тому - напис на медалі, випущеної з нагоди прийняття Французької конституції (1791 р.): "Жити вільним або вмерти: Нація, Закон, Король".¹² А в самій конституції теж вперше у світовій практиці оголошувався принцип національного суверенітету. "Суверенітет є єдиним, неподільним, невід'ємним та невідчужуваним. Він належить нації, ні група людей, ні будь-яка особа не можуть його привласнити".⁴³ Тут варто ще раз нагадати, що французькі революціонери визначали французьку націю як громадянство французької держави, "яке не рахувалось з етнічними відмінностями".

Отже, досучасний націоналізм, зазнавши суттєвої трансформації і збагатившись всім тим, що малось на увазі під терміном "братерство", перетворився на сучасний націоналізм.

В роки Великої Французької революції та наполеонівських війн остаточно викристалізувався т. зв. "принцип національності", згідно

якого кожний народ є сувереном і має право на створення своєї власної держави. З тих часів цей принцип перетворюється на одну з найважливіших складових національної ідеї.⁴⁴

Слід відзначити, що піднесення націоналізму в Західній Європі та посилення тенденції створення національних держав викликали різну реакцію у тогочасної духовної та політичної еліти. Більшість мислителів-просвітників висловлювала занепокоєння таким розвитком подій. Жирондісти і якобинці швидко перейшли на позиції шовінізму, прихованого ультра-революційними та демократичними фразами. Вони, по суті справи, оголосили "революційну війну" націоналізмам інших народів, пропагували ідею ліквідації національних бар'єрів та національних суверенітетів, висловлювались за формування з усього людства "єдиної нації" та створення "всесвітньої республіки", звичайно ж із столицею у Парижі. Подібну позицію, як відомо, займав і Наполеон, який розпочав загарбницькі війни під прапором шовінізму та імперіалізму, прихованого гаслами лібералізму. Але всі спроби придушити процес піднесення націоналізму інших народів, перешкодити їх боротьбі за реалізацію ідеї національної держави зазнали поразки. Не допомогли жодні гасла та ідеї, жодні методи і засоби, включно із застосуванням збройної сили. Націоналістичні "джини" почали швидко вириватись із "глечика" тогочасних наднаціональних імперій. Народжувалась нова епоха - епоха панування націоналізму та формування національних держав...

§4. Наслідки Американської та Французької революцій для розвитку етнополітичних концепцій

Аналіз ідей, концепцій та досвіду Французької, а також Американської революцій дає можливість авторові висловити кілька думок, частина яких носить постановчий і дискусійний характер.

По-перше, Французька й Американська революції стали наслідком і свідченням переходу людства до етапу індустріального суспільства, справили величезний епохальний вплив на розвиток світової політичної та етнополітичної думки і на тогочасні й сучасні політичні та етнополітичні процеси.

По-друге, вони, по суті справи, завершили донаціональну еру в історії людства і започаткували нову - еру заключного процесу формування націй, еру національного існування.

По-третє, в роки революцій на арену політичного життя вийшов новий суб'єкт або, за сучасною західною термінологією, актор - нація, яка у боротьбі за "місце під сонцем" взяла на озброєння національну ідею. Національна ідея з самого початку була втягнута у довгу і

жорстоку боротьбу із старими ідеями - демократичною та релігійною, а також із новими - ліберальною та соціалістичною.

По-четверте, під час революцій досучасний тип націоналізму було перетворено на сучасний націоналізм. Спочатку він відіграв виключно позитивну роль, однак, невдовзі розколовся на кілька типів, різних за своїм характером, змістом, спрямованістю і роллю. Але вже тоді виявились величезні потенційні, практично незнищимі сили націоналізму. І вже тоді виникла небезпека зловживання націоналізмом, його перетворення на шовінізм.

По-п'яте, в революційні часи сформувався і почав втілюватись у життя принцип національності або ідея національної держави, під якою малось на увазі право і обов'язок кожного народу на створення власної держави. Відтоді у західній етнополітичній думці поняття "нація" і "держави" злились в одне. Тоді ж ідея національної держави зустріла жорстку конкуренцію з боку інших впливових ідей і моделей, зокрема теологічної та класової держави.

По-шосте, у ході революцій і в наступні роки були досить успішно апробовані унітарна та федеративна моделі держави, які стали й залишаються основними формами устрою сучасних держав.

По-сьоме, Американська і Французька революції вплинули на визрівання, характер і спрямованість демократичних революцій та національно-визвольних війн, як в Європі (повстання декабристів 1825р. в Росії і Україні, "весна народів" 1848р.), так і в Америці (визвольна боротьба іспанських колоній 1810-1826 рр.).

По-восьме, обидві революції започаткували своєрідну картографічну революцію, тобто швидкі й суттєві зміни політичної карти світу - зникнення наднаціональних імперій і карликових етнічних країн та народження нових національних держав, яке триває й досі.

Загалом Американська і Французька революції започаткували новий виток, відкрили нову епоху в розвитку цивілізації - епоху націоналізму та національних держав.

Розділ 5. Розвиток етнополітичних концепцій і теорій у Німеччині XVIII - початку XIX ст

§1. Етнополітичні ідеї І. Канта

§1. Етнополітичні ідеї І. Канта

За переконанням автора, важливий внесок у розвиток етнополітичних ідей в епоху Просвітництва внесли німецькі мислителі, зокрема, І. Кант, Й.-Г. Гердер, Й.-Г. Фіхте, Г.-В.-Ф. Гегель та багато інших, їх теоретичні погляди формувались під впливом трьох основних факторів. По-перше, особливостями внутрішнього життя

Німеччини, яке характеризувалось політичною роздробленістю (відсутністю єдиної держави та існуванням багатьох карликових монархій), небезпекою втрати незалежності держави та частини її території, економічною відсталістю, етнічною строкатістю населення тощо. По-друге, уповільненою ходом процесу індустріалізації та запізним характером модернізації усіх сфер суспільного життя держави. По-третє, впливом Американської і особливо Французької революцій. Все це і обумовило певну непослідовність та внутрішню суперечливість творчого доробку представників німецького Просвітництва.

Одним із найбільш відомих серед них був німецький філософ і правознавець, ідеолог раннього лібералізму, професор Кенігсберзького (Калінінградського) університету Імануїл Кант (1724-1804 рр.). Він був засновником німецької класичної філософії й автором багатьох соціальних та політичних теорій і концепцій, зокрема, про правову державу. Разом із тим, він вніс вагомий внесок у методологію суспільно-політичних наук та розвиток етнополітичної думки.

Заслуговує на увагу, зокрема, його вчення про місце і роль протиріч та антагонізмів у суспільно-політичному житті. Він одним із перших дав чітке визначення антагонізму і переконливо довів, що протиріччя й антагонізми є не перешкодою чи гальмом, як вважалося раніше, а рушійною силою суспільного розвитку. Важливо, що І.Кант розглядав причини й характер протиріч і антагонізмів на мікро- та макрорівнях, тобто між окремими особами, групами та народами й державами, а також висловлював чимало цікавих думок щодо їх "зняття", тобто подолання й запобігання сутичок.

Головними шляхами досягнення цієї благородної мети він вважав побудову правової держави, відмову' від революційних дій, проведення своєчасних і поступових реформ, забезпечення людини й народів рівними правами, дотримання ними внутрішніх і міжнародних законів та ін.

Надзвичайно велике значення для розвитку етнополітичної думки мали роботи І.Канта з антропології. Саме його без перебільшення можна вважати одним із найпомітніших тогочасних антропологів, а працю "Антропологія з прагматичної точки зору" (1798 р.) - кращим для свого часу підручником з цієї поважної на Заході дисципліни. У цій фундаментальній праці, в основу якої були покладені його лекції з антропології, розглядається чимало питань теорії народу і нації". Тут, зокрема, заслуговують на увагу термінологічний апарат та визначення, які дає І.Кант. "Під словом "народ", - писав він, -

розуміють об'єднану в тій чи іншій місцевості безліч людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця безліч або частина її, яка з огляду на спільне походження визнає себе об'єднаною в одне громадянське ціле, називається нацією..."⁴⁵

У цій же праці дається ґрунтовний аналіз проблем національного характеру взагалі і, зокрема, таких народів, як англійський, італійський, німецький, французький та ін. Це свідчить про те, що І.Кант вніс свій внесок і у розвиток етнопсихологічної думки.

Надзвичайно актуальною сьогодні є висунута І.Кантом концепція світового союзу незалежних правових держав. Такий союз, на думку німецького мислителя, мав би виступати у ролі охоронця свободи й незалежності суверенних держав, захисником і гарантом вічного миру. Щоправда, свій омріяний союз І.Кант називав "державою народів" та "федерацією вільних держав".⁴⁶ Однак, і це слід особливо підкреслити, йшлося не про світову республіку чи світову імперію, як вважали деякі дослідники теоретичної спадщини І.Канта, а про співтовариство, конфедерацію вільних і незалежних держав, яка могла б бути розпущена у будь-який час. Пропонуючи таку трактовку світового союзу І.Канта, автор виходить, перш за все, з його загальних етнополітичних поглядів. А вони полягали у тому, що німецький вчений в своїх працях однозначно й послідовно відстоював, з одного боку - ідею єдності роду людського а з іншого - принцип самовизначення і рівноправності народів. Окрім того, він рішуче засуджував ідею світового державного утворення та космополітичного устрою суспільства.

Досить оригінальною була ідея І.Канта про "право всесвітнього громадянства". Під ним малось на увазі, право будь-якої людини на відвідання, перебування й проживання у будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого уряду і народу. Однак, це право не поширювалось далі можливості пришельців встановлювати дружні стосунки з корінним населенням і виключало можливість його завоювання та експлуатації. І хоча при цьому І.Кант посилався на "право спільного володіння землею поверхнею", він не заперечував право кожного народу на власну територію.

Обґрунтовуючи доцільність введення права всесвітнього громадянства, І.Кант слушно відзначав, що "тісне спілкування між народами землі розвинулось всюди настільки, що порушення права в одному місці відчувається у всіх інших".⁴⁷ Показово, що німецький мислитель не протиставляв право всесвітнього громадянства праву державного громадянства і не заперечував останнє. Отже, йшлося не

про космополітизм, а про пошуки нових форм співжиття народів і людей в умовах переходу до епохи національного існування.

Загалом, ці та інші ліберальні концепції І.Канта, які значно випередили свій час, були величезним внеском у розвиток світової етнополітичної думки і цілком природно перетворились на вселюдську цінність. Отже, мав рацію сучасний англійський філософ і етнополітолог Е.Геллнер, зазначаючи, що "Кант, поза всякий сумнів, належить до про-метеївської течії в європейській думці...

§2. Етнополітичні концепції Й.-Г. Гердера

Помітний внесок у формування етнополітичних концепцій і теорій зробив філософ Йоган Готфрід Гердер (1744-1803 рр.). Він був учнем, а деякий час і другом І.Канта та автором багатьох праць, які пізніше вийшли у тридцяти тритомному виданні. Й.-Г.Гердер вважається засновником першої історичної теорії мови, яку він виклав у своїх досить відомих працях "Про походження мови" (1772 р.) та "Ідеї до філософії історії людства" (1784-1791 рр.). У цих же працях він запропонував ідею належності кожної людини до якоїсь групи (етнічної, релігійної, соціальної, професійної тощо). Найбільш природною серед усіх груп і найпривабливішою для будь-якої особи, на думку німецького вченого, є етнічна група, народ або нація. Згідно із Гердером, кожна з цих груп має народний дух (Volksgeist), тобто спосіб життя, почувань і поведінки, котрі цінуються понад усе лише тому, що вони є "своїми власними". Слід відзначити, що з цього часу ідея належності людини до етнічної групи та/чи нації стала однією з найважливіших складових етнічної та національної парадигм.

Особливої уваги, на погляд автора, заслуговують думки Гердера про різноманітність і рівноправність культур, про цінність й значимість кожної з них, про можливість та потребу їх мирного співіснування. Він був одним із перших, хто поставив питання про культурне самовизначення народів, хто побачив негативні наслідки руйнування чи нівелювання культурних відмінностей, поширення універсалістських і космополітичних ідей, особливо в їх спотвореному та гіпертрофованому вигляді. Він засуджував походи А.Македонського, Цезаря, К.Великого та інших завойовників, оскільки вони руйнували й нищили самобутні культури поневолених народів. Він заперечував імперську форму державного устрою, яка перешкождала збереженню і вільному розвитку культур, включених до неї народів. Мав рацію професор Оксфордського університету, автор відомої на Заході праці "Доба Просвітництва" Ісайя Берлін, який охарактеризував Гердера як "пророка різноманітності"⁴⁹. Більше того, на думку автора, є підстави вважати, що Гердер

започаткував розробку ідеї, яка пізніше, вже у ХХ ст., була покладена в основу поширеної сьогодні концепції багатокультурності.

Чимало уваги присвятив Гердер подальшій розробці концепцій нації та національної держави. Головною визначальною рисою нації, на думку вченого, була мова, оскільки саме в ній "сконцентровано розум даного народу та його характер". Іншими рисами нації він вважав спільність етнічного походження та території. "Найбільш природною державою є держава, яка складається з одного народу з єдиним національним характером... Народ - це природне утворення, подібне родині, тільки значно обширніше", - писав він в "Ідеях до філософії історії людства".⁵⁰

У цій же роботі він висунув і обґрунтував концепцію "природних кордонів". Згідно із цією концепцією, кордони держави мають співпадати із т. зв. "етнічними кордонами", тобто охоплювати територію, заселену представниками "своєї нації". Не дивно, що Кант, будучи справжнім лібералом, одним із перших побачив у цій роботі ірраціональний романтизм і піддав його критиці, за що нажив собі в особі Гердера довічного опонента. Щодо сучасних західних етнологів та етнополітологів, то більшість із них слушно вважають його одним із засновників модної сьогодні на Заході "етнічної теорії нації".⁵¹ "Німецький вчений, - пише американський етнолог П. Уайт, маючи на увазі Гердера, - несе найбільшу відповідальність за популяризацію етнічної концепції національності (нації)".⁵²

Слід також відзначити, що Гердер у роботі "Про походження мови" вперше ввів у науковий обіг термін "націоналізм". Це дало підстави деяким сучасним західним фахівцям охарактеризувати згадану працю "основною роботою про націоналізм" того часу; а його самого - засновником німецького націоналізму, вченим, який "підкреслював більш етнічні, ніж демократичні аспекти націоналізму".⁵³ Тут варто враховувати/що зазначена робота готувалась до друку майже за двадцять років до Великої Французької революції і націоналізм Гердера був досучасного типу. Природно, що німецький мислитель радісно вітав Французьку революцію, її гасла й перші кроки, всіляко підкреслював її історичне значення. Однак, він не сприйняв якобинської диктатури і гостро засудив наполеонівські війни.⁵⁴

У цілому, і це треба особливо підкреслити, етнополітичні ідеї Гердера не були консервативними й агресивними. Вони не містили в собі положень про зверхність того чи іншого народу або виключність і не сумісність їх культур. Його націоналізм був досучасного типу і не ніс політичного навантаження. Він лише підготував ґрунт для

зародження сучасного етнонаціоналізму та культурницького націоналізму.

§3. Внесок Й.-Г. Фіхте у розвиток етнополітичних концепцій

Суттєвий внесок у розвиток етнополітичних ідей вніс ще один представник німецької класичної філософії Йоганн Готліб Фіхте (1762-1814 рр.). Його наукові погляди були досить оригінальними і не менш суперечливими. Якщо перші роботи Фіхте відзначались духом лібералізму; реформізму і космополітизму, то праці більш пізнього часу були пронизані ідеями консерватизму, радикалізму та націоналізму. Пояснити це можна, перш за все, тим, що на перші його праці вплинули ідеї Американської та Французької революцій, а на наступні роботи - наполеонівські війни, загарбання французькою армією Німеччини, боротьба німецького народу за своє визволення і об'єднання тощо. Показово, що почавши із привітань і підтримки Великої Французької революції, Фіхте 1813 р., будучи вже не молодою людиною, записався до народного ополчення для боротьби проти французької окупаційної армії.

Однією з найбільш цікавих робіт Фіхте, як на автора, була його праця "Замкнена торговельна держава" (1800 р.). В ній досить докладно обґрунтовувалась і висвітлювалась ідея національної держави. Згідно цієї ідеї, на території Пруссії, одного з тодішніх німецьких князівств, мала б бути створена централізована замкнена держава із обов'язковим залученням до праці всього працездатного населення, регульованою самодостатньою економікою, до того ж незалежною від економік інших країн. Згодом ця модель мала б бути поширена і на майбутню об'єднану Німеччину.

Обґрунтовуючи ідею централізованої замкненої держави, Фіхте посилався на досвід народів давнього світу, які були відокремлені один від одного і розглядали чужинців як своїх "ворогів або варварів". "Держава, - писав німецький філософ, - повинна, перш за все, замкнутись від іноземної торгівлі і створити з цього моменту такий же відокремлений торговий організм, який вона вже створила - відокремлений юридичний та політичний організм".⁵⁵ Не важко помітити, що запропонована Фіхте модель держави несла в собі елементи прадавніх племінних відносин і водночас зародки того, що пізніше було названо "закритим суспільством".

Фіхте доклав чимало зусиль і до розробки теорії націоналізму, про що свідчать його роботи "Основні риси сучасної епохи" (1806 р.), "Промови до німецької нації" (1807-1808 рр.) та ін. Недарма практично у всіх працях західних вчених, присвячених проблемам націоналізму, він згадується як один із засновників теорії

націоналізму взагалі, і німецького, зокрема.⁵⁶ Проте, у працях пізнішого періоду Фіхте вже починає пропагувати консервативний націоналізм, базований на німецькій мові та культурі й спрямований проти багатьох народів, зокрема, слов'янських, які в ті часи населяли Німеччину і ще не були асимільовані.

Загалом, Фіхте увійшов до історії розвитку етнополітичної думки як засновник концепції національної держави та теорії сучасного націоналізму.

§4. Вплив Г.-В.-Ф. Гегеля на формування етнополітичних концепцій і теорій

Величезний вплив на розвиток етнополітичних ідей мали праці видатного німецького філософа Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831 рр.), зокрема, його "Конституція Німеччини", "Феноменологія духу", "Філософія права". "Філософія історії" та ін. В них містились геніальні для свого часу, але вкрай не послідовні і суперечливі ідеї й концепції про закони суспільного розвитку, громадянське суспільство, національну державу, націю, націоналізм тощо. Погляди Гегеля формувались під впливом ідей Платона і Арістотеля, Канта і Фіхте та інших західноєвропейських просвітників, а також Великої Французької революції, яка була для нього "чудовим сходом сонця" та переможних походів, а потім і поразок його кумира Наполеона. Не дивно, що ці погляди мінялись неодноразово протягом життя, але при цьому постійно зміщувались у бік консерватизму, авторитаризму, а подекуди й тоталітаризму. Недарма його теоретична спадщина мала діаметрально протилежні оцінки, а на основних її положеннях намагались спекулювати найрізноманітніші сили, від марксистів до фашистів.

Перш за все, Гегель започаткував тробку психологічно-історичної теорії нації. За його твердженням, нація - це спільність людей, об'єднаних спільністю походження^д уху, душі, волі, самосвідомості, товаришкості, яка виявляється в часи національної небезпеки та існування наявного або уявного ворога тощо. Завданням кожної нації, її історичним призначенням є вихід на "сцену історії" і боротьба з іншими націями за світове панування.⁵¹ Для здійснення цього призначення нація має створити свою власну національну державу. "У наявному бутті народу субстанціальна мета полягає у тому, щоб бути державою і підтримувати себе як таку. Народ без державного устрою (нація як така) не має, власне, жодної історії, подібно народам, котрі існували ще до створення держави і тим, які ще й дотепер існують як дикі нації".⁵⁸

Варто зазначити, що Гегель, мабуть, як ніхто інший до нього, абсолютизував і обожнював національну державу.⁵⁹ Для нього вона була наслідком розвитку, з одного боку - родини, а з іншого - громадянського суспільства, вищою етно-соціально-духовною цінністю, яка вже сама по собі мала "божественну значимість".⁶⁰ Із цього приводу відомий французький історик П.Альтер писав: "Гегель пішов так далеко, що стверджував, що народи можуть знайти свою справжню долю лише у націях-державах".⁶¹ Слід враховувати також, що на думку Гегеля, верховна влада і суверенітет у цій національній державі мав належати не народові/ нації, а монархові.

Гегель розробив також концепцію історичних і не історичних народів/націй. Історичними, на його погляд, є ті і тільки ті нації, які мали або мають власну державу, оскільки світова історія "рахується лише з тими націями, які оформили себе в державах".⁶² Історичними народами, зокрема, оголошувались північноамериканські та західноєвропейські народи. При цьому, німецький народ розглядався як "всесвітньо історичний", за англійським народом закріплювалась роль "місіонера цивілізації у всьому світі", а США - характеризувались як "країна майбутнього". До неісторичних народів Гегель зараховував абсолютну більшість тогочасних народів Азії і Латинської Америки. Африка взагалі була оголошена "неісторичною частиною світу". Щодо Польщі, Росії та інших слов'янських країн і народів, то вони, за твердженням Гегеля, лише "вступають до лав історичних держав".⁶³

Надзвичайно великим був внесок Гегеля у подальшу розробку і теорії сучасного націоналізму. Він, по суті справи, завершив розпочату Фіхте роботу по трансформації концепції досучасного націоналізму на теорію сучасного націоналізму.

Отже, Гегель вдосконалив і розробив цілу низку концепцій та теорій, які мали величезний вплив на розвиток етнополітичної думки і багато з яких ще й досі не втратили своєї актуальності та значимості.⁶⁴

Підсумовуючи аналіз розвитку етнополітичної думки в Німеччині у XVIII-початку XIX ст., автор вважає необхідним відзначити:

По-перше, саме ця країна - поліетнічна за складом населення, економічно відстала і політично не розвинута, поділена на дрібні князівства, не раз принижена й окупована іноземними військами - подарувала світові цілу плеяду видатних мислителів і вчених, зокрема, І.Канта, Й.-Г.Гердера, Й.-Г.Фіхте, Г.-В.-Ф.Гегеля та багатьох інших. Німеччина виявилась "колискою" цілої низки концепцій і теорій, які стали етапними у розвитку світової етнополітичної думки.

По-друге, надзвичайно велику актуальність і значимість мали й мають висунуті німецькими вченими концепції самовизначення особи і народу (І.Кант), етнічної /національної належності (Й.-Г.Гердер), етнічної та психологічно-історичної теорій нації (Й.-Г.Гердер та Г.-В.-Ф.Гегель -відповідно) тощо.

По-третє, німецькі науковці, слідом за американськими вченими і політиками, одними з перших у Європі висловились на користь різноманітності культур, зрозуміли і відзначили вселюдську цінність кожної з них.

По-четверте, німецькі мислителі, зокрема Гегель, першими виявили процес політизації етнонаціональних груп і започаткували його вивчення. Вони розпочали також дослідження проблем національних конфліктів і боротьби націй за "місце під сонцем".

По-п'яте, Німеччина виявилась однією з найбільш придатних країн для розвитку досучасного націоналізму та його перетворення на націоналізм сучасного типу, а з часом і розколу на дві основні течії: ліберально-демократичну та консервативну. Німецькі вчені одними з перших зафіксували і теоретично оформили ці досить складні й суперечливі процеси. Вони першими звернули увагу на величезну потенційну силу націоналізму. Водночас Фіхте та Гегель почали перетворюватись на прихильників консервативного націоналізму, намагались поставити його на службу авторитарно-тоталітарному режиму та закритому суспільству.

По-шосте, німецькі вчені висунули чимало ідей і розробили чимало концепцій з проблем війни і миру між народами. Далеко не з усіма цими концепціями можна погодитись. Але деякі з них, зокрема, концепцію вічного миру (І.Канта) можна віднести до вселюдських цінностей.

Загалом концепції й теорії німецьких просвітників XVIII-початку XIX ст. збагатили світову етнополітичну думку і значною мірою вплинули на розвиток етнополітичних процесів у всьому світі.

Висновки, Запитання і завдання

1. "Колискою" етнополітичної думки стали Давня Греція та Рим, де почали зароджуватись і проходити апробацію початкові етнополітичні ідеї, значна частина яких дійшла до наших днів. Вже тоді виявились дві тенденції в підходах до вирішення етнополітичних проблем: (а) ліберально-демократична (Демокрит, Перікл, Сократ та ін.) ; (б) консервативна (Арістотель, Геракліт, Платон та ін.). На початку нашої ери перемогла друга, консервативна тенденція, яка стала пануючою майже на півтори тисячі років і виявилась у створенні величезних унітарних авторитарно-тоталітарних

надетнічних та наднаціональних імперій, котрі проводили політику насильницької асиміляції, штучного перемішування і депортації народів тощо. Розвиток етнополітичної думки у цей період уповільнився і майже припинився.

2. У XV-XVI ст. зародилась і почала формуватись національна ідея. На відміну від етнічної ідеї з її дещо вузьким, а подекуди і суто племінним характером, вона набула більш широкого, поліетнічного змісту і політичного, загальнодержавного характеру. Спроби апелювати до "чистої" етнічної ідеї, намагання будувати на ній внутрішню і зовнішню політику в нових історичних умовах обертались трагічними наслідками. Національна ідея виявилась надзвичайно живучою і могутньою. Поступово вона почала перемагати релігійну, класову, космополітичну, інтернаціоналістську та інші ідеї. Саме тоді людство вступило до національного етапу свого розвитку. Рід - плем'я - народ - нація - такими були шлях і форми задоволення потреб людини у належності до певної групи, зокрема, етнонаціональної.

3. Пік розвитку етнополітичних ідей припав на XVIII-початок XIX ст., що було обумовлено переходом людства від аграрного до 'Індустріального етапу свого існування. Саме в ті часи почала формуватись більшість сучасних етнополітичних концепцій і теорій, зокрема, н^ації, націоналізму, національної держави та ін. Вже тоді були відроджені різні тенденції у підходах до вирішення етнополітичних проблем: •Поєднано-демократична (ідеї самоцінності й вільного розвитку різних культур і народів, їх мирного співіснування, федералізму, конфедералізму та ін.) та консервативна (ідеї месіанізму, насильницької асиміляції та переселення народів, унітарної держави, колоніальної імперії тощо). Перша тенденція розвивалась тоді і пізніше завдяки працям І.Канта, Гердера, Ш.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо та ін. Розвиток другої тенденції відбувався у роботах Н.Макіавеллі, Гегеля. Ш.Муррата ін.

4. За час свого існування людство апробувало кілька форм державних утворень і міждержавних об'єднань: (а) етнічну державу, (б) імперію, (в) національну державу (унітарну і федеративну), (г) конфедерацію. Етнічна держава стала лише коротеньким епізодом в історії людської цивілізації: природні й насильницькі процеси асиміляції, переселення народів та народження імперій схоже назавжди поклали край її існуванню. Проте й імперія виявилась штучним деструктивним витвором, який не лише перешкодив розвитку й самореалізації етнонаціональних спільнот, заважав задоволенню їх специфічних інтересів і збереженню групових

цінностей (мови, культури, традицій, способу життя та ін.), а й ставив під загрозу саме їх виживання та/чи існування. І саме це стало однією із головних причин занепаду і розпаду імперій.

5. У XVI-XVII ст. зародилась і почала розвиватись концепція національної держави, згідно із якою кожна нація має право чи навіть обов'язок створити власну державу. Ця ідея постала як реакція на існування величезних імперій, як виклик і альтернатива їх нівелюючим та уніфікуючим впливам. При цьому, під національною державою малась на увазі не "етнічно чиста держава" (держава із моноетнічним населенням), як передбачала концепція етнічної держави часів Давньої Греції, а держава із мішаним, поліетнічним складом населення, але об'єднаним спільним громадянством, соціально-економічними інтересами, політичними цінностями та ідеями. Національна держава стала однією з ланок в ланцюг}/апробованих людством моделей державних утворень. Цей ланцюг можна зобразити наступним чином: етнічна держава - релігійна держава - національна держава - класова держава. Протягом XIX та XX ст. національна держава довела свою перевагу над усіма іншими державними моделями. Показово, що там, де національна ідея та концепція національної держави знаходили компроміс і поєднувались із ліберально-демократичною ідеєю та концепцією правової держави, наслідки були досить вдалимими (Північна Америка, Швейцарія, Скандинавські країни та ін.). Там же, де вони переплітались із консервативною ідеєю та концепціями авторитарно-тоталітарних режимів, наслідки були катастрофічними, як для окремих країн (Італія, Німеччина періоду 20-40-х рр., СРСР 30-80-х рр., соціалістична СФРЮ та ін), так і для усього світу.

6. Загалом, до середини XX ст. західні мислителі й вчені внесли величезний вклад у скарбницю світової етнополітичної думки. Сутність, характер і напрямки її еволюції були детерміновані етапами розвитку людської цивілізації, типами держав і політичних режимів, формами національно-державного устрою, особливими рисами етнонаціональних спільнот, рівнем глобалізації й модернізації та ін. В свою чергу, етнополітична думка впливала і впливає на всі зазначені чинники. Чимало прогнозів та передбачень західних вчених збулось і збувається, але майже ніхто з них (за незначним винятком) не передбачав, що XIX та XX ст. виявляться епохою "панування національних ідей, вибуху націоналізму й бурхливого розвитку національних держав. Ніхто не розпізнав у національній ідеї одну з наймогутніших і найвпливовіших ідей, а в націоналізмі - одну із головних рушійних сил суспільного розвитку і не попередив про

небезпеку, з одного боку, їх ігнорування чи спроб придушення, а, з іншого - абсолютизації та зловживання. Жоден із них і гадки не мав, що імперії безславно кануть у Лету, що "неісторичні народи" створять власні держави, що їх кількість зросте у десять разів (з 20 держав у часи Великої Французької революції - до біля 240 сьогодні). І вже зовсім ніхто не очікував, що у другій половині ХХ ст. відбудуться процеси етнічного ренесансу та політизації етнічностей, що останні вийдуть на арену суспільного життя і стануть головними політичними акторами. Причин такої невдачі багато, але головна - це тривале нехтування більшістю західних мислителів і вчених, не говорячи вже про радянських, етнополітичною цариною людського буття, погляд на національне і особливо на етнічне як на щось другорядне, непотрібне й навіть шкідливе та марні очікування (ось вже протягом майже 200 років), що воно послабне, відживе і кудись зникне...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ЗАПИТАННЯ

1 .Чому саме Давня Греція і Рим стали "колискою" етнополітичних ідей?

2.Чим було обумовлене відродження етнополітичних ідей у XV-XVI ст. і в чому воно полягало?

3.Чим характеризувався розвиток етнополітичної думки в епоху Просвітництва?

4. Яку з ідей, вислошених Ш. Монтеск'є і чому ви вважаєте найбільш цікавою?

5.В чому з етнополітичної точки зору полягає заслуга і значимість Великої Американської революції і "Декларації незалежності США"?

6.Чому Велика Французька революція стала епохальною подією в розвитку етнополітичних процесів і етнополітичної думки?

7.Що спільного і особливого було в поглядах Гердера, Фіхте та Гегеля на етнополітичні проблеми?

8.Чим було обумовлене зародження і розвиток національної ідеї та концепції національної держави?

9.Ідеї якого мислителя чи вченого справили на Вас найбільше враження і чому?

ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте внесок мислителів Давньої Греції та Риму в зародження етнополітичної думки.

2.Зробіть порівняльний аналіз основних тенденцій в підходах до вирішення етнополітичних проблем.

3.Спираючись на роботу Н. Макіавеллі "Князь", дайте власний аналіз його етнополітологічних поглядів.

4. Порівняйте думки Ж. Бодена, Дж. Локка та Ж-Ж. Руссо про суверенітет.

5. Складіть власні схеми етнічних форм існування людства, типів і форм, апробованих державних утворень та міждержавних об'єднань.

б. Прокоментуйте неспроможність західних мислителів і вчених XVII-XVIII ст. передбачити хід етнополітичних процесів у XIX-XX ст.

ЧАСТИНА III. Етнічні та національні форми існування людства

Розділ 1. Феномен етнічності

§1. Багатоманітність форм людських спільнот

§1. Багатоманітність форм людських спільнот

Перш, ніж приступити до аналізу численних концепцій етнонаціо-нальних форм існування людства, автор змушений зупинитись хоча б стисло, на загальних проблемах життя на нашій планеті. Відверто говорячи, цього параграфу могло б і не бути, якби... Якби у вітчизняній науковій та довідковій літературі життя на Землі взагалі, й людське буття зокрема, зображувались в усіх їх різноманітності, багатовимірності, складності та суперечливості. Якби й досі не продовжувались спроби довести пріоритетність тієї чи іншої сфери людського буття, первинність одних та другорядність інших людських спільнот, їх прав, інтересів, цінностей тощо. До речі, на Заході справи щодо цього значно краще, але подібні тенденції подекуди і там мають місце.

Тому, спираючись на роботи окремих об'єктивних і оригінально мислячих вітчизняних та зарубіжних вчених, нагадаємо деякі надзвичайно важливі концепції, що стосуються життя на нашій планеті і які допоможуть краще зрозуміти багато етнополітичних проблем.

Видатний український вчений, перший президент Української Академії наук В.І.Вернадський писав: "Я включаю все людство в усю решту живої речовини і розглядаю геохімічну роботу живої речовини у нерозривному зв'язку тваринного, рослинного царства і культурного людства як роботу єдиного цілого." На його думку, "людство, як жива речовина, нерозривно поєднане з матеріально-енергетичними процесами певної геологічної оболонки Землі - з її біосферою".¹

Більше того, разом з французькими вченими Е.Ле Руа² та П.Тейяр де Шарденом³ він переконливо довів, що біосфера переходить до нового свого стану і якості - ноосфери (від грецької "ноос" - розум і "сфера" - куля, оболонка Землі). Підкреслюючи природний і незворотний характер цього процесу, В.І.Вернадський

писав, що "біосфера неодмінно перетвориться так чи інакше, рано чи пізно на ноосферу".¹

З усього цього видатний український вчений зробив кілька надзвичайно важливих висновків :

1. Людство підпорядковується "всім тим законностям і всім тим правильностям, які знайдені для інших - рослинних або тваринних - однорідних живих істот".

2. Водночас "цивілізоване людство є величезною новою геологічною силою в історії планети", тобто воно само впливає на навколишнє середовище, на всі земні процеси.

3. "Людство своїм життям стало єдиним цілим". "Це нова стадія в історії Землі, а не тільки в історії людства".

4. Не дивлячись на зростаючу єдність і цілісність, людство продовжує існувати у формі етносів чи народів. При цьому все більша їх кількість "вступає у коло всесвітньої історії".

5. "Геологічні еволюційні процеси відповідають біологічній єдності й рівності всіх людей - Homo Sapiens та його людських предків - Smanthropus".⁵

В той же час В.І. Вернадський висловлював занепокоєння, які поділяє і автор, тим, що:

1)."Ми живемо ще під різким впливом ще не викорінених філософських і релігійних навичок, які не відповідають реальності сучасного знання."

2)."До цього часу історики, взагалі вчені суспільних наук... не рахуються із законами природи - біосфери - тією земною оболонкою, де тільки й може існувати життя."

3)."Людська культура в її історичному розвитку до цього часу не усвідомлюється як природно-історичний вияв життя на нашій планеті".⁶

Втім, будучи великим оптимістом, В.І.Вернадський висловлював надії на покращення ситуації. Ці сподівання він пов'язував з прийдешніми поколіннями та розвитком нових наук, зокрема геобіохімії, етнології та палеоетнології, до яких автор додає і етнополітологію.

Щодо проблем суто людського буття, то відзначимо, що тут існує чимало найрізноманітніших парадигм. Головними з них є: 1) соціально-класова, 2) етнонаціональна, 3) генераційна (покоління), 4) конфесійна (релігійна) тощо.

Згідно першої парадигми, людство і будь-яке суспільство поділені на класи (по вертикалі, схема №8А), кожен з яких має свої власні особливі інтереси, цілі й цінності. Класи є суб'єктами історії, а

їх боротьба є рушійною силою історичного розвитку. Згідно решти парадигм людство і суспільство поділяються відповідно або на етноси та нації (по горизонталі, схема №8B), або на покоління (навскіс, зправа наліво схема №8°), або на конфесії (навскіс, зліва направо схема №8D), які по аналогії з першою парадигмою, є суб'єктами історії, а їх боротьба (суперництво) є рушійною силою історичного розвитку тощо. Причому ідейні "батьки й адепти кожної із цих парадигм намагаються довести, що лише їх спільноти є "головним", а часом і "єдиним" суб'єктом історії, а всі інші - залежні від неї, другорядні, або й взагалі історичного розвитку. І як це не дивно, прихильники кожної із цих парадигм знаходять в тій же історії чимало аргументів на свою користь.

Толерантно ставлячись до цих парадигм, автор тим не менш, відзначає, що кожна з них, будучи загалом вірною (щоправда, із багатьма застереженнями) є досить вузькою, поверховою, обмеженою і одновимірною. Кожна із цих парадигм, взятих окремо, не дає повної й цілісної уяви про такий вкрай складний, різноманітний, багатовимірний феномен, яким є людство.

Доводити, що людство поділено лише на класи, (або на етноси, або на покоління, або на конфесії, або інше), що вони є головним чи єдиним суб'єктом історичного розвитку, це все одне, що доводити, що природне світло є зеленого (червоного, жовтого або іншого) кольору; або, що в ньому, скажімо, зелений (червоний, жовтий або інший) колір є головним. (Насправді ж, як відомо всім, хто хоч раз в житті бачив веселку, природне світло є багатокольоровим. І не помічати цієї краси, на жаль, можуть лише дальтоніки, або ті, хто заплющують очі, або відвертаються при появі веселки. А щодо "головного" кольору у веселці, то вже справа смаку і уподобань, тобто суцього індивідуального і суб'єктивного. І було б безглуздом сперечатись із цього приводу).

Тому, при аналізі етнічної сфери людського буття ми будемо виходити із зовсім іншої парадигми, точніше - метапарадигми, а саме - критичного етнополітичного мислення, про яке вже йшлося. Нагадаємо і частково запропонуємо деякі основні його положення.

По-перше, людство є єдиним цілим. По-друге, водночас воно поділяється на класи (соціальні групи, страти), етноси (нації, етнічні й національні групи), покоління, конфесії тощо, що нагадує щось складніше навіть за добре відомий усім "кубик Рубика". (Див. схему №8E). По-третє, суб'єктами історії є не лише названі вище спільноти, а й окрема людина та саме людство у цілому. При цьому; постійно діючими суб'єктами історичного процесу були, є і будуть людина,

етноси і людство (сюди автоматично входять і покоління, з яких складаються етноси і людство). Щодо класів, конфесій, націй та ін., то вони стали суб'єктами історичного процесу з часу їх виникнення (перші й другі - в Давні часи, останні - в Нові часи) і будуть, мабуть, ними до часу свого зникнення. По-четверте, на всіх етапах історичного розвитку провідну роль постійно відігравали і будуть відігравати людина, етнос і людство. Решта людських спільнот цю роль виконували періодично або епізодично. На ранку людської історії провідна роль належала етнічним спільнотам (родам, племенам чи їх союзам), потім - класам, пізніше - класам і конфесіям (згадаймо "хрестові походи" і релігійні війни), в нові часи - класам і націям, у 60-х роках ХХ ст. - молодому поколінню (згадаймо "молодіжні бунти" і "студентські революції" того періоду), а сьогодні - націям і етносам. По-п'яте, рушійними силами сучасного історичного розвитку виступають, на нашу думку; 1) всі зазначені спільноти, взяті разом та їх боротьба (суперництво); 2) духовне відродження і єднання людства; 3) світовий економічний ринок; 4) інформатизація; 5) передові технології тощо.

Отже, етноси є найбільш давніми, природними і стабільними спільнотами, одними із багатьох спільнот, з яких складається людство. Хай не завжди головними, але й нікому і нічому не підпорядкованими, не другорядними, не зайвими і не реліктовими. Етноси є також найдавнішою, постійною, впливовою, рушійною силою, однією із багатьох впливових, рушійних сил, які діють на історичній арені. Етнічна сфера людського буття така ж важлива як і соціальна, економічна, політична, духовна та ін. Вона, як і всі інші сфери людського життя, підпорядковується, з одного боку, загальним закономірностям розвитку живої матерії й людства, а, з іншого - своїм власним. Вивчати специфіку й закономірності розвитку етнічної сфери - головна мета етнополітології; враховувати їх і хоча б не діяти їм всупереч - основна мета держав та урядів, їх етнонаціональної політики.

§2. Сучасні школи етнічності

Етнічний ренесанс 60-80-х років ХХ ст. викликав великий інтерес західних, а потім і вітчизняних вчених, започаткував гострі дискусії навколо етнічної сфери життя, процесів, що в ній відбуваються, зокрема, їх змісту; сутності й характеру. За свідченням професора соціології Ари-зонського університету Філіс Мартінеллі, ці дискусії призвели до "посилення плутанини щодо вживання терміну "етнічний" (ethnics) і похідних від нього термінів "етнічність" (ethnicity), "етнічна група" (ethnic group) та "етнічна ідентичність"

(ethnic identity). При цьому найбільш невизначеним виявився найчастіше вживаний на Заході термін "етнічність".⁷

На невизначеність цього терміну і заплутаність самої концепції "етнічності" вказував, зокрема, відомий американський вчений Костянтин Симонс-Симонолевич, який головну причину такого становища вбачав у тому, що згадані термін і концепція є "дуже новими".⁸ Цю точку зору поділяють також видатний канадський дослідник українського походження Всеволод Ісаїв та багато інших.⁹

Досить дотепно, але водночас і влучно охарактеризував саму етнічність, причину труднощів її дослідження і визначення, один з найбільш авторитетних американських фахівців з цих проблем, Майкл Новак. "Етнічність, - зазначає він, - є комічною реальністю: морально амбівалентною, парадоксальною на практиці, невловимою в теорії".¹⁰

Ця "плутанина", на думку редактора "Гарвардської енциклопедії американських етнічних груп" Стефана Терстрема, з якою слід погодитись, обумовлена двома обставинами: по-перше, тим, що "етнічність є надзвичайно складним феноменом", а, по-друге, що серед вчених все ще немає консенсусу щодо точного значення терміну "етнічність". його сутності й характеру, а також місця і ролі в суспільно-політичному житті.¹¹

Дійсно в західній науці існувало й існує безліч різноманітних підходів, десятки напрямків і кільканадцять шкіл дослідження етнічності. Певне, але далеко не повне уявлення про ці підходи і напрямки може дати схема "Методологічні рамки", розроблена авторами міжнародного глосарію "Етнічність" (Див. схему №9).

Щодо шкіл, то їх можна поділити на дві великі групи: марксистські та немарксистські. Аналіз марксистських шкіл етнічності виходить за рамки даного науково-навчального посібника. Тому обмежимося висновками окремих західних вчених та деякими власними думками.

Більшість західних науковців вважають, що основоположники марксизму впритул наблизились до феномену етнічності, але так і не змогли (чи може не захотіли?) його зрозуміти. Відомий американський дослідник Пер Ван Ден Берг писав в одній із своїх статей: "Найбільша помилка марксизму при підході до етнічності полягає у тому, що він вважає її епіфеноменом і архаїзмом".¹² Дещо пізніше в своїй чудовій монографії "Етнічний феномен" він уточнює: "Марксистки розглядали етнічність як епіфеномен, хибну свідомість, котра маскує класові інтереси, містифікацію правлячого класу з метою запобігти зростанню класової свідомості".¹³

Погоджуючись з цією оцінкою, додамо, що для основоположників марксизму, полонених теорією класів і класової боротьби, етнічність дійсно була не більш як "племінною спільнотою", "стадом" чи "отарою".¹⁴ Майже такою вона залишилась і для В.І.Леніна, який лише раз скористався термінами "етнографія", "етнографічний" та й то для нещадної критики своїх опонентів.¹⁵ Так вона розумілась і більшістю колишніх радянських дослідників, котрі таврували її як "вигадку буржуазної пропаганди" та "знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму". Протягом останніх років ситуація у вітчизняній науці у цьому плані дещо поліпшилась, але до повного розуміння й коректного висвітлення сутності та характеру етнічності, її місця і ролі у суспільно-політичному житті ще дуже й дуже далеко.

Серед майже півтора десятка пемарксистських шкіл етнічності, які для зручності будемо називати "західними", найбільш впливовими є наступні: 1) примордіалістська; 2) інвентціоністська; 3) сервайвелістська; 4) еволюціоністська; 5) асиміляціоністська; 6) інтеграціоністська та інші. Відверто говорячи, в плани автора не входив аналіз теоретичних розробок цих шкіл та й обсяг посібника не дає такої можливості. Але брак відповідної вітчизняної літератури примушує зробити це хоча б у стислій, конспективній формі.

Почнемо з того, що наприкінці 50-х років у західній антропології намітилась методологічна і теоретична криза. Вона, за висновками автора, полягала у тому, що ця наука виявилась нездатною охопити, всебічно дослідити, адекватно висвітлити і дати прогноз розвитку нових тенденцій в етнічній царині людського буття. Саме тоді починається бурхливий розвиток такої науки як етнологія, зароджується нова наука етнополітологія, з'являються нові напрямки - етносоціологія, етнопсихологія, етнекологія та багато інших. Але і вони певний час не могли дати коректних відповідей на нові проблеми, пов'язані з етнічним ренесансом, політизацією етнічностей тощо.

Характеризуючи такий стан справ, професор кафедри антропології Каліфорнійського університету (Лонг-Біч) Дж. Скотт (молодший) відзначав, що ще недавно теоретики і практики передрікали, що етнічні меншини якоїсь нації будуть зрештою асимільовані або "переплавлені", а етнічні ідентичності будуть замінені на національні ідентичності. Однак замість того, щоб послаблюватись і зникати, етнічність стає більш помітною ніж будь-коли, а традиційна етнічна ідентичність, яка, здавалось, мала б відмирати в умовах боротьби за соціально-економічну і політичну

рівність, навпаки посилюється, причому навіть тоді, коли етнічна група домагається домінуючих позицій.¹⁶

До честі Заходу; він досить швидко зреагував на виклик часу, повернувшись лицем до нових проблем, виділивши величезні кошти і створивши інші сприятливі умови для їх вивчення. Не підвели і західні вчені: вони відкрили десятки нових дослідницьких центрів і сотні університетських кафедр, заснували десятки періодичних видань, підготували й видали тисячі монографій і статей, розробили десятки нових теорій та концепцій, запропонували чимало різних, суперечливих, а часом і діаметрально протилежних методологічних підходів тощо.¹⁷ майже із самого початку західне наукове співтовариство розділилось на кільканадцять шкіл, котрі конкурують і суперничають між собою, не виходячи при цьому за рамки наукової етики (на відміну від колишніх радянських, а часом і деяких сучасних вітчизняних науковців).

Найбільший інтерес з науково-теоретичної і методологічної точок зору, на погляд автора, становлять дві школи: примордіалістська та інвентціоністська.

Одразу ж відзначимо, що назва першої школи походить від англійського слова "примордіальний" (primordial), що можна перекласти як первісний, первозданий, споконвічний тощо. Цей досить вдалий термін у науковий обіг ввів ще 1957 року відомий американський соціолог Едвард Шилз.¹⁸ Майже п'ять років цей термін був незатребуваний або піддавався сумнівам та критиці, що свідчить про певну консервативність мислення і багатьох західних вчених. Але з початку 60-х років, із появою надзвичайно цікавої і корисної статті ще одного американського дослідника Кліффорда Гіртця,¹⁹ термін "примордіальний" і похідні від нього поняття не сходять зі шпальт видань, присвячених етнічним та етнополітичним процесам.²⁰ За чверть століття, що минула з тих часів, склалась досить чисельна і впливова школа примордіалістів. Найбільш відомими її представниками, окрім згаданих Е.Шилза і К.Гіртця, були і є Г.Айзекс, М.Вебер, Р.Гамбіно, Е.Грилі, У.Коннор, М.Новак. Е.Смітта багато інших.

Проведений автором аналіз робіт засновників і прихильників цієї школи, дає підстави стверджувати, що вони намагаються довести, що:

1) початковими, вихідними "клітинками", "цеглинками" існуючих етнічностей є "прадавні кровно-родинні спільноти";

2) етнічні особливості мають "природжений характер" і передаються із покоління у покоління;

3) "етнічні узи є найважливішими за будь-які інші узи" і етнічна ідентичність є головною серед всіх інших ідентичностей;

4) етнічна ідентичність є успадкованою і задовольняє "глибинні природні людські потреби";

5) і, взагалі, етнічність - це споконвічний, природний, реальний, стабільний і загалом позитивний феномен, в основі якого лежить спільне походження.²¹

Назва другої школи - інвенціоністськ - походить від англійських термінів - "to invent, invented, invention", що можна перекласти як вигадувати, вигаданий, уявний, вигадка, уявлення тощо. Інколи цю школу називають також модерністською та/чи ситуаціоністською. Засновниками і найбільш відомими прихильниками цієї школи можна вважати таких вчених, як Б.Андерсон, Ф.Барт, П.Брасс, Е.Геллнер, МГехтер, Е.Гобсбаум, Д.Горовиць, Дж.Ротшильд, В.Соллорс та багато інших.

Серед їх основних теоретичних положень варті уваги наступні:

1) етнічність є винайденим, уявним, вигаданим феноменом, оскільки "її члени не можуть бути знайомі особисто чи навіть чути один про одного";

2) етнічність має мінливий характер, оскільки може і посилюватись, і послаблюватись, і завмирати, і відроджуватись;

3) етнічність має придбаний і ситуаційний характер, оскільки люди можуть, залежно від ситуації, приховувати чи демонструвати свою етнічність, а при потребі й змінювати її;

4) етнічність є чимось похідним від соціального, породженням процесу модернізації, реакцією на процеси глобалізації, універсалізації та стандартизації;

5) етнічна ідентичність є лише однією із багатьох ідентичностей, притаманних людині.²²

Більше того, для певної частини інвенціоністів, особливо неомарксистського гатунку (Е.Геллнер, Е.Гобсбаум, МГехтер та ін), етнічність -це щось штучне, препароване, підробне, іронічне, атавістичне, негативне, небезпечне і т. ін.²³

Погоджуючись із багатьма положеннями зазначених шкіл, автор вважає, що жодна з них, взята окремо, не дає повного й всебічного уявлення про сутність і характер етнічності. Обом школам притаманний певний редукаціонізм: першій - біологічний, а другій - соціологічний. В дійсності етнічність є більш складним і багатовимірним феноменом. Вона водночас є і довічною, природною, стабільною і модерною, мінливою, вигаданою. І абсолютно правий

був П.Ван Ден Берг, коли підкреслював, що "етнічність є як примордіальною, так і ситуаційною".²⁴

Варті згадки, на наш погляд, ще дві школи: сервайвелістська та еволюціоністська. Назва першої школи походить від англійського дієслова - "to survival", тобто виживати. Прихильники цієї школи, до яких належить більшість вже згадуваних примордіалістів, вважають, що етнічності існували, існують і будуть існувати попри всі кризи й потрясіння, через які ще має пройти людство. Вони припускають, що етнічність може набрати інших форм, але вона ніколи не зникне. Представники еволюціоністської школи, серед яких опинилась більша частина інвентціоністів, навпаки вважають, що етнічність є анахронізмом, пережитком минулого, гальмом суспільного розвитку. За їх переконаннями, етнічності з часом зникнуть взагалі, а етнічне походження, мова, символи та інші етнічні ознаки не будуть мати жодного значення.²⁵

На думку автора, теоретичні положення сервайвелістів більш коректні і більш адекватно відбивають сучасний стан і близьке майбутнє людства. Відзначимо також, що час дискусій і суперечок між представниками різних шкіл етнічності вже минув. Надійшов час розробки спільними зусиллями загальної теорії етнічності, з'ясування її справжнього місця і ролі у суспільному розвитку людства у наступному тисячолітті, розробки загальної стратегії його виживання.

§3. Різноманітність концепцій етнічності

Повертаючись до терміну "етнічність", автор вважає за потрібне підкреслити, що західні вчені давно скаржаться на невизначеність категорії "етнічний" і похідних від нього понять. Підтвердження тому - заява, яку зробив відомий італійський соціолог і економіст Вільфредо Парето ще на початку- ХХ століття: "Термін "етнічний" є одним з найбільш туманних термінів, відомих соціології. Ми користуємося ним тільки для того, щоб охарактеризувати стан якогось явища, не заглиблюючись у його сутність".²⁶

Сьогодні ті, хто намагається виправити таке становище, як правило, починають із вивчення етимології цього слова. Багато з них відзначають, що слово "етнічний" походить від грецького слова "етнос" (ethnos). що означає "нація" або "раса" і завжди використовувалось для визначення "сторонніх" осіб чи груп (outsiders).²⁷

В новітній західній науковій і довідковій літературі є чимало спроб визначити сутність цього терміну. Згідно всесвітньо відомого і найбільш поширеного "Вебстерівського словника", "етнічне - це: (а) те, що стосується спільних фізичних та духовних рис, які мають

члени групи, що є наслідком їх спільної спадковості та культурної традиції; (б) те, що має або походить від расових, лінгвістичних чи культурних зв'язків зі специфічною групою (негритянською, ірландською, італійською або іншими етнічними групами)".²⁸

Інший всесвітньо відомий "Словник американської спадщини англійської мови" дає таке визначення: "етнічне - це: (1) те, що стосується соціальної групи в середині культурної та соціальної системи, яка домагається або має спеціальний статус на підставі складних, часто варіативних рис включно із релігійними, мовними, спадковими або фізичними особливостями; (2) в більш широкому розумінні особливість релігійної, расової, національної або культурної групи".²⁹

Наведені визначення терміну "етнічне" можна вважати найбільш вдалим і прийнятним. Але слід звернути особливу увагу на те, що взявши на озброєння прикметник "етнічне" від грецького іменника "етнос", англійська мова так і не прийняла самого терміну "етнос". Натомість в англійській мові почали вживатись такі іменники, як "етнічність", "етнічна група", "етнічна ідентичність" тощо. Показовим у цьому відношенні може бути тлумачення терміну "етнічність" на сторінках одного із словників Вєбстера: "Етнічність. Іменник. Етнічна класифікація або приналежність".³⁰

Є підстави вважати, що справді наукові дослідження феномену етнічності започаткував ще у другій половині ХІХ століття видатний, але незаслужено призабутий французький історик і філософ Ернест Ренан. Помітний внесок у розробку концепцій етнічності зробили також відомий представник австромарксизму Отто Бауер та російський філософ Микола Бердяєв. І хоча ці вчені аналізували питання історії виникнення і розвитку націй (національностей), їх основні положення й висновки вповні можуть бути віднесені до концепцій етнічності та етнічної групи.

В новітні часи термін "етнічність" у науковий обіг ввів у 1953 році американський дослідник Девід Рісмен.³¹ Початок же фундаментальних розробок концепцій етнічності пов'язується з прізвищами двох видатних американських соціологів Нагана Глейзера та Денієля Мойнігена, зокрема, з появою у 1963 р. їх відомої роботи "Поза плавильним котлом".³²

Сьогодні ці концепції є найбільш поширеними у західній науці. При цьому, як слушно зауважує професор Карлтонського університету (Канада) Джон Меньоні, більшість вчених вживає терміни "етнічність", "нація", "етнічна група", "етнічна ідентичність" та інші як синоніми, а відповідні концепції, зокрема, "етнічності" та

"етнічної групи" вважає ' концепціями-близнюками".³³ Прикладом такого підходу може служити визначення етнічності, яке дає Еліс Кешмор, автор і упоряднича поширеного на Заході "Словника расових і етнічних відносин". Термін "етнічність", зазначає вона, "вживається до народу або нації, а також групи людей, які свідомі свого спільного походження та спільних інтересів. Вони намагаються об'єднатись разом для того, щоб підкреслити свою єдність, або спільну ідентичність як засіб виживання". Однією з особливостей етнічності є те, що вона "може бути бажаною або недоречною".³⁴ Такої ж думки й інший американський дослідник Дж. Уїлсон, який наголошує, що етнічності - це, перш за все, "групи за інтересами" (interest groups), тобто групи, об'єднані ^пільчними економічними, екологічними, політичними й іншими інтересами і цілями.³⁵

Зрозуміло, що тут йдеться про етнічність у широкому розумінні цього слова, тобто водночас про два хоч і взаємопов'язаних, але різних феномени: 1) саму етнічну спільноту та 2) особливості її існування.

Такий підхід не вдовольняє багатьох західних вчених. Вони намагаються довести необхідність розмежування понять "етнічна група" та "етнічність", розробити окремі відповідні концепції. "Нам треба, - закликав Дж. Меньоні, - розглядати етнічну ідентичність і етнічну групу окремо і таким чином уникати помилки змішування поняття "етнічна група" з існуванням спільного буття, яке її характеризує".³⁶

Всі зазначені вище підходи, на нашу думку, мають рацію, а їх застосування буде сприяти розвиткові науки про етнічну сферу людського буття та вдосконаленню етнонаціональної політики. Заради справедливості відзначимо, що тут західна наука досягла величезних успіхів. Про це свідчать розроблені нею концепції етнічності як у широкому, так і вузькому смислі.³⁷ Про етнічність у широкому розумінні, тобто про етнічні спільноти - мова попереду. Щодо концепцій етнічності у вузькому смислі, то вони заслуговують першочергового і більш глибокого аналізу, оскільки, по-перше, мають величезне значення, а, по-друге, у колишньому СРСР вважались "вигадами буржуазної та буржуазно-націоналістичної пропаганди".

У редакційній статті першого номеру журналу "Етнічність", який почав виходити у Нью-Йорку з 1974 р. було дано визначення етнічності у вузькому смислі, яке і досі залишається одним з найбільш вдалих за своєю глибиною і точністю. "Термін "етнічність",

- наголошував журнал, - стосується поєднання багатьох рис або компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність - це сукупність спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та стремління до продовження існування".³⁸

Суттєве уточнення у поняття "етнічність" вносить визначення, яке дає американський етносоціолог Вернер Соллорс. На його думку, "етнічність" - це не річ, а процес", процес визначення індивідуальної та/чи групової ідентичності, розуміння етнічної приналежності, що замінює видимі, конкретні спільноти і який може мобілізувати людей.³⁹ Загалом, вважає він, етнічність є не успадкованим від минулого феноменом, а компонентом модернізму, символічною конструкцією, "побудованою на згоді, сучасності та виклику".⁴⁰

Варте уваги й уточнення маститого американського етнополітолога Ричарда Шермергорна про те, що "етнічність - це не абсолютна характеристика особливості, яку має або не має група, а мінлива і надзвичайно чутлива, вразлива суміш певних рис".⁴¹

Отже, в сучасній західній етнології "етнічність" у вузькому її розумінні розглядається як дивовижний феномен, що стосується, перш за все, специфіки самого буття та особливостей будь-якої етнічної спільноти. На думку автора, цей феномен можна вважати і назвати своєрідною "етнічною аурую".

Досить цікаву і загалом вірну точку зору висловив професор політології Рутгерського університету (США) Ірвін Горовиць. Аналізуючи етнічність, він дійшов висновку, що в політичному аспекті етнічність є вимогою більш широкої участі у процесі прийняття рішень та управління як на рівні окремих регіонів (штатів, провінцій, земель тощо), так і всієї держави. В економічній сфері - етнічність виявляє себе головним чином у захисті власних економічних інтересів, зокрема, у домаганнях більшої винагороди за фізичну працю, (якою займаються переважно представники етнічних груп) за рахунок розумової праці. У сфері культури - етнічність, перш за все, нагадує про себе претензією на право не бути такою як всі, мати можливість формувати, зберігати і розвивати свій власний спосіб життя. Нарешті, в історичному плані повернення до етнічності - це повернення до суспільства первісної ери в американській історії (як і в історії західної цивілізації), до початку дії теорії і практики "плавильного котла", до часів, коли відданість родині, патріархальній шіаді, своїм рідним мовам переважали над проблемами кар'єри чи

матеріального достатку.⁴² На нашу думку, такі погляди на етнічність, її роль, значення і прояви у житті суспільства заслуговують на увагу, особливо в молодих незалежних державах, а їх врахування - один із шляхів встановлення та /чи зміцнення етнополітичної стабільності.

Останнім часом частина західних вчених почала розглядати етнічність як специфічний прояв, форму або тип націоналізму, називаючи його етнічним націоналізмом. Схвально ставлячись до нового підходу до етнічності, автор вважає його досить дискусійним.

Особливої уваги, з точки зору етнополітології, заслуговують висновки професора університету Ієшива (Ізраїль) Джошуа Фішмена. На його думку, етнічність існує " у формах етнічного відродження, повернення до свого етнічного коріння, етнічної ідентичності та етнічної лояльності". Вона може розглядатись і бути "потенційним джерелом дестабілізації", але водночас і "джерелом стабілізації та рестабілізації" етнополітичної ситуації в країні та/чи регіоні. Етнічність можна використати як "базу мобілізації" і "свідомо маніпулювати неісгракчсамо, як будь-якою іншою силою, яка об'єднує людей, зокрема економічною, релігійною, ідеологічною та політичною силою".⁴³

Твердження ізраїльського дослідника, як на автора, є досить коректними, але деякі з них потребують уточнення і роз'яснення. Це стосується, перш за все, концепцій етнічного коріння та етнічної ідентичності, які колишньою радянською наукою не розроблялись взагалі.

§4. Концепція і модель придбання та втрати етнічного коріння

Проведений нами аналіз розвитку західної етнополітологічної науки показує, що вона давно і досить успішно займається проблемами етнічного коріння, зокрема питаннями їх втрати і надбання. Про це свідчить чимала кількість цікавих і корисних публікацій, а також існування багатьох відповідних концепцій і моделей.⁴⁴ Найбільший інтерес, на погляд автора, становить концепція і модель "придбання і втрати етнічного коріння", розроблена у середині 70-х років відомим англійським етносоціологом Гарольдом Абрамсоном. Виходячи з тенденції зростання ролі етнічного фактору в соціально-політичному житті, він звернув увагу на необхідність дослідження і врахування проблем етнічних коренів, умов і значення їх придбання та втрати. Зокрема, він виокремив і проаналізував чотири можливих групи або типи явищ - феномен придбання етнічних коренів та три альтернативних феномени їх втрати.

До першого типу - "традиціоналістів" - належать особи, які поділяють цінності даної етнічної групи й інтегровані в її структуру, тобто мають міцне етнічне коріння.

Другий тип - "пришельця-неофітсГ" - складають особи, які включені у структурну систему етнічних зв'язків, але не мають успадкованого коріння у відповідній етнічній групі, її культурі і цінностях. Початкова соціалізація "неофітів" проходила за межами етнічної спільноти, до якої вони пізніше в силу різних обставин приєднались. Їх доля досить складна, а часом і трагічна: вони інколи відчувають гнів і презирство з боку колишніх своїх "одноплемінників" та підозру і недовіру з боку нового оточення. Внаслідок цього, частина "неофітів" стає войовничими "традиціоналістами", друга частина - пасивними "традиціоналістами", решта може переходити на службу якійсь третій, сторонній ворожій силі.

Третій тип - "вигнанця" - становлять окремі особи, або невеликі їх групи, яких доля занесла до іншого етнічного середовища, де вони є носіями своїх етнічних цінностей. Цей тип є протилежним "пришельцю - неофіт". Етнічні вигнанці, закинуті силою економічних, політичних та інших обставин до середовища, в якому вони позбавлені споконвічних етнічних зв'язків, досить часто так і лишаються поодинокими та/чи дрібними уламками етнічної культури, чужої і незрозумілої для навколишнього оточення.

Четвертий тип - "євнуха" - складають особи, позбавлені етнічної пам'яті, які не мають етнічної спадщини і не ввійшли до якоїсь етнокультурної структури. Цей тип діаметрально протилежний "традиціоналісту". Класичним його зразком можна вважати "євнуха при дворі колишнього східного деспота", що і дало підставу вкладати в це поняття переносний та надто широкий зміст.⁴⁵

Виділяючи і аналізуючи ці чотири "ідеальні типи" придбання і втрати етнічних коренів, Г.Абрамсон цілком вірно підкреслював, що їх поява й існування є реакцією на суспільні зрушення, протиріччя і потрясіння. Цю точку зору поділяють й інші західні вчені. Зокрема, американські дослідники Г.Стейн та Р.Гілл зауважують, що пошуки свого етнічного коріння - "це спроби подолати почуття особистого відчуження у світі, що швидко змінюється".⁴⁶ Дійсно у наш час бурхливого соціального розвитку переважає реакція першого типу - зростаючу етнічну стійкість і "традиціоналістсь-ку" впертість демонструють не тільки країни "третього світу" та/чи нові незалежні посттоталітарні держави, а й високорозвинуті регіони Заходу. Не дивлячись на розвиток системи світових комунікацій, а

можливо саме завдяки цьому, етнічність у формах африканського трайбалізму, західноєвропейського етнічного ренесансу, східноєвропейського етнополітичного відродження та соціальних рухів на захист культурного плюралізму на всіх континентах стає феноменом, який набирає сил у відповідь на суперечності та складнощі сучасного світового розвитку. Все більше аспектів соціальної та політичної поведінки не можна проаналізувати і пояснити без залучення категорії "етнічного коріння", врахування фактів його придбання чи втрати.

§5. Концепція етнічної ідентичності

Слід відзначити, що західні дослідники досить тісно пов'язують концепцію етнічних коренів з концепцією етнічної ідентичності. Виходячи із того, що концепція етнічної ідентичності становить одну із підвалин концепції етнічності, є потреба розглянути її більш докладно. Нагадаємо, що в західній науці під ідентичністю взагалі мається на увазі виділення і віднесення людиною та/чи групою себе, інших або іншими за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо) до тих чи інших спільнот. Взаємодіючи одна з одною, ідентичності створюють т.зв. "ієрархію ідентичностей", в якій кожна ідентичність займає своє особливе місце. При цьому деякі з них перебувають у центрі уваги, турбот і занепокоєнь особи та/чи групи, у той час як інші ідентичності займають периферійні місця.⁷ Протягом останніх років до першої групи ідентичностей швидко увійшла, точніше увірвалась, етнічна ідентичність.

В західній етносоціологічній літературі існує чимало досить вдалих, на наш погляд, визначень етнічної ідентичності. Один із найбільш авторитетних канадських фахівців з цього питання Всеволод Ісаїв визначає етнічну ідентичність як "відданість соціальній групі спільного походження".⁴⁸ Інший канадський етносоціолог Джефрі Рейтц доводить, що етнічна ідентичність - це ніщо інше як "почуття належності до націо-нальної групи, базованій на етнічному походженні". "Етнічна ідентичність, - вторить їм американський антрополог Дж. Едвардс, - це відданість групі (великій чи малій, соціально домінуючій чи підлеглий), з якою особа має успадковані зв'язки".⁴⁹

Вразливим місцем такої точки зору є, на нашу думку, деяка переоцінка суб'єктивного і недооцінка об'єктивного факторів при визначенні етнічної ідентичності тієї чи іншої особи. Більш коректним здається підхід Дж.Гааса, У.Шаффіра та деяких інших західних вчених, які враховують суб'єктивні й об'єктивні та внутрішні й зовнішні фактори, а також високо оцінюють роль етнічної

ідентичності, особливо її придатність для соціальної стратифікації і себе й інших. За їх спостереженнями, мають місце випадки, коли особа чи група осіб бажає, щоб була визнана їх належність до тієї чи іншої спільноти, але члени - засновники тієї спільноти можуть відмовляти їй чи їм у цьому і заперечувати їх етнічну приналежність. Водночас можуть існувати особи, які в силу різних обставин бажають відмежуватись від певної етнічної спільноти, але виявляється, що інші особи продовжують вважати їх членами тієї спільноти. Все це дає підстави західним науковцям зробити висновок про те, що етнічна ідентичність є і досить стабільним, і досить мінливим феноменом.⁴0 Загалом більша частина західних фахівців з цих проблем, з якими погоджується і автор, вважає етнічну ідентичність "вирішальною", "ключовою" серед багатьох інших ідентичностей.⁵1

§6. Концепція національної ідентичності

Значний теоретичний та практичний інтерес, на наш погляд, становлять намагання західних вчених провести порівняльний аналіз між етнічною та національною ідентичностями. Під останньою, як правило, мається на увазі почуття приналежності й відданості людини якійсь певній нації.⁵2 Як слушно зауважує відомий американський дослідник Джордж Де Вос, для багатьох громадян правових демократичних держав, особливо моноетнічних, ці дві ідентичності існують у нерозривній єдності. "Строго говорячи, - констатує він, - національність не відрізняється від етнічності". Щодо поліетнічних держав, то тут зазначені ідентичності не співпадають, бо "етнічна ідентичність є або більш специфічною, або більш широкою ідентичністю ніж національна ідентичність".⁵3

Треба враховувати, що на Заході етнічна ідентичність остаточно перемогла ідентичність класову і поступово починає витискувати національну ідентичність. В багатонаціональних та поліетнічних державах людина дійсно може ідентифікувати себе: а) з певною етнічною групою; б) з політичною нацією або в) водночас з ними обома. При цьому вона може почувати себе абсолютно комфортно. Проте у часи етнічного ренесансу і політизації етнічності представники багатьох етнічних груп починають відчувати дискомфорт, оскільки під впливом обставин або тиском певних сил мають робити вибір між двома зазначеними ідентичностями. Це може призводити до кризи ідентичності, виникнення нових та/чи посилення старих етнонаціональних конфліктів тощо.⁵4 Правовим демократичним державам в основному вдається знаходити виходи із кризових ситуацій, регулювати і пом'якшувати етнонаціональні конфлікти.

У багатьох посттоталітарних країнах, за переконанням автора, етнічна ідентичність дійсно успішно суперничає із класовою ідентичністю, поступово беручи гору над нею. Водночас вона вступила у протиборство із ідентичністю національною, ускладнюючи і гальмуючи процес національно-державного будівництва, породжуючи сепаратистські почуття й настрої, створюючи сприятливий ґрунт для загострення конфліктів і етнічних війн.⁵⁵

§7. Основні типи етнічної ідентичності

Вартий згадки той факт, що сучасні західні науковці поділяють етнічну ідентичність на кілька різних типів. Зокрема, згідно із класифікацією, розробленою американськими вченими Дж. Маккеєм та Ф.Лью-інсом, існує чотири її основних типи. До першого типу, який вони назвали "мінімумом етнічності", віднесено осіб з низькою етнічною обізнаністю, майже або вже асимільованих. До другого типу, названого "поміркованою етнічністю", зараховано осіб, які мають певні контакти з членами своєї етнічної групи, але їх етнічна ідентичність не настільки міцна, щоб вважати її етнічною свідомістю. Третій тип, так звана "маргінальна етнічність", включає осіб з сильною етнічною свідомістю, які в силу різних обставин не мають контактів із членами своєї групи. До цього ж типу належать і т. зв. "етнічні сироти", які не мають тісних зв'язків ні зі своєю етнічною групою, ні з "більшим" суспільством, що її оточує. Нарешті, четвертий тип - "максимальна етнічність" - об'єднує людей, які беруть активну участь у діяльності своєї етнічної групи та забезпеченні її політичних, економічних, соціальних й інших інтересів.⁵⁶

Деяко іншу, але також цікаву типологію пропонує канадський етно-соціолог Р.Бретон: 1) ідентичність, яка обертається навколо конкретних речей із символічною цінністю (їжа, одяг, твори мистецтва і т.п.); 2) ідентичність, яка пов'язана із звичаями та культурним життям своєї етнічної спільноти; 3) ідентичність, яка базується на етнічній мові; 4) ідентичність, яка обертається навколо друзів своєї етнічної спільноти; 5) ідентичність, яка пов'язана із підтримкою потреб і цілей своєї етнічної спільноти.⁵⁷

Розглянуті концепція і модель етнічних коренів, а також типологія етнічної ідентичності, на наш погляд, можуть бути використані при аналізі будь-якого поліетнічного суспільства. Зокрема, вони можуть стати в нагоді при вивченні наслідків політики "злиття націй" та "плавильного котла", дослідженні сучасного стану і перспектив розвитку ідентичності представників різних етнічних спільнот.

§8. Концепція "символічної етнічності"

Особливий інтерес, на думку автора, становлять розглянуті вище два перших типи ідентичності Дж.Маккея і Ф.Льюїса - "мінімальної" та "поміркованої", а також перший тип ідентичності Р.Бретона, пов'язаної із символічними етнічними цінностями. Саме ці три типи ідентичності стали підвалинами досить коректної і перспективної концепції "символічної етнічності" (symbolic ethnicity). Цю концепцію наприкінці 70-х років висунув і обґрунтував професор соціології Колумбійського університету Герберт Ганс. Згідно із цією концепцією, в поліетнічних суспільствах йдуть два паралельних процеси: з одного боку, відбувається етнічний ренесанс, а з іншого - продовжується процес асиміляції та акультурації. Багато представників етнічних груп цікавляться не стільки їх організаційними справами чи економічними і політичними проблемами, скільки питаннями збереження етнічної ідентичності та пошуками зручних для себе шляхів і засобів її вираження, зокрема, за допомогою етнічних символів - традицій, одягу, їжі тощо. Саме цей феномен Г.Ганс і назвав "символічною етнічністю" або "етнічністю останньої надії".⁵⁸ З того часу термін "символічна етнічність" почав широко вживатись у західній науці. За слушним твердженням багатьох західних вчених, "символічна етнічність", з огляду на свою символічність, буде існувати довго, передаючись із покоління у покоління. Позитивно оцінюючи такий різновид етнічності, вони особливо підкреслюють той факт, що вона не є перешкодою для вільного розвитку особи та/чи суспільства.⁵⁹ Більше того, за твердженням американської дослідниці Мері Уотерс, під яким готовий підписатися і автор, "символічна етнічність є компромісом між пошуками спільності та бажанням індивідуальності".⁶⁰ За нашим переконанням, символічній етнічності належить майбутнє: раніше чи пізніше, але вона прийде на зміну політизованій етнічності.

З усього наведеного вище можна зробити два основних висновки. По-перше, сьогодні у західній науковій, навчальній та довідковій літературі термін "етнічність" вживається у двох основних значеннях: 1) у широкому розумінні, тобто як етнічна спільнота (етнос, нація, етнічна та національна група) з усіма її ознаками, характерними рисами і особливостями та 2) у вузькому - тобто лише як ці ознаки, характерні риси й особливості, названі нами "етнічною аурую". По-друге, етнічність, у вузькому її розумінні, або "етнічна аура" є надзвичайно складним, внутрішньо суперечливим і мінливим феноменом. Це водночас і набір певних етнічних рис, які характеризують окрему особу та/чи групу людей, і особливий стиль

життя та сприйняття як внутрішнього, так і зовнішнього світу, і форма соціальних відносин, і процес визначення етнічної ідентичності, і різновид ідеології, і знаряддя збереження чи поширення політичного та соціального статусу носіїв етнічності, і засіб мобілізації людей, і сенс їх виживання, існування та діяльності, і певний вид енергії тощо.

Розробка західною наукою концепцій етнічності у широкому і вузькому розумінні, на нашу думку, є досить конструктивним і ефективним підходом. Він дає можливість більш глибоко й цілеспрямовано вивчати як самі етнічні спільноти, так і їх специфічні риси та особливості. А це в свою чергу сприяє кращому розумінню етнічної сфери людського буття, визначенню справжньої ролі й місця етнічних спільнот в історичному процесі та політичному житті окремих країн і планети, розробці або вдосконаленню етнонаціональної політики тощо.

Розділ 2. Етнос та етнонаціональна група

§1. Багатоманітність підходів до визначення етносу

§1. Багатоманітність підходів до визначення етносу

Як вже відзначалось, в західній науці термін "етнічність" /у широкому розумінні/ використовується як збірне поняття для етнічних спільнот будь-якого гатунку та синонім понять "етнос", "народ", "нація", "національність", "етнічна" та "національна група" тощо. Проте, за багатьма своїми ознаками ці спільноти далеко не однакові (Див. схему №10). Найбільшою з них є спільнота, за якою в українській та російській мовах утвердилась назва "етнос" та/чи "народ", а в багатьох західноєвропейських мовах - "народ" та/чи "етнічна група".

Наведемо кілька прикладів найбільш типових визначень етносу. Видатний німецький соціолог Макс Вебер писав: "Ми будемо називати "етнічними групами" /етносами-О.К./ ті людські групи, які підтримують суб'єктивну віру у своє спільне походження... Не має значення, існують чи не існують реальні кровні зв'язки".⁶¹

Канадський етносоціолог Деніель Жуто-Лі відзначав, що етнічні групи, тобто етноси, є "сумою всіх тих осіб, які мають спільну етнічність, тобто спільні атрибути" або "даності", зокрема такі, як "біологічна раса та родові зв'язки чи елементи матеріальної культури, способи дій та поведінки".⁶²

Відомий західнонімецький вчений Андрій Білінський підкреслював, що "народ /у розумінні етносу-О.К./ - біологічна єдність. З цього можна зробити висновок, що народ - природне, біологічне явище, явище, дане природою. Народ - це не будь-яка

група людей, а група, поєднана кровними, біологічними зв'язками".⁶³

На думку авторів популярної на Заході колективної монографії "Етнічні конфлікти у сучасному світі", етнічна група або етнос - "це така група, члени якої відрізняються від членів інших груп одним або кількома характерними рисами /раса, мова або релігія/ і звичайно відчують почуття солідарності з іншими членами своєї групи та почуття відмінності від членів інших груп /почуття "ми - вони"/.⁶⁴

Видатний англійський етносоціолог і етнополітолог Ентоні Сміт стверджував, що етнос /тут він вживає французьке слово "ethnie"/ - це спільнота, яка має:

- 1) спільну назву;
- 2) низку міфів про спільне походження;
- 3) певну спільну історичну пам'ять;
- 4) спільну "історичну територію" або батьківщину, або зв'язок з однією із них;
- 5) один або кілька елементів спільної культури - мова, звичаї чи релігія;

б) "почуття солідарності між членами спільноти".⁶⁵

Звичайно, є чимало інших визначень, але й наведених досить для того, щоб зробити деякі узагальнення. По-перше, при визначенні етносів /етнічних груп/ західні вчені користуються майже одним і тим же набором чинників або "індикаторів", головними серед яких є: /а/ біологічні - раса та/чи спільне походження; /б/ культурні - мова, релігія, звичаї, традиції; /в/ історичні - спільність історії, історичної ролі; /г/ психологічні - родова свідомість, спільні почуття тощо.

По-друге, постійним і головним індикатором визначення етносів є спільне етнічне походження людей, котре вважається не стільки реальним, скільки міфічним. По-третє, і це головне, західні вчені розглядають етнічні групи та/чи етноси як суто етнічні спільноти або, перш за все, як етнічні, а потім вже соціальні спільноти.

У колишній радянській, а подекуди і в сучасній вітчизняній науці все якраз навпаки. Етноси та/чи етнічні групи оголошуються соціальними спільнотами, зокрема "соціальними організаціями", "соціальними одиницями" тощо. У кращому разі вони вважаються етносоціальними спільнотами. Отже, тут в обох випадках увага концентрується на спільному соціальному походженні членів спільноти, їх соціально-класовій приналежності, соціальних зв'язках, класовій свідомості, інтернаціональних почуттях і таке інше.⁶⁶

Звичайно, завжди були вчені, які вважали етноси не виключно, не суто соціальними, а головним чином історичними, культурними,

географічними, біофізичними, бюсоціальними або етнобіологічними спільнотами. Це, перш за все, М.О.Бердяєв, В.І.Вернадський, Л.М.Гумільов та деякі інші.

Відомий російський філософ М.Бердяєв, зокрема, ще 1918 року писав: "Національність /етнос-О.К./ є проблема історична, а не соціальна, проблема конкретної культури, а не абстрактної суспільності". На його думку, "всі спроби раціонального визначення національності ведуть до невдач", бо "ні раса, ні територія, ні мова, ні релігія не є ознаками, котрі визначають національність, хоча всі вони грають ту чи іншу роль в її визначенні". "Національність, - робив він висновок, - таємнича, містична, ірраціональна ..".⁶⁷

Як етнобіологічну спільноту, як явище самостійне, а не вторинне розглядав етнос інший російський вчений С.М.Широкогоров. В роботі "Етнос", виданій ще 1923 р. у Шанхаї, він підкреслював: "Етнос - це група людей, котрі розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв, спосіб життя, збережені й освячені традиції та відрізняються від інших подібних груп".⁶⁸

§2. Недооцінена теорія етносу

Найбільший інтерес, на думку автора, становлять багато в чому дискусійні, але надзвичайно цікаві, оригінальні і конструктивні ідеї відомого російського вченого Л.М.Гумільова. В своїх роботах, які в колишньому СРСР не друкувались роками, якщо не десятиліттями, він, абсолютно слушно, за нашим переконанням, відзначав, що суспільствознавство і етнологія "це дві дисципліни, які цікавляться одним, на перший погляд, предметом - людством, але зовсім у різних аспектах. І це закономірно. Кожна людина водночас - член соціуму і член етносу, а це далеко не одне і те ж". "Соціальна і етнічна історія, - уточнював Л.М.Гумільов, - не підміняють одна одну, а доповнюють наше уявлення про процеси, які відбуваються на поверхні Землі, де поєднуються "історія природи та історія людей". Причому, якщо соціальна сфера добре вивчена й сформульовані закономірності її розвитку, то питання про етноси "сповнене нісенітниць і занадто заплутане".⁶⁹

Розплутуючи це питання, Л.М.Гумільов переконливо доводить, що етнос - "це форма колективного буття, притаманне лише людині", що "це специфічна форма існування виду *Homo Sapiens* та його осіб, яка відрізняється як від соціальних утворень, так і від чисто біологічних характеристик, якими є раси" і, що "поза етносом немає жодної

людини". За визначенням Л.М.Гумільова. "етнос - це колектив, який ж відрізняється від інших етносів стереотипом поведінки і який протиставляє себе іншим". При цьому він зосереджує увагу і неодноразово підкреслює кілька надзвичайно важливих характерних рис і особливостей етносу.

Перше. "Етнос - це система людських організмів... саме система, а не сума", "не поголів'я двоногих без пір V, як назвав людину Платон.

Друге. "Етнос - явище географічне та біофізичне", яке "завжди прибране в ту чи іншу соціальну оболонку". "Поширену думку про те, що етноси нібито зводяться до тих чи інших соціальних явищ, ми вважаємо гіпотезою недоведеною", - підкреслював Л.М.Гумільов. "Отже, - підсумовував він. - етнос не біологічне явище, так само, як і не соціальне. Ось чому пропоную вважати етнос явищем географічним, завжди пов'язаним з ландшафтом, в якому він перебуває, який годує адаптований етнос. А оскільки ландшафти Землі різноманітні, різноманітні й етноси".

Третє. Етноси утворюються головним чином з осіб спільного походження. Але етноси можуть складатися і з людей різного походження, різного рівня культури, специфічних особливостей тощо. "Вони об'єднуються за принципом компліментарності. І саме на компліментарності будуються підвалини в етнічній системі". /Нагадаємо, що компліментарність - це не усвідомлена симпатія до одних людей і антипатія до інших. Вона може бути могутнім фактором як об'єднання, так і роз'єднання людей. Цю обставину варто враховувати при аналізі всіх етнопо-літичних процесів /.

Четверте. Кожний етнос має т.зв. "етнічне поле", або "пасіонарне поле", або просто "пасіонарність" /від лат. *passio* - пристрасть/. Під "пасіонарністю" Л.М.Гумільов мав на увазі біогеохімічну енергію, яка є "двигуном подій". Пояснюючи її походження, він нагадував, що "кожна людина має енергетичне поле, яке впливає на її поведінку" Внаслідок взаємодії цих осіб виникає однонаправлена емоційна, психологічна, поведінкова цілісність, тобто "однакова вібрація біотоків цих осіб", іншими словами - "єдиний ритм", "єдина частота коливань", "єдине пасіонарне поле" або "пасіонарність". Остання і об'єднує людей однієї /позитивної/ компліментарності у "колектив пасіонаріїв", "перетворює їх на етнос". Внаслідок різних обставин, і перш за все, географічних, кліматичних та етнокультурних, етноси отримують різний за силою заряд енергії, що й відрізняє їх один від одного та визначає їх поведінку і діяльність. Ця поведінка й діяльність можуть бути активною і пасивною, миролюбною і агресивною,

творчою і руйнівною тощо. /Знання і врахування цих особливостей етносів має надзвичайно важ-

ливе значення, особливо при аналізі причин виникнення, сутності й характеру націоналізму та етнополітичних конфліктів /.

П'яте. Отримавши певний заряд енергії, етноси поступово витрачають її, а потім переходять або до рівноваги із середовищем, або "розпадаються на частини, на уламки, на порошинки, тобто окремих людей", котрі потім можуть інтегруватись у нові етноси. Етногенез - процес розвитку етносів від їх виникнення до розпаду - триває близько 1200-1500 років, тобто протягом життя приблизно 40 поколінь. Це, як правило, чотирьохфазний процес: виникнення, піднесення, занепаду та вмирання етносу.

Шосте. На одній і тій же території можуть утворюватись два етноси. Вони можуть мирно співіснувати протягом віків і тисячоліть. Але й "можуть взаємно один одного винищувати або один знищить іншого".

Сьоме. Часто, але далеко не завжди "етнос створює соціально-політичну і держави)/ систему" або націю-державу, яка забезпечує йому найкращі умови існування.^{TM}

Не будемо вступати у дискусію з Л.М.Гумільовим /хоча деякі його твердження і мають дискусійний характер/. Краще ще раз віддамо належне його науковому талантові й мужності та скористаємося тими багатьма його ідеями, котрі пролили додаткове світло або взагалі вперше висвітлили деякі характерні риси й особливості етносів та етнічних процесів.

§3. Спроби розробки загальної теорії етносу

Спираючись на думки західних і вітчизняних вчених, спробуємо підвести підсумки і запропонувати деякі власні міркування.

По-перше, етноси є найдавнішими природними людськими спільнотами, котрі виникли задовго до появи класів і держав.

По-друге, етноси є індивідуальним, унікальним, неповторним феноменом. Вони відрізняються один від одного не лише своєю формою, а й своїм змістом, сутністю та характером. І саме ця неповторність та оригінальність форм і змісту етносів робить людство таким різноманітним та мозаїчним.

По-третє, більшість західних і деякі вітчизняні вчені розглядають етнос як окрему, самостійну спільноту, одну із головних людських спільнот, не суто соціальну, але і не виключно біологічну і навіть не етносоціальну; а просто етнічну.

По-четверте, основними ознаками етносу найчастіше вважаються спільне походження, мова, культура, територія, релігія, традиції, спосіб

життя тощо. Як правило, для визначення етносу досить 1-2 із названих ознак. Не заперечуючи такого підходу до етносу, тим не менш, відзначимо, що: /а/ спільне походження може бути як реальним, так і міфічним; /б/ територія має значення для етносу головним чином у часи його формування, бо пізніше він може розселитись по іншим територіям; /в/ члени одного етносу, особливо тих його частин, які опинились в інших країнах, можуть розмовляти різними мовами, як і різні етноси можуть користуватись однією мовою; /г/ це саме стосується культури, релігії і т. ін.

По-п'яте, не дивлячись на існування багатьох визначень етносу, запропонуємо ще одне, власне: етнос - це позачасова, позатериторіальна, позадержавна, надкласова, надпартійна, а часам і надконфесійна спільнота людей, об'єднаних спільним походженням /реальним або міфічним/, культурою /або деякими її елементами/, мовою /часто, але не завжди/, історією /справжньою або вигаданою/, традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнонімом /назвою/. При цьому, під позачасовістю етносу мається на увазі той незаперечний, але ще мало визнаний факт, що етноси - це не лише сучасні покоління, а й минулі та прийдешні /адже, за Л.М.Гу-мільовим, етноси існують 12-15 століть, тобто протягом щонайменше 40 поколінь/. Щодо позатериторіальності /екстериторіальності/ та позадержавності етносу, то тут йдеться ще про один незаперечний факт, що сьогодні важко знайти такий етнос, всі члени якого проживали б у кордонах якоїсь однієї держави або на якійсь одній чітко окресленій території. Принагідно відзначимо, що все це добре розумів і напрочуд коротко і чітко /на відміну від всіх наших довгих і муарованих визначень/ висловив Т.Г.Шевченко у назві одного із своїх безсмертних творів: "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні..."

По-шосте, протягом писаної історії етноси розвивались у кількох формах, головними із яких вважаються: рід - плем'я - народ - нація. /До речі, це ще одне підтвердження, що етнос не є лише соціальною спільнотою/. Сьогодні вони існують у формі нації, народу, етнічної, національної та етнографічної групи, а подекуди і окремих племен.

Виходячи із вищенаведеного, можна констатувати, що український етнос складається із усіх осіб, хто незалежно від країни проживання вважає себе українцем або українського походження. Українці в Україні становлять ядро цього етносу або українську

етнічну націю; зарубіжні українці та/чи особи українського походження /американці українського походження, канадські українці та ін./ - то частини ук-ї раїнського етносу або українські етнонаціональні групи. Невеликі гру-

пи українців в Україні - бойки, лемки та інші, які мають деякі специфічні риси, зокрема мовні діалекти, особливі традиції, звичаї тощо - є етнографічними групами.

По-сьоме. Найбільш коректним і зручним терміном, який може бути застосований до зазначеної вище групи людей це - "етнос". І, мабуть, не варто шукати йому синонімів чи заміників/виключення тут становить термін "етнічність" у широкому розумінні з огляду на його універсальність та поширення у всьому світі/. Це, перш за все, стосується терміну "народ", що має кілька значень, головним з яких є: /1/ все населення якоїсь країни; 121 одна з історичних форм існування етносу;/3/нація;/4/національність;/5/ невелика за чисельністю етнічна спільнота, яка в силу різних обставин ще не перетворилась на націю;/6/ клас або соціальна група /робочий народ/; III маса будь-яких людей тощо.⁷¹

Із вищенаведеного можна зробити висновок про те, що термін "етнос", поряд із загально визнаним терміном етнічність /у широкому розумінні/ може вживатись як для характеристики вищерозглянутої спільноти, так і як збірне, узагальнююче, родове поняття для будь-яких етнічних спільнот. Щодо таких термінів, як "нація", "національність", "етнічна" та "національна група", то вони теж мають багато різних значень, а відповідні цим назвам спільноти є формами існування етносу та/чи певними його частинами. Однією з них є етнічна група.

§4. Етнічна група

Одразу зауважимо, що проблема визначення поняття "етнічна група" є набагато складнішою, ніж видається на перший погляд. Пояснюється це, по-перше, тим, що термін "етнічна група" дуже часто вживається як синонім термінів "етнічність" та "етнічна ідентичність", "нація", "національна група", "етнічна" та "національна меншина" тощо. По-Друге, значна частина західних вчених взагалі не вважає за потрібне займатись питаннями визначень. По-третє, у міжнародному праві терміни "етнічність", "етноси", "етнічна група" та деякі близькі їм -відсутні взагалі, замість них вживаються терміни "нація", "народ" та "національна меншина". Проте, на нашу думку, це не найкращий підхід, оскільки у багатьох випадках важко або й зовсім не зрозуміло, про що конкретно йдеться. Тим більш, що за кожним із цих термінів стоять Далеко не однакові феномени. Не

знати, не враховувати багатьох їх особливостей при виробленні й втіленні в життя етнонаціональної політики " Це свідомо послаблювати її ефективність або прирікати на невдачі.

Ускладнюється проблема й тим, що при визначенні поняття "етнічна група", колишні радянські вчені зловживали соціологічними категоріями, а західні - психологічними. Останні, зокрема, робили наголос на спільних етнічних почуттях, спільній свідомості, спільній пам'яті тощо. Однак, як зауважує Дж.Меньоні, наявність цих індикаторів "не означає само по собі існування етнічної групи. Це лише сукупність індивідів, яка може перетворитись на групу в тому випадку, якщо буде на ділі діяти як організована спільнота. Недостатньо посилатись на міфічні узи, як на доказ припущеного існування групи".⁷²

Показово, що М. Вебер теж розрізняв гіпотетичну етнічну групу від реальної етнічної групи. На його думку, етнічне походження або "етнічне членство" ще не створює реальної етнічної групи; воно лише створює передумови для формування такої групи.⁷³ Не заперечуючи подібного підходу до етнічної групи, відзначимо, що тут і далі під цим терміном буде матись на увазі не гіпотетична, а реально існуюча етнічна група, яку за висловом американського соціолога А.Роуза. "можна відчувати, якщо не торкнутись*".

Що ж таке "етнічна група" та ще й реальна? Які її характерні ознаки і риси? Чим вона відрізняється від інших етнічних спільнот, зокрема етносу'?

Етнічні групи здебільшого характеризуються тими ж самими рисами, що й етнічності /в широкому розумінні/ та етноси.⁷⁴ Наведемо кілька найбільш типових для західної етнології визначень етнічної групи. "Етнічна група, - стверджує Е.Кешмор, - жодною мірою не є сукупністю людей або частиною населення, а є самосвідомим зібранням людей, об'єднаних або тісно пов'язаних спільним досвідом".⁷⁵ Під досвідом тут мається на увазі спільність походження та інтересів.

"Етнічна група, - пише американський етносоціолог та етнополітолог Р.Шермергорн, - це організм у середині більшого суспільства, який має справжнє або уявне спільне походження, пам'ять про спільне історичне минуле і зосередження на одному або кількох символічних елементах культури, визначених як уособлення її національності".⁷⁶ Такими символічними елементами можуть бути релігія, мова /діалект/, свідомість тощо.

На думку авторів колективної монографії "Соціальне походження націоналістичних рухів", "етнічна група - це соціальна система із

незалежною і окремою культурою", яка "розвинулась більш або менш незалежно від інших культурних систем великого суспільства". При цьому, культура трактується як "форма досвіду, думок, цінностей, знань і відносин". "Культура етнічної групи може відрізнитись від домінуючої культури одним чи кількома характерними рисами, серед яких система національних символів, мова і релігія є найбільш важливими".⁷⁷

Не важко помітити, що головні ознаки й риси, якими характеризуються етнічні групи майже ідентичні тим ознакам і рисам, котрі притаманні й етносам.

Та найбільш вдале визначення, як на автора, дав відомий американський етнолог Мілтон Іїнгер: "етнічна група - це частина - більш широкого суспільства, члени якої вважають /або інші так вважають по відношенню до них/, що спільним для них всіх є їх походження, що вони мають однакові ділянки спільної культури і що, окрім того, вони беруть участь у спільній діяльності". Критеріями визначення етнічної групи за М.Іїнгером, є:

1) решта суспільства вважає дану групу відмінною від інших за певне поєднання таких рис, як мова, релігія, раса, батьківщина предків і пов'язана з нею культура;

2) члени групи також вважають себе відмінними від інших;

3) вони беруть участь у спільній діяльності на засадах їх /реального або міфічного/ спільного походження та спільної культури.⁷⁸

Враховуючи вищеназване, автор пропонує наступне визначення: етнічна група - це частина якогось етносу, котра в силу різних обставин /зміна кордонів, еміграція, депортація тощо/ відірвалась від нього, опинилась у "чужій країні" /стала структурним елементом її суспільства/ і, перебуваючи в іншому етнічному середовищі, зберігає свої особливості й часто діє як організована спільнота. Слід особливо підкреслити, що етнічні групи - це не просто частини населення якоїсь країни та/чи механічна сума, сукупність носіїв певних етнічних рис і ознак або уламки зарубіжних етносів. На справді вони є, з одного боку, дійовими структурними елементами або підсистемами великих суспільств - країн свого проживання та їх націй, а з іншого - природними частинами свого "рідного", але віддаленого етносу.

Яскравим прикладом тут можуть служити українські етнічні групи у країнах близького і далекого зарубіжжя. За різними підрахунками, поза межами сучасних кордонів України проживають від 11 до 15 млн. українців. Найчисленнішою є східна українська діаспора - від 6.8 до 10 млн. чоловік. У західній діаспорі живе від 4 до

5 млн. українців і осіб українського походження.⁷⁹ Будучи лояльними громадянами країн свого поселення, вважаючи їх своїми батьківщинами, члени цих груп зберегли чимало своїх етнічних рис, хоча й набули нових "чужих", зокрема мову, спосіб життя, символи, традиції, створили / особливо у далекому зарубіжжі/ досить розгалужені мережі своїх

організацій, не поривають зв'язків з Україною, яку часто називають своєю "духовною Батьківщиною", надавали і надають їй народіві найрізноманітнішу допомогу /моральну, політичну, матеріальну тощо/ й самі живляться його духовно-політичним багатством.⁸⁰

У свою чергу і в Україні існує біля сотні етнічних груп, члени яких брали і беруть участь у становленні її суверенітету й розвитку}', мали і мають, особливо з часів незалежності, всі можливості для збереження своїх етнічних особливостей. Згідно із даними Всесоюзного перепису населення 1989 року в Україні проживало-37 млн. 419 тис. українців, 11 млн. 356 тис. росіян, 486 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324 тис. молдаван, 233 тис. болгар, 219 тис. поляків⁸¹ тощо.

Варто звернути увагу, що в західній та й у вітчизняній науковій літературі поряд із терміном "етнічна група" часто вживається термін "національна група". Як правило, ці два поняття використовуються як синоніми. Навіть укладачі міжнародної концептуальної енциклопедії "Етнічність" не роблять спроб відокремити ці терміни.⁸² Втім, при всій подібності цих феноменів, тут є й деякі відмінності. Національною групою, на нашу думку, можна вважати таку групу людей, які відірвались від основного масиву етносу, котрий створив свою державу та/чи сформував "свою" націю. Оскільки, за даними ЮНЕСКО, у світі існує від 4000 до 6000 етносів і лише 800 з них вважається націями та нараховується біля 240 держав, то далеко не кожна етнічна група є національною, хоча кожна національна група є етнічною.

Отже, етнічні й національні групи мають більше спільного, ніж особливого. Тому можливо вживання цих термінів як синонімів. Більше того, останніми роками в науковий обіг було введено термін "етнонаціональна група", який інтегрує ці два поняття.⁸³

За твердженням західних вчених, характерною рисою етнонаціональних груп є те, що, по-перше, у країнах свого проживання, вони, як правило, не мають власної національної державності. По-друге, "вони мають свою історію /history/, але не мають своєї історичності /historicity/, тобто виявляють себе у сфері культури і не є активними

історичними суб'єктами".⁸⁴ По-третє, і це слід особливо підкреслити, вони "поводять себе як групи інтересів, вимагаючи справедливого розподілу праці в державному і приватному секторах, кращих шов для отримання освіти та голосу у виробленні зовнішньої політики".⁸⁵ І саме ці риси мають бути враховані при розробці й оновленні державної концепції етнонаціональної політики та її впровадженні у життя.

§5. Національна меншина

Слід особливо підкреслити, що у міжнародному праві замість термінів "етнічна" та "національна" групи, вживається термін "національна меншина". Натомість у вітчизняній суспільно-політичній та юридичній літературі і навіть у деяких відповідних законодавчих актах всі три зазначених терміни використовуються як синоніми. Том) ж одразу виникають запитання: що таке національна меншина? Чим саме вона відрізняється від етнічної та національної групи? І чому міжнародні організації заопікуються, перш за все, національними меншинами? Питання ці настільки складні, а головне важливі, що потребують спеціального аналізу. /Досить вказати, що згідно "Світового словника меншин" біля 90% сучасних етнополітичних конфліктів у світі - "це конфлікти між національними меншинами та більшістю".⁸⁶ Проте, зробити це нелегко ще й тому, що за свідченням "патріарха" американської етнополітології Річарда Пайпса, починаючи з кінця 60-х років західні бібліотеки та книжковий ринок буквально затопила "повінь меншинологічних досліджень".⁸⁷

Одну з найбільш вдалих /для свого часу/ концепцій "меншинних груп" або просто "меншин" /minority/ ще 1945 року запропонував відомий датський вчений Луїс Вірт. Він, зокрема, визначив меншину як "групу людей, яких через їх фізичні або культурні ознаки виділяють серед інших у суспільстві... для особливого і нерівноправного до них ставлення і які через це вважають себе об'єктом колективної дискримінації". При цьому він особливо наголошував, що, по-перше, "меншини об'єктивно займають несприятливі позиції у суспільстві", а, по-друге, - "люди, яких ми вважаємо меншинами з точки зору чисельності можуть бути більшістю".⁸⁸

Наприкінці 60-х років американські етносоціологи К.Уоглі та М.Гарріс, не даючи власного визначення національної меншини, запропонували наступні критерії її ідентифікації:

1) меншини - це підлеглі і залежні частини складного, тобто поліетнічного суспільства;

2) меншини мають особливі фізичні чи культурні риси, які не поважаються пануючими частинами суспільства;

3) меншини це - групи, об'єднані особливими рисами, які мають їх члени, та безсилля, котре спричиняється цією неповагою;

4) належність до меншини передається за принципом походження;

5) члени меншин чи то за бажанням, чи то за необхідністю схильні Одружуватись із представниками своєї групи.⁸⁹

Концепція К.Уоглі та М.Гарріса, а також запропоновані ними критерії ідентифікації меншин знайшли чимало прихильників серед західних етнополітологів. Але деякі з них звернули увагу на дискусійний характер цих критеріїв та на такий суттєвий недолік, як ігнорування фактору чисельності етнічних груп.⁹⁰ Мабуть, тому Р.Шермсггорн дав дещо інше визначення меншини. "Ми, - писав він, - вживаємо термін "мен-шинна група" для визначення будь-якої етнічної групи..., яка становить менше половини населення даного суспільства, але є помітною підсистемою з обмеженим доступом до центральних посад та активної діяльності в економічних та політичних установах суспільства, яке розуміється як "нація-держава".⁹¹

Але й наведене визначення, проіснувавши певний час, зазнало деяких уточнень і змін. Зробив це 1978 року досить відомий датський етносоціолог Ганс Ван Амерсфорт. В одній із статей він виклав свою альтернативну концепцію, в якій зокрема, відзначив, що меншина має три властивості:

1) меншина - це безперервна спільнота у середині населення держави. Ця безперервність має два важливі аспекти: /а/ меншина складається із кількох поколінь; /б/ належність до меншини має пріоритетність над іншими формами соціальної категоризації;

2) чисельний стан меншини позбавляє її можливості брати активну участь у політичному процесі;

3) меншина має об'єктивне несприятливе становище у чотирьох наступних "суспільних" сферах: /а/ законодавчій системі; /б/ системі освіти; /в/ ринку праці; /г/ ринку житла.⁹²

Віддаючи належне наведеним вище визначенням і концепціям меншин, відзначимо, що більш вдішною, на погляд автора, є концепція, запропонована професором Йельського університету Майклом Смітом. На його слушну думку, для об'єктивного аналізу й адекватного висвітлення становища тієї чи іншої групи потрібно, з одного боку, визначити, як несприятливі фактори відбиваються де-юре і де-факто на її політичному, юридичному та соціальному

статусові, а, з іншого, - як відбиваються на цьому статусі її чисельність, культура, історія тощо. Він, зокрема, запропонував докладно вивчати формальні і неформальні відносини групи з іншими групами суспільства з тим, щоб визначити, ці відносини служать чи служили формуванню або збереженню її осе ливих атрибутів, включно із чисельністю, розміщенням, ресурсам* зайнятістю, здоров'ям, мовою, культурою, релігією, політичними правами⁹³ тощо. Коротко кажучи, М.Сміт запропонував те, чого не вістачало багатьом західним стнополітичним концепціям: ставити об'єкт дослідження - особу, групу, явище, процес і т. ін. - у конкретні соціально-економічний, політичний та історичний контекст.

Таким чином, головними критеріями визначення національної меншини, на нашу думку, слід вважати, не тільки і не стільки чисельність, скільки її становище у "великому суспільстві". Меншина - це залежна, підлегла, субординована група. До речі, це досить чітко зафіксовано в американській офіційній термінології. Там "національними меншинами" вважаються "політично поневолені, економічно експлуатовані й соціально дискриміновані етнічні групи".⁹⁴ Так само, хоча й у значно м'якших виразах, визначається національна меншина і у французьких наукових виданнях. "Національна меншина, - стверджується в одному з них, - це група громадян держави, чисельно менша і не домінуюча у цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, що відрізняються від більшості населення, пов'язані один із одним, натхненні спільною волею вижити і які ставлять за мету домогтись фактичної та юридичної рівності із більшістю".⁹⁵

Тут слід звернути увагу на те, що наявність підлеглої, субординованої групи /груп/ передбачає й існування домінуючої групи.⁹⁶ Найбільш вдало, на погляд автора, її визначив Р.Шермергорн: "Домінуюча група - це спільнота у середині суспільства, члени якої мають найбільшу владу, щоб діяти як опікуни й захисники пануючої системи цінностей та головні розподілювачі винагород у суспільстві".⁹⁷

Отже, на сьогодні у західній етнології вже існує кілька досить вдалих визначень і концепцій національної меншини.⁹⁸ Однак, це не знімає з порядку денного питання про подальше їх вдосконалення. Особливо важливого значення ця проблема набуває для міжнародного права та діяльності відповідних міжнародних організацій /ООН, ЮНЕСКО, МОП та ін./. Адже, як відзначалось в одній із доповідей Міжнародної групи з прав меншин, термін

"меншина" є невизначеним у більшості документів міжнародного права."

Таким чином, розглянуті вище теорії дають певне уявлення про етнос та деякі форми його існування. Але для більш глибокого розуміння цього унікального феномену потрібен спеціальний аналіз основної форми його існування і функціонування - нації, зокрема, її чисельних теорій.

Розділ 3. Нація та національність

§1. Становлення і розвиток теорій нації

§1. Становлення і розвиток теорій нації

Перш, ніж заглибитись в аналіз західних теорій нації, автор вважає за потрібне спробувати розібратись у понятійно - термінологічному апараті. Це обумовлено багатьма причинами.

По-перше, актуальністю самої національної проблематики, яка буквально не сходить зі сторінок газет і журналів, не стихає у радіо- і телепередачах. Термін "нація" і похідні від нього слова та словосполучення - націобудівництво, національна ідея, національні інтереси, націоналізм, та багато інших - чи не найбільш вживані у сучасному лексиконі багатьох народів планети і, перш за все, посттоталітарних країн.

По-друге, "термінологічним хаосом", який віддавна запанував в етнополітичній науці, на що ще в 30-х роках звернув увагу відомий український вчений О.Бочковський.¹⁰⁰ Сьогодні навіть фахівцям, не говорячи вже про пересічних громадян, важко пробитись крізь "термінологічні джунглі", які виникли внаслідок підміни слів і понять, їх некоректного та/чи неадекватного застосування. Західні дослідники не раз відзначали, що посилення тенденції використовувати терміни "нація", "державна" та "суспільство", як такі, що взаємно замінюються, "становить серйозну концептуальну проблему".¹⁰¹

По-третє, багатозначністю самого терміну "нація". "Слово "нація" означає різні речі для різних народів і в різних мовах",- такого висновку дійшла ще 1939 року спеціальна комісія Британської Академії наук на чолі із видатним вченим Едгаром Карром.¹⁰²

Нарешті, парадоксальністю ситуації, котра склалась із визначенням поняття "нація". З одного боку, багато відомих західних вчених скаржаться, що такого визначення взагалі дати не можливо, а з іншого - постійно зростає кількість цих визначень та бажаючих їх розробляти. До речі, до останніх з кінця 80-х років приєдналися і колишні радянські суспільствознавці, які до того були позбавлені цих "танталових мук", оскільки існувало дане Сталіним ще 1913 року

визначення нації, "вірне для всіх часів і народів" й до того ж таке недоторкане, як "свята корова" у індійців.

Одним із перших, хто відкрито заявив про неможливість дати визначення нації, був відомий теоретик німецької соціал - демократії Карл Каутський. "Нація - писав він ще на початку ХХ ст., - це протей, який вмить вислизає у нас з-під рук, як тільки ми хочемо його схопити, і який продовжує існувати и справляти на нас могутній вплив . j Багато пізніше, вже наприкінці 70-х років, професор історії Лондонського університету Гью Сетон-Уотсон, так само скаржився: "Я приходжу до висновку; що не можливо дати жодного наукового визначення але, мабуть, слухних слів професора Техаського університету /Остін, США/ Пилипа Уайта, який писав: "Легіони авторів визначали націю, але жоден з них ніколи не зробив це задовільно".105

Одну з причин такого становища визначила спеціальна комісія Британської Академії наук, про що вже йшлося. На іншу причину ще в 20-х роках вказував французький етнограф Арнольд Женнер: "Нація настільки складна за формою й змістом і настільки різноманітна в часі й просторі, що ніколи й нікому не вдасться дати визначення, яке не буде заплутаним і незрозумілим".106

Справа ускладнюється ще й тим, що підхід західних вчених /не говорячи вже про вітчизняних/до проблем вивчення нації визначається вимогами, традиціями і специфікою якоїсь однієї, переважно їх власної дисципліни. Це визнають і деякі західні аналітики. Зокрема, Л.Снай-дер цілком слушно відзначає, що історики розглядають націю, як населення суверенної держави, котра проживає на визначеній території й має спільний набір думок, почуттів та волі, що передаються протягом історії; політологи цікавляться політикою, суверенітетом та державою, вважаючи за краще залишати розробку теорій нації історикам та соціологам; філософи мають нахил вважати націю "культурним союзом" із спільною історією, мовою, літературою, традиціями, героями та почуттям лояльності; соціологи цікавляться груповою поведінкою нації, вважаючи її "найбільшою і найважливішою спільнотою людського суспільства"; географи зосереджують увагу на значимості для нації території та природного середовища; психологи аналізують поведінку членів нації, досліджують їх психологічні риси, свідомість, емоції, котрі відіграють роль "цементу, що зв'язує націю" тощо. Зрозуміло, що все це породжує безліч різноманітних наукових категорій, визначень і концепцій.

І все ж треба пробитись крізь "термінологічні та дефініційні джунгли", розібратись в основних західних теоріях нації і в такий спосіб наблизитись до розуміння цього вкрай складного, стійкого й водночас мінливого феномену.

Західні вчені, перш за все, відзначають, що коріння терміну "нація" лежать у латинському дієслові "nasci"- народитись, з якого і виник Іменник "natio", що означав - порода, рід або раса. Тут варто нагадати, що в давні часи люди спочатку згуртовувались за етнічними ознаками, зокрема, спільним походженням та культурою. То були етнічні, а точніше - культурно-родові спільноти. Але вже тоді вони починають Розмежовуватись та об'єднуватись і за політично - територіальними ознаками. Підтвердження тому - виникнення міст-держав у Шумерах та Давній Греції. Шумери, не дивлячись на своє спільне походження та культуру, розкололись на міста-держави, які не тільки співробітничали, а й суперничали та ворогували між собою. Теж саме відбувалось і у давніх греків.¹⁰⁷ Отже, то були політично-територіальні, але "етнічно чисті" спільноти, оскільки належність до них визнавалась виключно за людьми одного походження та/чи культури.

Давні римляни теж об'єднувались у політично-територіальні групи, але на відміну від шумерів і греків, не на моноетнічних, а на поліетнічних засадах. Римляни вітали і запрошували до своєї республіки представників інших етнічних спільнот. Для них головними критеріями тоді були не стільки етнічне походження людини, скільки її "високий соціальний статус" /у всякому разі не раб/ та політична лояльність. Коротко кажучи, давня римська єдність і солідарність базувалась не на етнічності, а на громадянстві.¹¹⁸

Назву "нація" римляни давали групам "'чужинців" або "іноземців", які за своїм статусом були нижчими за них. Досить часто їх також називали "варварами".Щодо іноземних груп "високого статусу", то їм давали назву "'gens", тобто "клан" або плем'я. У ті часи слово "нація" вживалось також і в смислі території або місця виробництва якихось товарів і продуктів. Загалом, десь до XII-XIII століття термін "нація" застосовувався переважно до етнічних спільнот.¹⁰⁹

Проте, вже перші кроки на шляху переходу Західної Європи від аграрного до індустріального суспільства почали вносити певні зміни. Зокрема, все більше підривається і занепадає племінна свідомість, а племінні вожді перетворюються на територіальних правителів. Королі теж стають правителями певної території та всього її населення, а не якоїсь окремої етнічної спільноти. Відповідно змінюється, а точніше розширюється смисл терміну "нація". Не

втрачаючи свого етнічного значення, він поступово набуває значення політично-територіального. Термін "нація" починає вживатись до означення: по-перше, місцевості, де народилась людина, а по-друге, певної групи чи організації студентів. Як відомо, середньовічні університети запрошували і приймали у студенти молодих людей із інших країн. Студенти тієї чи іншої країни об'єднувались в окремі групи, окремо мешкали, харчувались, відпочивали тощо. І саме такі студентські групи й об'єднання називались "націями" /це щось на зразок сучасного терміну "земляцтва"/.

Протягом XVI-XVII ст. термін "нація" все більше набуває політичного змісту. Нація все більше ототожнюється із державою, її територією й усім населенням, котре на ній проживає незалежно від етнічного походження, культури, віросповідання тощо.

Пояснюючи причини цієї трансформації, П.Уайт зазначає, що слово "нація" знаходило більше розуміння і підтримки серед народу, ніж слово "держава". Уряд, щоб отримати більшу підтримку в масах, схилити їх краще служити своїй державі й навіть вмирати за неї, сприяв ототожненню і підміні понять "нація" та "держава". Особливу підтримку отримало поняття "нація" після Великої Французької революції. Починаючи з того часу, термін "нація" вже вживається як переважно політична спільнота, а не етнічна і стає синонімом слова "держава".¹¹⁰

Проте, тут автор повинен зробити щонайменше чотири зауваження. По-перше, у всіх тогочасних визначеннях нації, хай різною мірою, але завжди були присутні якісь елементи етнічності /у її вузькому розумінні/, зокрема, мова, культура, характер, звичаї тощо.

По-друге, термін "нація" у політичному розумінні не прийняла Німеччина та Східна Європа. Тут все більшого поширення набувало розуміння нації як етнічної спільноти.

По-третє, вже тоді народились і почали поширюватись ідеї про те, що кожна етнічна група має отримати політичну незалежність та/чи створити свою власну державу.

По-четверте, термін "нація" у політичному смислі не прийняли і не могли прийняти т.зв. діаспорні народи, тобто ті, які жили в розсіянні, і перш за все, євреї.

Отже, віддавна існують два основних підходи до нації: /1/ як до етнічної спільноти та /2/ як до політичної спільноти, а також біля десятка проміжних підходів, які з часом оформились у відповідні теорії, кожна з яких заслуговує на спеціальний аналіз. Розібратись у всіх тонкощах цих теорій потрібно і тому, що, як відзначав ще

наприкінці XIX ст. Е.Ренан, "цілком зрозуміла на перший погляд ідея нації" в дійсності "викликає небезпечні непорозуміння".¹¹¹

§2. Політична теорія нації

За висновком західних вчених, до якого приєднується і автор, історично першою в серії подібних теорій стала політична теорія нації. Вона почала складатись десь на початку XVII ст. Одним із засновників цієї теорії можна вважати голландського вченого Гуго Гроція /1583-1645 рр./, який виклав деякі її положення в своїй роботі "Закон війни і миру"/1625р./.

Політична теорія нації почала швидко поширюватись по іншим країнам Західної Європи. Про це свідчить, по-перше, перевидання робіт Гроція англійською, французькою та іншими європейськими мовами. А по-друге, довідково - енциклопедична література тих часів. Так, "Оксфордські словники" середини XVII ст. тлумачили "націю" водночас і як політично-територіальну, і як етнічну спільноту. З подібних позицій трактувалось поняття "нація" і у XVIII ст. Наприклад, двотомний "Словник англійської мови" 1755 р./ давав таке визначення: "Строго говорячи, нація - це велика кількість родин, однієї й тієї ж крові, які народились в одній і тій же країні і живуть під одним і тим же урядом".¹¹²

Подібна тенденція намітилась і у Франції. Ось як, приміром, визначав націю словник Французької Академії наук, виданий 1694 р.: "Нація - це всі мешканці однієї й тієї ж держави або одного і того ж регіону, які живуть за одними й тими ж законами і вживають одну й ту ж мову". Приблизно таку ж трактовку давала Французька Енциклопедія 1765 р.: "Нація - це збірне слово, яке вживається для визначення значної кількості людей, котрі живуть у певному регіоні, перебувають у межах визначених кордонів, які коряться одному й тому ж урядові, і які відрізняються від інших націй своїм певним характером".¹¹³

Тоді ж політична теорія нації потрапила і на північноамериканський континент. Однак, тут вона набула більш політичного характеру, оскільки американська нація формувалась за політично - територіальним принципом і етнічні ознаки людини /за виключенням расових/ мало що значили. Можна припустити, що США у цьому відношенні копіювали /певною мірою звичайно/ досвід Давньої Римської республіки.

Наступні покоління західних вчених внесли чимало доповнень до політичної теорії нації. Показово, що багато з них уникали спроб дати власне визначення нації. Так, зокрема, зробили і члени згадуваної вже

спеціальної комісії Британської Академії наук. Тим не менш, їх ідеї й сьогодні заслуговують на особливу увагу.

За твердженням британських вчених, основними характерними рисами нації є наступні: 1/ підпорядкування всіх її членів єдиному урядові; 2/ проживання на одній території; 3/ спільна мова, література, звичаї; 4/ спільне походження та історія; 5/ окремий національний характер; 6/ спільна релігія; 7/ спільні інтереси; 8/ "спільні почуття або воля, яка повинна бути специфічно "національною" за своїм характером"; 9/ шанобливі відносини між людьми, котрі належать до однієї нації; 10/ відданість єдиному цілому; 11/ почуття гордості щодо досягнень та смутку щодо невдач національної політики; 12/ зневага або ворожість до інших національностей тощо.¹¹⁴

Автор не вважає доцільним вступати у дискусію із британськими вченими, навіть відносно дванадцятого пункту, наведених ними характерних рис нації. Адже їх дослідження готувались до друку напередодні другої світової війни /1939 р./, і багатьом націям тоді дійсно були притаманні такі риси, як зневага і ворожість до інших. Та й сьогодні на порозі XXI століття далеко не всі позбулись цих небезпечних рис.

Британським вченим, на наш погляд, робить честь те, що вони тут же сформулювали свої уявлення про ідеальну націю: "Здається, ідеальною нацією може бути спільнота, яка: /а/ має характерні риси, які чітко відрізняють її від інших; /б/ вільна від зовнішнього контролю і достатньо сильна, щоб забезпечувати свободу. Одна з головних цілей, для яких потрібна свобода - це необмежена насолода характерними рисами, зазначеними вище /пункт "а"/, оскільки це необхідно для її щастя і процвітання; /в/ діє як єдине ціле, яке має інтереси і проводить політику; спрямовану на забезпечення тих інтересів".¹¹⁵

В 50-х - першій половині 60-х років у західній етнополітології намітилась тенденція недооцінки або ігнорування етнічних факторів. Це одразу ж відбилось у підходах, визначеннях і тлумаченнях феномену "нація". Підтвердженням цього може служити визначення нації, зроблене авторами колективної монографії "Націобудівництво" - прихильниками політичної теорії нації. "Нація, - стверджували вони, - це будь-яка велика група населення або група осіб, яка може бути названа: 1/ незалежною, в розумінні, що нею не правлять із зовні; 2/ згуртованою соціальними комунікаціями; 3/ політично організованою, у розумінні, що вона забезпечує конституційність для уряду, який здійснює ефективне керівництво нею; 4/ автономною у тому, що стосується цього уряду; 5/ внутрішньо легітимною".¹¹⁶

Однак, починаючи із кінця 60-х років, прихильники політичної теорії нації знов почали звертатись до етнічного фактору, що сталося, на наш погляд, під впливом етнічного ренесансу та політизації етнічності. Це добре видно із визначення, яке дає "Американська енциклопедія" /1980 р./: "Нація-велика кількість людей, котрі вважають себе спільнотою або групою і які загалом ставлять лояльність до групи понад будь-які інші конфліктуючі лояльності. Вони часто мають одну або більше наступних ознак: мову, культуру; релігію, політичні або інші інституції, історію, з якою вони себе ідентифікують і віру у спільну долю. Вони, як правило, займають визначену територію. Часто, хоча і не завжди, група міститься у політичному організмі, відомому як нація-держава або просто держава, або нація".¹¹⁷

Ще одним прикладом включення етнічного та/чи етнокультурного фактору до характерних рис політичної нації може служити її тлумачення англійським вченим Е.Смітом. За його твердженням, нація - це група людей з наступними рисами: 1/ культурними відмінностями; 2/ відносно великою чисельністю; 3/ досить великою суміжною територією; 4/ зовнішніми політичними відносинами конфлікту або союзництва із подібними групами; 5/ значними груповими почуттями і лояльністю; 6/ рівними громадянськими правами; II вертикальною економічною інтеграцією навколо спільної системи праці."⁸

Проте, головною особливістю політичної теорії нації, і це слід особливо підкреслити, було і лишається те, що вона трактує націю, перш за все, як політичну спільноту; котра має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження. Показово, що довгий час західні вчені вважали націями лише ті людські спільноти, які вже мали власні держави. Проте, останнім часом до націй почали відносити і ті народи, які вели й ведуть боротьбу за створення власної держави.¹¹⁹ "Політична нація, - писав Г.Се-тон-Уотсон, - це спільнота, яка на додаток до культурних уз має також правову державну структуру".¹²⁰ Такої ж думки був і К.Дойч, твердячи, що "нація-це народ, який володіє державою".¹²¹ На думку ж відомого німецького дослідника Ернеста Гааза, яку ми повністю поділяємо, "нація - це група людей, які бажають здійснити самовизначення" або "намагаються створити чи зберегти свою власну державу".¹²²

Слід відзначити, що сьогодні більшість вчених є прихильниками політичної теорії нації. їх часто називають "етатістами" Увід франц.

etat - держава / або стейтістами /від англ. state - держава/, "оскільки вони визначають націю як територіально-політичне утворення".¹²³

Отже, згідно політичної теорії, нація - це, перш за все. політична /соціальна/ спільнота, яка об'єднує всіх громадян якоїсь однієї держави незалежно від їх етнічного та соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Недарма, таку спільноту західні вчені давно називають "соціальною нацією", "нацією-державою" та/чи "політичною нацією". Але, і це добре видно із вищенаведеного, політична нація - то не просто населення якоїсь країни і не просте співгромадянство, а дійсно спільнота, об'єднана /часто, але не завжди/ спільною мовою, спільними символами, спільною лояльністю до держави та її законів, спільною волею, спільними інтересами, спільними надіями на майбутнє тощо.

§3. Психологічна теорія нації

Окрім політичної теорії нації, ще однією досить давньою і популярною є психологічна теорія нації її "батьком-засновником" вважається один із лідерів австромарксизму Отто Бауер. Проте, автор вважає це не досить точним. Справа у тому, що окремі положення психологічної теорії нації були сформульовані ще десь у першій половині ХІХ ст. головним чином представниками інтелігенції в країнах

Західної Європи. А її справжнім засновником був французький філософ та історик Ернест Ренан/1823-1892 рр./. Про це свідчить аналіз лекцій, прочитаних ним у Сорбоні навесні 1882 року. Пізніше ці лекції /під назвою "Що таке нація?"/ увійшли до його шеститомного видання "Зібраних творів", перевиданих 1902 року у Києві.

Досить цікавими і оригінальними були не лише думки Е.Ренана, а й їх аргументація та форма викладу. "Нація, - стверджував він, - це душа, духовний принцип. Дві речі, що по суті є однією, складають цю душу, цей духовний принцип. Одна - в минулому, інша - в майбутньому. Одна - це володіння багатою спадщиною спогадів, інша - спільна згода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватись неподільною спадщиною, що дісталась". Розвиваючи цю думку, французький вчений продовжував: "Поділяти в минулому спільну славу і спільний жаль, здійснювати в майбутньому ту ж саму програму, разом страждати, насолоджуватись, сподіватись - ось що краще за спільні митниці й кордони... ось що розуміється, не дивлячись на відмінності раси і мови". "Отже, нація, - підсумовував Е.Ренан, - це велика солідарність, що встановлюється почуттям жертв, які вже зроблені та які мають бути зроблені у майбутньому. Нація

передбачає минуле, але у сучасному вона резюмується цілком помітним фактом: це ясно висловлене бажання продовжувати спільне життя. Існування нації - це /якщо можна так висловитись/ повсякденний плебісцит, як існування індивідуума - довічне утвердження життя". А заключним акордом були його слова: "Велика сукупність людей із здоровим глуздом і палаючим серцем створюють моральну свідомість, що називається нацією".¹²⁴

Отже, за твердженням Е.Ренана, нація - це, перш за все, велика група людей, об'єднаних духовним принципом, великою солідарністю та моральною свідомістю.

Подальший розвиток психологічна теорія нації дійсно отримала вже в працях О.Бауера. Щоправда, при цьому вона набула дещо іншого забарвлення. "Нація, - писав теоретик австромарксизму, - завжди є "нічим іншим, як культурною спільнотою". Але тут під культурою мався на увазі головним чином національний характер. У свою чергу, національний характер трактувався як "комплекс притаманних нації фізичних і психічних ознак, які об'єднують всіх членів даної нації й відрізняють їх від інших націй". В національний характер австрійський вчений включав також те чи інше спрямування волі, а нація визначалась ним і як "спільність долі". Ці та інші свої міркування О.Бауер підсумував наступним чином: "Тепер ми прийшли нарешті до повного визначення нації. Нація - є сукупність людей, спільністю долі з'єднаних у спільність характеру". Слід відзначити, що О.Бауер був не у захваті від власної

теорії, бачив її вади й вразливі місця і навіть піддавав критиці. Зокрема, він вважав її "незадовільною", /що, на нашу думку, відповідає дійсності/, оскільки вона не давала відповіді на запитання, звідки і як виникає свідомість приналежності до тих, а не інших людей. Врешті решт, він дійшов висновку, що національна свідомість породжується національним почуттям, тобто почуттям власної самобутності й відмінності від інших націй.¹²⁵ Отже і тут нація зображувалась переважно як психологічний феномен.

Активними прихильниками психологічної теорії нації були й залишаються такі відомі західні вчені, як Уолтер Сульцбах, Рупер Емерсон, Уолтер Коннор та чимало інших. Для У.Сульцбаха, зокрема, нацією була велика група людей, об'єднаних, перш за все, спільністю національного характеру та національною свідомістю.¹²⁶ Професор Гарвардського університету Р.Емерсон вважав нацією групу людей, які "відчувають, що вони є нацією". "Все, що можемо сказати про націю, - писав він, - це те, що нація існує тоді, коли активна і досить багаточисельна частина її членів переконана, що вона існує. Не

зовнішні об'єктивні риси, а суб'єктивне переконання є вирішальним фактором". При цьому Р.Емерсон стверджував, що "нації можуть виникати швидко і легко", оскільки кожна з них є "сплячою красунею, приспаною злим духом" і якій для повернення до активного життя досить "належного поцілунку".127

Серед сучасних прибічників психологічної теорії нації можна назвати відомого американського вченого Уолкера Коннора. Він теж вважає націю, перш за все, психологічним феноменом, оскільки її головною рисою /при важливості інших рис/ є "інтуїтивні почуття спорідненості та унікальності".128

Таким чином, прихильники психологічної теорії вважають нацією - велику групу людей, об'єднаних спільною національною психологією, національним характером, національною солідарністю, національною волею, національною свідомістю та іншими рисами суто психологічного плану.

§4. Культурологічна теорія нації

Досить цікавою і поширеною, на наш погляд, є культурологічна теорія нації. Її засновником цілком слушно вважається один із відомих теоретиків австромарксизму Карл Реннер /літературні псевдоніми -РШпрингер, Сіноптікус та ін./. Хоча, заради справедливості, зауважи-мо, що у нього були досить талановиті попередники в особі Й.-ГГердсера та Мозеса Гесса. Перший - в своїх чисельних працях доводив, що нація базується на засадах спільної культури і особливо мови. Другий - у своїй

роботі "Рим та Ієрусалім" /1862 р./ визначив націю, як значну групу людей, об'єднаних спільною культурою та/чи культурними цінностями.

Розвиваючи ці ідеї, К.Реннер досить переконливо доводив, що "нація - це культурне співтовариство". Для її виникнення потрібна "спільна літературна мова", "розвинута національна література" та "національно-духовна культура". На думку К.Реннера, бажано, щоб у державі існувала одна мова. Проте, застерігав він, спроби ввести одну державну мов} в багатонаціональній країні, буде "проявом панування, а не рівноправ'я і може викликати в суспільстві ворожнечу та сепаратистські настрої.129 Підсумовуючи свої міркування, К.Реннер писав: "нація - це союз, однаково мислячих і однаково розмовляючих осіб. Це культурна спільнота..."130

Загалом, за висновком автора, найбільшого поширення культурологічна теорія нації набула в німецькомовній літературі, де віддавна і по сьогоднішній день вживається спеціальний термін "культурна нація" /kultur-nation/.131

Проте, проведений нами аналіз західної літератури показує, що палкими прихильниками культурологічної теорії нації були і деякі британські та американські вчені: Ф.Гертц, Е.Кедорі, Г.Кон, К.Гейес, Г.Сетон-Уотсон та ін. Карлтон Гейес, наприклад, вважав нацією велику групу людей із спільною культурою, які об'єднуються для "взаємозахисту і процвітання". Щоправда, таку групу людей він, як правило, називав не "культурною нацією", а "культурною національністю" /cultural nationality/. Пояснюючи свій вибір, він відзначав, що вживання терміну "культурна національність" виключає можливість ототожнення цієї групи з державою.¹³² Гью Сетон-Уотсон, навпаки, вживав термін "культурна нація". "Культурна нація", - підкреслював він, - це спільнота, об'єднана мовою або релігією, або історичною міфологією, або іншими культурними узами".¹³³

Таким чином, розглянута культурологічна теорія в основу розуміння і трактування нації покладає головним чином культурну сферу її життя, різноманітність і особливості її культурного розвитку.

§5. Історико-економічна теорія нації

У колишньому радянському суспільствознавстві ця теорія пов'язувалась виключно з прізвищами класиків марксизму - ленінізму, зокрема К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна та Й.Сталіна. Такий підхід, на погляд автора, є не досить коректним. Адже, за свідченням абсолютної більшості західних учених, класики марксизму-ленінізму проблемами теорії нації не займалися. Для них, заклопотаних проблемами класів, класової боротьби та світової пролетарської революції, питання нації завжди, за виключенням окремих поодиноких випадків /під тиском якихось обставин/, були справою другорядною, зайвою, а часто й шкідливою. Хоча окремі думки з національної проблематики вони висловлювали і часом досить слушні.

Але стрункої завершеної теорії нації основоположники наукового комунізму так і не виробили.¹³⁴ Для К.Маркса і особливо Ф.Енгельса нація була історичною категорією, яка виникає внаслідок розвитку капіталізму. Головною умовою формування нації, її основними ознаками вважались спільні економічні зв'язки та спільні класові інтереси. До ознак нації вони також відносили територіальну цілісність та спільну літературну мову. При чому завоювати політичне панування, піднятися до становища національного класу, конституюватись як нація міг лише пролетаріат.¹³⁵

Коротко говорячи, для основоположників марксизму нація була не загальнонаціональною спільнотою, а національною класовою

спільнотою. Якщо ж до цього додати їх сумнозвісні помилкові твердження про існування т.зв. "історичних" та "неісторичних" націй, а також вкрай некоректний поділ націй на "революційні" та "реакційні", то стане зрозумілим, чому західна етнополітологія так скептично-іронічно ставиться до марксистської історико-економічної теорії нації.¹³⁶

На Заході більшого поширення набула історико-економічна теорія нації, розроблена відомим німецьким соціал-демократом Карлом Каутським. Згідно з цією теорією, нація - це "дуже рухоме суспільне утворення", "продукт суспільного розвитку", "один з найбільш могутніх факторів суспільного прогресу". Націю утворює група людей, які, по-перше, розмовляють однією мовою "незалежно від свого характеру і соціального становища". По-друге, проживають на одній території. І, по-третє, мають міцні, "повсякденні економічні стосунки".¹³⁷

Тут слід звернути увагу на те, що, конспектуючи роботи К.Каутського, В.І.Ленін в одному із своїх рефератів записав: "Каутський. Мова і територія. Головне. /Економічна ознака/. Історичний характер".¹³⁸ Пізніше колишні радянські суспільствознавці викинуть із цього запису прізвище К.Каутського, а решту слів почнуть приписувати В.І.Леніну. доводячи при цьому, що він "всебічно розвинув історико-економічну теорію нації К.Маркса та Ф.Енгельса". Однак, то були думки не основоположників марксизму, а Каутського. До того ж вони були далеко не ідентичні думкам К.Маркса і Ф.Енгельса. Принаймні К.Каутський, на скільки нам відомо, не характеризував націю як соціально-класову спільноту, не вважав пролетаріат єдиним творцем нації, не абсолютизував жодної із ознак нації і не намагався довести, що в разі відсутності однієї з них, нація не виникне чи припинить своє існування.

Є всі підстави вважати, що першим плагіат здійснив Й.Сталін. Своє пресловуте визначення нації він побудував на засадах, "запозичених" у Каутського, додавши до них одне з положень О.Бауера та К.Реннера. Показово, що він не зробив при цьому посилань на джерела. Більше того, К.Каутського було оголошено "дилетантом у національному питанні". "Нація, - писав І.Стапін 1913 р., - є усталена спільність людей, яка склалась історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя та психічного складу, що виявляється в спільності культури". При цьому, він особливо підкреслював: "Лише наявність усіх ознак, взятих разом, дає нам націю".¹³⁹ Пізніше, вже 1929 р., І.Сталін повторить всі ці міркування /із незначними змінами /, назве їх "російською /русской/

марксистською теорією нації" і оголосить її "єдино правильною теорією".¹⁴⁰ Тим самим буде накладене "вето" на будь-які дискусії щодо проблем теорії нації на цілі десятиліття.

Отже, розроблена К.Каутським історико-економічна теорія нації, яка, на думку багатьох вчених, мала деякі "раціональні зерна", була певною мірою спотворена І.Сталіним і покладена в основу т.зв. "марксистсько-ленінської теорії нації". Звичайно, були в ній і нові "перли", зокрема, твердження про існування "двох культур у кожній національній культурі", розподіл націй на "буржуазні" та "соціалістичні", вищість останніх над першими тощо. Водночас, як це не парадоксально звучить, але зазначена теорія, на нашу думку, увібрала в себе чимало положень етнічної теорії нації. І саме у такому комбінованому вигляді вона проіснувала до середини 80-х років, спричинившись певною мірою до дезінтеграції колишнього СРСР та ескалації цілої низки етнополітичних конфліктів. Тому, розгляд етнічної теорії нації становить не лише теоретичний, а й практичний інтерес.

§6. Етнічна теорія нації

Коріння цієї теорії, за нашим переконанням, слід шукати у далекій давнині, коли народжувались й існували перші державні утворення та держави, що базувались на спільному етнічному походженні та культурі. Сама теорія почала складатись десь наприкінці XVIII ст. шляхом поєднання деяких положень психологічної та культурологічної теорій нації. В Західній Європі та Північній Америці їй вдалось скласти конкуренцію історико-економічній теорії нації, але вона поступилась пануючій тут політичній теорії нації. Проте, етнічна теорія нації швидко поширилась на Німеччину та країни Східної Європи. На нашу думку, у Німеччині цьому сприяли її запізнення із переходом до індустріального

суспільства, а також поява праць таких вчених, як Гердер, Фіхте та Ге-гель, котрі романтизували родоплемінний дух давніх часів з його культом крові й ґрунту. Щодо країн Східної Європи, в тому числі й Росії, то їх майже не торкнувся процес переходу до індустріального суспільства, тобто там ще не склались відповідні умови для розуміння й сприйняття нації як політичної спільноти.

Пізніше, вже в 20-30-х роках ХХ ст. у Німеччині ця теорія була абсолютизована лідерами націонал-соціалізму і використана для підготовки до другої світової війни. В колишньому СРСР, і на це слід звернути увагу; у теоретичній царині з нею повели рішучу боротьбу, а в повсякденному житті взяли на озброєння, ввівши в паспорти

радянських громадян пресловуту "п'яту графу" - "національність", яка встановлювалась "за законом крові", тобто за походженням одного з батьків та створивши низку союзних та автономних республік на етнічних засадах.

З кінця 50-х років етнічна теорія нації почала швидко набирати популярності в США та Канаді, потім перекинулася на Західну Європу та решту світу. Почався т.зв. "етнічний ренесанс" та "політизація етнічно-стей", про що докладно йтиметься у наступному розділі.

Аналіз праць західних вчених свідчить: найбільший вклад у розвиток етнічної теорії нації внесли Г.Нільссон, М.Новак, Е.Сміт та багато інших, кого сьогодні називають "етніцистами". Суть цієї теорії стає зрозумілою вже із назви однієї із надзвичайно популярних робіт Е.Сміта "Етнічні походження націй", яку можна перекласти і як "Етнічні коріння націй". Останніми роками, пише він, все більше етнічностей поза Західною Європою стали домогатися статусу нації, почали виходити на арену політичного життя і повели боротьбу за створення або відродження своїх власних держав. Так роблять всі етнічності, не дивлячись на свою чисельність, рівень економічного розвитку; запаси природних ресурсів тощо. Це відбувається тому, підкреслює Е.Сміт, що "для того, щоб вижити, етнічність має набути деяких атрибутів нації". 141

Цю точку зору поділяє і П.Ван Ден Берг. При цьому він дає наступне визначення: "нація - це політично свідома етнічність, яка домагається права на державність завдяки тому, що є етнічністю".

І саме ці етнічності отримали в західній етнополітології назву "нація - група", "етнічна нація" або просто "етнонація". "Нація-група, І пише професор Південно-Каліфорнійського університету Гуннар Нільссон, - це етнічна група, яка стала політично мобілізованою на засадах етнічних групових цінностей. Ми прийняли термін "нація-група" для того, щоб підкреслити відмінності між нашою /етнічною - О.К./ концепцією та поширеною серед вчених і політиків практикою вживати термін "нація-держава" або "нація" як синоніми терміну "держава". 142

Такої ж думки і професор політології університету в Глазго Джеймс Келлас. "В багатьох роботах, - свідчить він, - термін "етнонація" вживається для того, щоб відрізнити етнічну націю від "нації" в розумінні "держава"... "Етнічна нація" вживається там, де нація складається із однієї етнічної групи; "соціальна нація" - там, де кілька етнічних груп становлять одну націю". 143

Отже, як слушно визнає Е.Сміт, етніцисти, тобто прихильники етнічної теорії, "розглядають націю як велику політизовану етнічну групу; котра характеризується спільною культурою та спільним уявним походженням.¹⁴⁴ Автор поділяє точку зору Е.Сміта щодо уявності спільного походження членів будь-якої нації і приєднується до думки К.Дойча, який з певною долею гумору і іронії писав: "Нація - це група людей, об'єднаних спільною помилкою щодо свого походження та спільною нелюбов'ю до своїх сусідів".¹⁴⁵

Як би там не було, але введення у науковий обіг терміну "етнічна нація", розподіл націй на етнічні та політичні /соціальні/ став загально визнаним і зручним підходом. Він дає можливість більш чітко зрозуміти, про що конкретно йдеться, а це надзвичайно важливо для запобігання зайвих непорозумінь і конфліктів.¹⁴⁶

На наш погляд, цей підхід може бути досить корисним і для пострадянських країн, де теж панує "термінологічний хаос". Термін "етнічна нація" може і вже почав вживатись замість таких не досить вдалих і до того ж дискусійних понять як "корінна" та "автохтонна нація".

Так, наприклад, українці в Україні, латиші в Латвії, литовці в Литві, становлять відповідно українську, латиську та литовську етнічні нації й водночас є ядрами своїх відповідних етносів. Щодо всього населення кожної з цих країн, то його краще називати українська, литовська та латиська політичні нації. Однак, при цьому слід виходити з того, що згадані тут етнічні нації вже склались, а політичні нації - лише формуються.

Варто також враховувати, що прикметники "етнічна" та "політична" часом можуть бути зайвими і недоречними. Це стосується країн із моноетнічним складом населення, таких як Ісландія, Японія та інші, бо тут поняття "етнічна" та "політична" нації співпадають. Крім того, термін "політична нація" може бути не зовсім коректним, а для декого і образливим. Це стосується багатонаціональних держав, зокрема, Росії. На думку відомого російського вченого Е.Баграмова, яку ми повністю поділяємо, термін "російська політична нація", а, тим більш, "російська нація" не повинен вживатись по відношенню до всього населення Росії, оскільки: 1) Росія - це "співдружність народів з глибокими корінними національно-етнічними та історичними, прив'язаністю до певної території, які в деяких випадках мають традиції самостійного державного розвитку"; 2) такий підхід "логічно веде до вимог скасування існуючих національно - державних утворень в Росії".¹⁴⁷

Таким чином, проведений нами аналіз свідчить, що у сучасній західній націології існує кілька різних підходів до визначення поняття "нація", тлумачення її сутності й характеру.

Узагальнюючи ці підходи, Г.Айзекс писав:"У кожного автора свій перелік частин, які становлять націю. Однією ознакою більше, однією ознакою менше, але усі вони включають спільну культуру: історію, традиції, мову, релігію, деякі додають "расу", а також територію, політику і економіку - елементи, які тією чи іншою мірою входять до складу того, що зветься "нацією". При більш уважному вивченні створюється враження, що жодну частину окремо не можна розглядати як єдино необхідну; або обов'язкову для статусу нації, за виключенням, мабуть, того чи іншого різновиду ідеї спільного минулого і спільної волі .

Отже, за нашими підрахунками, сьогодні в західній націології та етнополітології існує біля десятка різних теорій нації (окрім вище розглянутих можна також назвати біологічну, расову, атомістичну та інші). Плюралізм підходів, існування конкуруючих теорій має як позитиви, так і негативи. З одного боку, це перешкоджає встановленню догм і сприяє висвітленню всіх сторін такого вкрай складного і багатомірного феномену, яким є нація. Але з іншого боку; заважає накопиченню і поглибленню наукового знання про націю, оскільки чимало вчених просто ігнорують роботи своїх колег, відкидають геть їх теоретичний доробок тощо.

Толерантно ставлячись до розглянутих вище теорій нації, спираючись на їх окремі положення, спробуємо дати власне визначення. Нація - це велике, модерне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою державного рівня/та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами/, як правило, із власною територією, спільними інтересами, назвою, національною культурою /як синтезом кількох етнічних культур/, волею бути єдиним ц'тим, усвідомленням спільності /а подекуди і самотності/ минулого, сучасного і особливо майбутнього.

Ознайомлення із західними теоріями нації сприятиме, по-перше, поживленню дискусій серед вітчизняних вчених навколо цього дивовижного феномену; а, по-друге, розумінню актуальності й складності завдань національного будівництва в незалежній Україні, з'ясуванню його напрямків і цілей.

§7. Типологізація націй

Значний науковий інтерес становлять проблеми класифікації націй. Як відомо, тут існувало, а подекуди й досі існує два основних

підходи: догматичний, тобто формаційно-класовий та критичний, або ци-внзаційно-гуманістичний.

Перший підхід було започатковано основоположниками наукового комунізму ще в середині ХІХ ст. Він передбачав розподіл націй на "історичні" та "неісторичні", а також на "революційні" та "контрреволюційні", про що вже йшлося. Подальший розвиток цей підхід отримав у працях класиків марксизму-ленінізму В.І. Леніна та Й.В.Сталіна. "Різні бувають нації на світі", - мудро зауважував "батько всіх країн і народів" І.Сталін, наказуючи своїм адептам "не валити до однієї купи" всі існуючі нації, а шукати "принципові відмінності між ними". Сам же він, з подачі В.І.Леніна, поділяв нації на дві групи: капіталістичні та соціалістичні. При цьому капіталістичні нації оголошувались зосередженням всіх зол і нещастя, зокрема, націоналізму, агресивності, експансіонізму, ненависті до чужих націй, придушення національних меншин тощо. Соціалістичні ж нації зображувались як уособлення добра і щастя, зокрема, вільними від класових протиріч, націоналізму і національного гноблення, рівноправними й незалежними, збагаченими інтернаціоналізмом, більш загальнонародними і життєздатними.¹⁴⁹ Щоправда, це не завадило тому ж Сталіну знищити національну інтелігенцію багатьох народів колишнього СРСР, а біля двох десятків з них позбавити державності, репресувати і депортувати до Сибіру та Казахстану.

В багатонаціональних країнах, зокрема у колишньому СРСР, виділявся і такий тип нації як "корінні" або "титульні" нації. Це стосувалось, перш за все, провідних націй, за назвами яких давались назви колишнім союзним республікам - білоруська, грузинська, латиська, українська тощо.¹⁵⁰

Проведений автором аналіз показує, що в західній націології віддавна панує критичний підхід до проблем типологізації націй. Тут нації розподіляються за іншими критеріями і, зокрема, засадничими, часовими, територіальними тощо. За засадничим критерієм нації поділяються на кілька груп, головними з яких є політичні та етнічні нації. І хоча про них вже йшлося досить докладно, нагадаємо, що перша - політична нація - охоплює всіх громадян певної держави попри всі їх відмінності, а до другої - етнічної нації - належать представники лише якогось одного етносу.

За часовим критерієм нації розподіляються на "давні тривкі" (old continuous) та "нові" нації. "Давніми" націями вважаються ті з них, які виникли до або в часи Великої Французької революції, як приміром, англійська, французька та інші. "Новими" націями вважаються

відповідно ті, які виникли після 1789 року і до того ж на уламках різного роду імперій або в кордонах багатонаціональних держав.

За часовим критерієм нації також поділяються на "вчасні" та "запізнілі". Перші, тобто "вчасні нації", це ті, які народились і сформувались у XVIII-XIX ст. Решта -то всі "запізнілі" нації, яким ще належить вибороти "місце під сонцем", увійти до цивілізованого співтовариства народів.

Часто західні вчені розрізняють нації й за таким, на нашу думку, вдалим і об'єктивним критерієм, як рівень їх розбудови. У цьому випадку вони розподіляються на "разбудовані" та "недобудовані" нації. До останніх, тобто "недобудованих" націй, можна віднести ті з них, які ще не встигли перетворитись на сучасні класичні, модерні нації. Таких націй ще досить багато. Сьогодні до них, зокрема, належать всі ті нації, які існують на теренах колишніх СФРЮ та СРСР "Недобудованим" націям притаманна ціла низка характерних рис, але головними з них, на наш погляд, є дві. По-перше, "недобудовані" нації, точніше їх еліти, постійно орієнтовані на використання сили влади та/чи сили держави. Звідси - небезпека встановлення тоталітарних режимів. Адже, як свідчить історія XX століття, саме "недобудовані" нації ставали розсадниками тоталітаризму. По-друге, саме в "недобудованих" націях найбільш активно вирує націоналізм, часом перетворюючись на шовінізм, антисемітизм і ксенофобію.

Досить цікаву і загалом слушну типологію націй запропонували відомі західні дослідники Я.Крейсі та В.Вслімські. Всі існуючі у Європі нації вони поділили на три великі групи: 1) 'повнаіасштабні нації' (full-scale nations); 2) "державні" або "політичні" нації, 3) "етнічні" нації. До першої групи, тобто "повномасштабних" націй, вчені відносять ті нації, котрі мають і власну державу і власну мову, тобто які є водночас і політичними, і етнічними націями. За підрахунками Я.Крейсі та В.Вслімського на початок 80-х років існувало 23 таких нації. Це, зокрема, грецька, польська, французька та інші нації.

До другої групи, тобто "державних" або "політичних" націй, потрапили ті нації, котрі мають власну державу, але не мають власної окремої мови. Вони мають або мову спільну із іншими етнічними групами, або вважають себе частиною якоїсь великої мовної групи. Таких націй тоді нараховувалось 10 і серед них - австрійська, швейцарська та інші.

Нарешті, третю групу націй, тобто "етнічних", становлять ті нації, котрі мають власну мову; але не мають власної держави. Подібних

націй в ті роїш нараховувалось 24, і зокрема, баски, бретонці, каталонці, курди, уельські тощо. Показово, що в перших двох випадках федеративний статус нації, тобто її перебування у складі якоїсь федеративної держави, прирівнювався до статусу нації, яка має власну державу. Натомість нації, які мали статус автономій, не вважались націями із власною державою чи державністю.¹¹

Слід нагадати, що подібну типологізацію ще в 20-х роках запропонував талановитий, але дещо призабутий французький вчений Марсель Восс. Особливий інтерес, на наш погляд, становить його ідея "завершеної" або "досконалої" нації (*complete nation*), що була викладена у великій і надзвичайно цікавій статті під назвою "Нація". До "завершених" або "досконалих" націй він зараховував ті нації, які були достатньо інтегровані й цивілізовані, мали центральну демократичну владу і суверенітет, мову та національний характер, який відрізняв їх від інших подібних утворень. Проте, досконала нація могла мати і кілька мов, як, приміром, швейцарська.¹⁵²

Зрозуміло, що в 20-х роках націй такого типу було не так вже й багато. Але сьогодні їх кількість значно зросла. Тому типологізація націй, запропонована М.Моссом і дещо модифікована Я.Крєйсі та В.Велімські, стає дедалі актуальнішою.

За територіальною ознакою нації поділяються на "територіальні", тобто ті, які мають власну територію (їх абсолютна більшість) і "безте-риторіальні". Прикладом останніх до 1948 року, тобто до створення держави Ізраїль, вважались євреї, а сьогодні залишились, мабуть, лише цигани. "Територіальні" нації в свою чергу поділяються на: 1) "єдині" нації, які проживають на єдиній території, в єдиній державі; 2) "розколоті" або "розділені" нації (*devided nations*).

Під останніми маються на увазі ті нації, які в силу різних обставин були розірвані на дві й більше частин і перебували у складі різних держав. Історичними прикладами тут можуть служити в'єтнамська, німецька, польська, українська та деякі інші нації. Сьогодні розколотими лишаються поки що китайська і корейська нації, що, на нашу думку, слід вважати неприродним явищем.

Деякі західні вчені, зокрема Г.Сетон-Уотсон, цілком слушно виділяють також т.зв. "діаспорний тип націй". Такими, на їх думку, можна вважати ті нації, значна частина яких перебуває за межами власних країн.¹⁵³ Хрестоматійним прикладом тут вважаються вірмени, греки, китайці, євреї тощо.

Останнім часом під впливом інтеграційних процесів у Західній Європі деякі західні вчені, як, приміром, німецький дослідник О.Моль-ден, висувають, на наш погляд, досить цікаву і дискусійну

ідею про появу націй нового типу, а саме т.зв. "мультинаціональних" націй. Ідеться, зокрема, про народження "мультинаціональної європейської нації", яка об'єднає низку націй, народів і громадян тих країн, котрі входять до Європейського Співтовариства.¹⁵⁴

На завершення слід відзначити, по-перше, що кількість "розколотих" націй поступово скорочується. По-друге, зростає і, очевидно, дедалі зростатиме кількість "досконалих" та "діаспорних" націй. По-третє, не виключено, що в майбутньому дійсно можуть народитись "мультинаціональні" нації, зокрема, європейська, північноамериканська, латиноамериканська та ін.

§8. Концепції національності

Варто звернути увагу на те, що в західній науковій літературі поряд із терміном "нація" інколи зустрічається термін "національність" /nationality/. Щоб зрозуміти сутність останнього феномену і його відмінності від першого, звернемося до висновків, зроблених відомими скандинавськими вченими Юргеном Елклітом та Оле Тонсгаар-дом. В своїй досить оригінальній статті "Відсутність націоналістичних рухів" вони, зокрема, писали: "Ми розглядаємо націю як соціальну систему, котра має спільну культуру і котра або зберігає, або збирається створити соціальне і політичне ціле на певній, більш-менш визначеній території. Цю концепцію не слід плутати із концепцією "національності". Національність також є соціальною системою, яка має деякі спільні елементи культури /перш за все спільну історію або деякі національні символи, а також часто спільну мову/ і яка на цих засадах хоче підкреслити свою особливість та бути визнаною як група. Але вона не обов'язково вважає головною метою створення окремого політичного цілого. Якщо існує достатня кількість чинників, кілька національностей можуть разом сформувати націю".¹⁵⁵

Приблизно в такому, досить коректному, на наш погляд, ключі тлумачить концепцію національності і Л.Снайдер. У своїй "Енциклопедії націоналізму" він, зокрема, відзначає, що, по-перше, при визначенні національності західні науковці користуються такими чинниками, як спільна територія, мова та історичні традиції. Проте наявність цих чинників зовсім не обов'язкова.

По-друге, термін "національність" може використовуватись в: /а/ конкретному; /б/ абстрактному та/чи /в/ідеальному розуміннях. У конкретному розумінні національність може означати "групу людей, пов'язаних разом певними спільними атрибутами або нерозвинуту і не незалежну /undeveloped and non - independent/ національну групу, яка ще не завоювала національного суверенітету". В абстрактному

розумінні під національністю мається на увазі "устремління до об'єданого існування", а в ідеальному - це означає "ідею групи якогось народу в націях або якість, що об'єднує людей однієї і тієї ж нації". Отже, термін "національність" може мати політичне та/чи культурне значення. Так, наприклад, згідно із політичною концепцією національності, існує швейцарська національність, котра базується на громадянстві швейцарської держави. Згідно із культурологічною концепцією національності, кожний швейцарський громадянин є німецької, французької або італійської національності, тобто належить до тієї чи іншої етнонаціональної спільноти.

При цьому, Л.Снайдер слушно застерігає проти помилок, які зустрічаються при визначенні національності. Зокрема, він підкреслює, що:

1. Національність не залежить від раси.

2. Національність не залежить виключно від мови. Багато різних націй розмовляють однією і тією ж мовою, а бельгійці розмовляють різними мовами - французькою та фламандською - і не має бельгійської мови.

3. "Національність" і "держава" не є синонімічними термінами. Національність може існувати і без національної держави. Так, у часи розподілів/1772-1919 рр./ Польщі як держави не існувало, але існувала польська національність.

4. Національність не є наслідком "світового духу", як твердив Гегель.

5. Ідея проте, що національність - це "народний дух"/*Volksgeist*/ є фікцією, вигадкою і помилкою "активних націоналістів".

6. Національність і громадянство не є одним і тим же феноменом.¹⁵⁶

Частково погоджуючись із подібними підходами і тлумаченнями національності, автор повинен зробити кілька зауважень. По-перше, вони мало чим відрізняються від підходів і тлумачень, постійно вживаних колишньою радянською і подекуди вітчизняною наукою. По-друге, у ХІХ - першій половині ХХ ст. у Західній та Центральній Європі термін "національність" вживався так же часто, як і термін "нація". При цьому "національність" тлумачилась як менш розвинута і менш досконала, а часто і взагалі безперспективна, "неісторична" людська спільнота. Була створена ціла низка теорій, які мали обґрунтувати такі підходи. Справжню мету подібної позиції західної /та й радянської/ науки викрив видатний англійський історик Г.Сетон-Уотсон. За його твердженням, з яким не можна не погодитись, вона полягала у тому, щоб "відмовити деяким спільнотам

у статусі "нації".¹⁵⁷ І саме цим, на наш погляд, пояснюється той факт, що абсолютна більшість сучасних західних вчених при аналізі етнонаціональних спільнот намагається не вживати термін національність

Проведений аналіз концепцій етнічності й національності та теорій нації дає, на наш погляд, можливість не тільки ознайомитись із станом, напрямками й перспективами етно- і націологічних досліджень на Заході, а й дозволяє значно розширити і поглибити наші знання про ці феномени, допомагає наблизитись до усвідомлення складності й суперечливості етнополітичних процесів, сприяє розумінню їх сутності, характеру та наслідків.

Розділ 4. Етноси і нації в системі інших спільнот

§1. Класи, етноси і нації

§1. Класи, етноси і нації

Як відомо, кожне суспільство і людство в цілому поділені по вертикалі на класи і соціальні групи, або, за західною термінологією, на страти та по горизонталі - водночас на етноси і нації.

Одним з перших звернув увагу на класовий і національний розподіл Ф.Енгельс. Однак, і він сам, і його соратник К.Маркс та особливо їх послідовники майже повністю проігнорували цей факт-р. Вони зосередили свою увагу виключно на класах, розробивши свою відому теорію класів та класової боротьби. У колишньому СРСР та країнах соціалістичного табору цю теорію було не лише абсолютизовано і догматизовано, а й втілено в життя, тобто перетворено на класократичну парадигму, що призвело до жахливих трагічних наслідків.

Захід не сприйняв марксової теорії класів та класової боротьби. Замість неї там поширилась т.зв. "теорія стратифікації". Проте у багатьох західних країнах було зроблено чимало для вирішення соціаль-них проблем та запобігання ескалації соціальних конфліктів. На Заході, писав видатний американський вчений Френсіс Фукуяма, "класова проблема була досить успішно вирішена", а Америка "стала тим безкласовим суспільством, яким колись марив Маркс".¹⁵⁹

Однак, у деяких країнах Заходу, не говорячи вже про решту світу і особливо посттоталітарні країни, класові проблеми хоч і втрачають свою гостроту, але все ще мають місце. "Класова боротьба, - свідчить відомий англійський політолог Ральф Мілібенд, - все ще лишається центральним фактом життя розвинутих капіталістичних суспільств".¹⁶⁰ Та ж думка і шотландський політолог Джек Бренд, який на підставі соціологічних досліджень довів, що у Шотландії "класові конфлікти є більш реальними й серйозними, ніж

етнічні".161 Слушними слід визна- Іти і твердження Г.Сетон-Уотсона про те, що "несправедливості й конфлікти між класами та між націями лишаються гіркими реаліями".162

Отже, поділ суспільства і людства по вертикалі на соціальні спільноти, хоч і став він набагато "м'якшим", зовсім інакшими стали його критерії, змінилися сутність, характер і назви самих спільнот, інших форм набула їх боротьба, значною мірою зберігається й досі.1631 нерозуміння або ігнорування цього факту може дорого коштувати (особливо постко-лоніальним та/чи посттоталітарним країнам), зокрема, вибухом гострих соціальних конфліктів, виникненням громадянської війни, або й втратою незалежності, як це не раз мало місце в історії людства, у тому числі й в Україні.

Такою ж реальністю сьогодні є поділ людства по горизонталі - на нації. На Заході давно, а останнім часом і в Україні, це знайшло відображення у т.зв. "національній" та "націоналістичній" парадигмах.

Слід відзначити, що визнання поділу суспільства і світу на класи (страти) та на нації одночасно стало важливим кроком у напрямку розуміння їх багатовимірності й суперечливості. Одним з перших цей крок зробив видатний німецький соціолог Вернер Зомбарт. Ще на початку ХХ ст. він писав: "Розпочавши "Комуністичний Маніфест" відомими словами "історія всіх суспільств, що існували до цього часу, була історією класової боротьби", К.Маркс... висловив цим одну з найбільших істин ХІХ ст. Але він висловив не всю істину. Не вірно, що вся історія людства вичерпується виключно боротьбою класів. Якщо ми бажаємо взагалі звести "всесвітню історію" до єдиної формули, то нам доведеться ... сказати, що існує подвійний антагонізм, навколо якого обертається вся історія: анатагонізм соціальний та анатагонізм національний".164 Здається, всі сучасні західні вчені поділяють цю точку зору. Більше того, багато з них цілком слушно вважають, що "нація, - говорячи словами відомого англійського вченого Тома Неїрна, - отримує перемогу над класом".165

Проте, віддаючи належне В.Зомбарту і ТНеїрну, слід підкреслити, що й вони висловили не всю істину. Перефразовуючи слова першого з них, можна сказати: якщо ми бажаємо звести всесвітню історію до єдиної формули, то нам слід визнати, що існує потрійний антагонізм, навколо якого обертається сучасна історія, а саме - антагонізм соціальний, антагонізм національний та антагонізм етнічний.

Одними з перших на це звернули увагу відомі американські дослідники Наган Глейзер та Деніел Мойніген. "Ми жодною мірою не вважаємо, що нація і клас не є головними категоріями для

розуміння сучасного суспільства. Але вірно також і те, що ми повинні додати етнічність (етнічну групу - О.К.) як головний центр мобілізації інтересів", - відзначали вони на одній з міжнародних конференцій на початку 70-х років.¹⁶⁶

Події 80-90-х років, на наш погляд, повністю підтвердили правильність цього висновку. По-перше, сьогодні етнічний поділ суспільства і світу є чи не найбільш помітним та антагоністичним. По-друге, етноси й етнічні групи, або просто етнічності, дійсно перетворились, і мабуть надовго, на одного із головних акторів сучасного суспільно-політичного життя. І, нарешті, почала складатись т.зв. "етнічна" та "етніцистська" парадигми. По-третє, не сказав всієї істини і Т.Нсірн. А вона сьогодні полягає у тому, що етнічність перемагає і класи, і нації.

Слід особливо підкреслити, що співвідношення соціального, етнічного та національного, роль класів, етносів і націй, їх взаємовідносини набагато складніші й більш суперечливі, ніж уявляє собі більшість науковців та політичних діячів.

По-перше, варто звернути увагу на те, що, за твердженням У.Конно-ра, вже "з весни народів" 1848 р. етноси і нації починають виконувати функції класу та виступати у ролі головної рушійної сили суспільного розвитку.¹⁶⁷

По-друге, як свідчить Е.Геллнер, давні поневолені і експлуатовані класи не починали руйнувати існуючих політичних систем доти, доки не визначались "етнічно". А новий робітничий клас зміг перетворитись із "класу в собі" на "клас для себе" лише тоді, коли став "нацією", тобто національним. Та й нація стала політично свідомою і активною лише тоді, коли стала "класом". Здається, ні нації, ні класи не є політичними каталізаторами: ними є лише "нації-класи", або "класи-нації".¹⁶⁸

Доречним буде відзначити, що подібні думки ще раніше висловлювали вже згадувані О.Бауер, К.Реннер, а також Бер Борохов¹⁶⁹, Антоніо Грамші¹⁷⁰ та деякі інші вчені. А терміном "нація-клас" користувалась значна частина лідерів національно-визвольних рухів країн Азії й Африки. Отже, схоже, має рацію відомий в Південній Америці вчений Торрес Рівас, стверджуючи, що в проблемі взаємовідносин "клас-нація" суттєвим є питання не дослідження того, як вони детермінують один одного, а з'ясування відносин між класами, які детермінують націю.¹⁷¹ По-третє, нації в постіндустріальному суспільстві характеризуються зростаючою соціальною однорідністю та швидким збільшенням т.зв. "середнього класу". При цьому його лави поповнюються

представниками майже всіх етнічних спільнот. Це, на нашу думку, зумовлює міцність і стійкість нації, а також забезпечує соціальну й етнополітичну стабільність суспільства.

Але поза межами "середнього класу" ще лишається значна частина представників підлеглих етнічних груп. Вони зосереджуються у найбільш брздних, важких, малокваліфікованих, низькооплачуваних сферах виробництва і послуг.¹⁷² До недавнього часу в США це стосувалось поляків, італійців, українців (останніх В.ісаїв назвав "неграми" вугільних шахт і сталеливарної промисловості) та представників деяких інших "білих" етнічних груп, а сьогодні - негрів і "чиканос"; у ФРН - турків, греків, представників інших національних меншин; у деяких пострадянських державах - росіян, поляків, українців та представників інших т.зв. "російськомовних" груп тощо.

Коротко говорячи, відбувається розкол традиційних економічних класів уздовж: етнічних ліній, що породжує тенденцію до утворення т.зв. "класово-етнічних груп" або "етнокласів", посилюється "етнічно-сегрегований характер робочої сили" тощо.¹⁷³ Все це знайшло відображення у модних теоріях т.зв. "етнічної стратифікації", "розколотого ринку праці", "внутрішнього колоніалізму" та інших.

Отже, сьогодні людство, по суті справи, опинилось у своєрідному бермудському трикутнику. Його сторонами є:

1) зникаючі на Заході й зростаючі у посттоталітарних країнах соціальні протиріччя та антагонізми,

2) поступово згасаючі на Заході й досить сильні на теренах колишнього соціалістичного табору національні протиріччя та антагонізми,

3) дедалі зростаючі повсюдно етнічні протиріччя і антагонізми та численні криваві етнополітичні конфлікти і міжетнічні війни на теренах колишніх імперій та соціалістичного табору.

Все це вимагає нових наукових досліджень, нових підходів та нового розуміння місця і ролі у суспільно-політичному житті та взаємовідносин триади: клас (страта) - етнос (етнічність) - нація. Причому незалежно від того, наскільки реальними чи уявними є ці феномени.

§2. Класифікація держав

Найбільш коректним підходом до вивчення проблем класифікації держав, на наш погляд, є підхід, запропонований професором соціології Йоркського університету (Торонто, Канада) Ентоні Річмондом: "Держава повинна бути чітко відрізнена від нації. Сутність держави у тому, що вона є системою уряду, який здійснює

верховну владу, маючи монополію на легітимне використання мілітарних та інших примусових установ у межах чітко визначеної території і чий суверенітет визнається іншими державами... Держави можуть складатись з однієї або більше націй. Ці нації, в свою чергу; можуть бути поліетнічними. Соціологічні відмінності між "етнічною групою", "нацією" і "державою" важко встановити тому, що вони частково співпадають в історичній реальності".¹⁷⁴

Отже, держави слід відрізнити від націй і водночас класифікувати їх за кількістю та статусом самих націй. Відрізнити державу від етнічної нації не важко, особливо для обізнаних з етнічною теорією націй, про яку вже йшлося. Дещо складніше класифікувати держави за кількістю їх націй. Проте Г.Нельссон досить успішно впорався з цією проблемою. Він, зокрема, поділив всі 164 держави (1981 р.) на п'ять груп:

1) Держави з єдиною нацією-групою (single nation-group states). Це ті, де одна етнічна нація нараховує понад 95% населення. їх 45, зокрема - Бразилія, Данія, Італія, Норвегія, Польща, ФРН, Японія та інші.

2) Держави I однією основною нацією-групою (one nation-group states). Це ті, де одна етнічна нація нараховує від 60 до 95% населення. Таких держав 62, зокрема - Австрія, Великобританія, Ізраїль, Іспанія, Китай, США, Фінляндія, Швейцарія та інші.

3) Держави з однією основною нацією-групою та фрагментованими не основними націями - групами. Це ті, де найбільша етнічна нація становить від 40 до 60% населення і де існує від 7 до 20 неосновних етнічних націй. Таких держав 17, зокрема - Афганістан, Гана, Індо-і незія, Іран, СРСР (колишній), Судан, Філіппіни та інші.

4) Бінаціональні (двонаціональні) держави (bination-group states). Це ті, де 2 найбільші етнічні нації разом становлять від 65 до 96% населення. Таких держав 21, зокрема Бельгія, Конго, Мозамбік, Перу. Таїланд та інші.

5) Мультинаціональні (багатонаціональні) держави (multination-group states). Це ті, де 3 найбільші етнічні нації разом становлять від 34 до 97% населення і де існує ще від 5 до 19 неосновних етнічних націй. Таких держав 19, зокрема - Ангола, Індія, Канада. Нігерія, Уганда та інші.

Дещо іншу класифікацію запропонував американський дослідник Уолкер Коннор. Всі держави він поділив на 4 великі групи:

1) Нації-держави, населення яких є гомогенним, тобто однорідним. Таких держав зовсім небагато (Ісландія, Японія, Норвегія, Польща та інші).

2) Іммігрантські держави, населення яких складається з іммігрантів різного етнічного походження. Хрестоматійний приклад США. Такі держави є етнічно нейтральними і характеризуються високим рівнем аккультурації та асиміляції свого населення.

3) "Метисні держави" - це майже виключно латиноамериканські країни, населення яких складається з осіб змішаного т. зв. європоамерикан-діанського походження. І хоча такі держави становлять окремий особливий тип, вони більше схожі на багатонаціональні держави, ніж на держави-нації.

4) Багатонаціональні держави, які сьогодні становлять більшість. Цей тип держав У.Коннор поділяє на 3 підгрупи.

Критерієм цього разу виступає т.зв. етнонаціональний "хоумленд" (homeland), тобто певна територія та/чи регіон, населення яких претендує на них і дає їм свою назву. Прикладом тут можуть служити Шотландія (Scotland), Земля Басків (Basqueland, Euskadi), Земля Зулусів (Zululand) тощо. Показово, що до ""хоумлендів" У.Коннор відніс також і Литву, Латвію та Україну, які на той час входили до складу СРСР. Населення кожного з цих "хоумлендів" вірить у міф про своє спільне походження, вважає їх своєю "домівкою" (home). Всі новоприбулі вважаються мігрантами і в будь-який час щодо них можуть з'явитись гасла "забирайтесь додому" (go home). "Ті, хто живуть в таких хоумлендах демонструють більшу ворожнечу до інших груп і більший спротив аккультурації та асиміляції".

Виходячи з цього критерію, американський вчений поділяє багатонаціональні держави на:

1) "однохоумлендні", багатонаціональні держави, населення яких склалось внаслідок імміграції. Мешканці цього "хоумленду" вважають всю країну своїм "хоумлендом";

2) "багатохоумлендні", багатонаціональні держави, які складаються з кількох "хоумлендів" (колишні ЧССР - з двох, СРСР - з 53, сучасна Нігерія - з майже 100 і т.д.);

3) "нехоумлендні", багатонаціональні держави, населення яких: а) є наслідком міграції; б) складається з кількох груп, котрі свідомі своїх відмінностей і всіляко їх зберігають (Гвіана, Суринам, Тринідад-Тобаго тощо).¹⁷⁶

Досить просту, але найбільш поширену в західній та й у вітчизняній науці класифікацію держав запропонував П.Ван Ден Берг. Він поділив їх на три групи, дав їм відповідні наступні назви і визначення:

1. "Нація-держава " - це держава, яка складається майже виключно із єдиної (single) нації".

2. "Багатонаціональна держава" - це держава, яка складається із двох або більше націй".

3. "Багатоетнічна держава" - це держава, яка складається із двох або більше етнічностей, котрі не домагаються державності".¹⁷⁷

Є ще один критерій класифікації держав - кількість етнічних груп. Виходячи з нього, держави поділяються на 3 групи:

1) етнічно вільні або неетнічні (ethnic free or unethnic) - це ті держави, населення яких складається практично з представників одного етносу. На кінець 70-х років їх було рівно дюжина, зокрема Ісландія, Люксембург, Норвегія, Португалія та деякі інші;

2) моноетнічні (monoethnic) - це ті держави, де кількість представників інших етнічних груп не перевищує т.зв. "критичну масу", якою вважається 5 інколи 10 відсотків від загальної кількості населення. На початок 80-х років їх було 33, зокрема, Бангладеш, Єгипет, Ірландія, Куба та інші;

3) поліетнічні або мультиетнічні (polyethnic or multiethnic) - це ті держави, де кількість представників інших етнічних груп перевищує вже зазначену "критичну масу" у 5-10% від загальної кількості населення. Але жодна з них, і це надзвичайно важливо, не домагається державності.¹⁷⁸ Таких держав абсолютна більшість.

Тут слід зробити щонайменше чотири зауваження. По-перше, держави, як правило, поділяються на одно- та багатонаціональні, а також моно- і поліетнічні, що значно полегшує термінологічний апарат і загалом не суперечить реаліям. По-друге, нації, які входять до складу тієї чи іншої держави, самі можуть бути поліетнічними. По-третє, як слушно зауважується в одному з документів ЮНЕСКО. "однорідність населення не є необхідною умовою існування народу або держави". По-четверте, слід, однак, враховувати, що етнічний та/чи національний поділ населення держави справляє величезний вплив на всі сфери суспільно-політичного життя і навіть на долю самих держав. Підтвердження останнього - розвал багатонаціональних держав, процеси децентралізації унітарних поліетнічних держав, перетворення їх на федерації тощо.

Принагідно відзначимо, що західні вчені, виходячи з наведеної вище класифікації, характеризують Україну як "поліетнічну державу", а її народ як "багатоетнічну націю".¹¹⁹ Погоджуючись із таким визначенням, додамо, що все більше представників етнічних груп вважають Україну своїм єдиним або другим, "обраним хоумлендом". Це дає підстави сподіватись, що в майбутньому Україна

перетвориться на справжню Батьківщину для всіх своїх громадян, не залежно від їх етнічного походження.

§3. Етноси, нації і держави

На думку західних вчених, яку поділяє і автор, ще одним блоком виключно складних і важливих проблем є проблеми взаємовідносин етносів, націй і держав. Актуальність цих проблем більш ніж очевидна. Від їх постановки, підходів і шляхів вирішення залежить етнополітична стабільність як окремих країн, так і всього світу. Марксистсько-ленінська теорія нації та національних відносин ці проблеми частково ігнорувала, а частково спотворювала. Щодо практики, тобто національної політики КПРС, то вона довго обмежувалась проведенням підступних, а часом і злочинних експериментів над цілими націями, не говорячи вже про етнонаціональні групи.

У західній етнополітології, за нашими підрахунками, існує щонайменше три різних точки зору щодо місця і ролі держави в суспільному розвитку, зокрема, її взаємовідносин з етносами та націями. Прихильники першої точки зору (А.Степен, І.Уоллерстайн та ін.), відомі як "оборонці плюралістичної перспективи", вважають, що держава повинна бути нейтральною ареною, на якій діють, протистоять і ведуть боротьбу різні нації чи етнонаціональні групи. Водночас вона може розробляти і проводити певну етнонаціональну політику, зокрема, розподіляти ресурси та створювати сприятливі умови для розвитку всіх етнонаціональ-них груп.

Прихильники другої точки зору (М.Леві, М.Гехтер та ін.), відомі ще як автори теорії "центр-периферія" або "внутрішнього колоніалізму", стверджують, що держава є відносно автономною силою, керівні кола якої мають і переслідують свої власні корпоративні інтереси, спрямовані на утримання влади, що примушує їх діяти незалежно, а часом, навіть, і всупереч інтересам та бажанням домінуючої нації чи етнона-ціональної групи. Роль держави, на їх думку, має обмежуватись розподілом привілеїв між етносами та їх елітами.

Прихильники третьої точки зору (П.Ван ден Берг, М.Сміт та ін), відомі також своїми симпатіями до теорії "плюралістичного суспільства", розглядають державу як інструмент якоїсь однієї нації чи етнонаці-ональної групи, яка бере під свій контроль державний апарат і життя та діяльність інших груп.¹⁸⁰ Доречним буде зазначити, що хоча наявність різних точок зору і ускладнює розуміння згаданих проблем, але водночас і сприяє пошукам найбільш оптимальних шляхів їх вирішення.

Загалом варто враховувати, що етноси існували завжди, у всякому разі, задовго до появи держави і тим більше нації. І етнос, і нація можуть існувати без держави, держава може існувати без нації, але без етносу не може виникнути ні нація, ні держава, хоча можуть бути і виключення як, приміром, США.

Так, саме етноси, точніше деякі з них, створюють держави, визначають їх форми і характер. І саме тому держави так не схожі одна на одну. Разом із зникненням етносів гинули й їх держави, але із загибеллю держав рідко зникали етноси. Проте і держави впливають на долю етносів, створюючи сприятливі умови для одних та несприятливі для інших, а часом і намагаючись знищити деякі з них. Держави були знаряддям не лише певних класів, а й певних етносів. Все це призводило до соціально-класової напруженості та етнополітичних конфліктів, породжувало соціальні й національно-визвольні революції, провокувало громадянські і міжетнічні та міждержавні війни тощо. І лише з появою правових демократичних суспільств держава перестає бути знаряддям якогось класу чи етносу, що сприяє соціальній та етнополітичній стабільності

До держави можуть входити кілька етносів і націй, водночас майже всі етноси й деякі нації, поділені на кілька держав. Етнічна нація та/чи домінуюча етнічна група може становити більшість населення тієї чи іншої держави, але може бути і меншістю. Подібні парадокси ускладнюють розуміння сутності й характеру взаємовідносин між етносом, нацією і державою. Тому, мабуть, найбільш оптимальним підходом до цього питання буде відмова від абсолютизації місця і ролі як нації, так і держави в житті етносу, а головне від спроб штучного та/чи прискореного формування першої і будівництва другої та ще й ціною існування свого чи чужого етносу або частини людства.

Аналізуючи взаємовідносини етносу, нації і держави, автор виходить з того, що вони є сукупністю індивідів. Однак, сукупність ця різного роду: перша - етнічна спільнота, друга - етносоціальна, а третя - політична, громадянська. Етнос - це природна форма існування людства, нація - це вища форма існування етносу, а держава - це напівштучне утворення, котре часто виникає та/чи зникає із волі й бажання якогось класу чи етносу, а також: під впливом зовнішніх сил чи певних міжнародних обставин.

Починаючи з XVIII ст., вважається, що і нація, і держава є суб'єктами права. Причому їх права базуються на одних і тих же засадах - територіальному принципі. Держава є суб'єктом права з часу свого народження. Нація за своєю природою не була суб'єктом права.

Але вона його завоювала в процесі народження і розвитку. Щодо етносу, то він теж; не був суб'єктом права, але протягом ХХ ст., особливо його останньої чверті, домігся цього. І нація, і особливо етнос постійно домагаються розширення своїх прав, що перетворюється на джерело конфліктів і протиборства між трьома цими феноменами.

На думку автора, тут вартий особливої уваги той факт, що в багатонаціональних, поліетнічних суспільствах етнос і нація виступають у подвійній ролі. З одного боку, вони є суб'єктами політичних процесів, а з іншого - об'єкти політики держави. Як об'єкти державної політики етноси і нації підлягають інтеграції з іншими етносами й націями, без чого не можлива загальнонаціональна єдність і територіальна цілісність держави, стабільність політичного режиму, успішне вирішення економічних, соціальних та політичних проблем і що становить сутність доцентрових тенденцій. Як суб'єкти політики і етнос, і нація, виходячи з власного розуміння своїх інтересів, намагаються забезпечити собі найсприятливіші умови, що становить основи відцентрових тенденцій.

Таким чином, суперечності між етносом, нацією і державою, подвійне становище етносу і нації, породжує не менш суперечливі, але об'єктивні тенденції - доцентрові й відцентрові, спосіб і здатність врегулювання яких залежить, перш за все, від типу політичного режиму, його етнона-ціональної політики.

Ще однією цариною суперництва між етносом, нацією і державою є сфера їх цінностей та інтересів, про що йтиметься нижче.

§4. Етноси, нації і людство

Надзвичайно важливу значимість для проведення демократичної етнонаціональної політики, на погляд автора, має правильне розуміння співвідношення і взаємовідносин етнічних та етносоціальних спільнот і людства, етнічного, національного й вселюдського. Проблеми ці давно, ще з часів Давньої Греції та Риму, хвилювали кращі уми людства. Значно зросло зацікавлення цими проблемами на межі ХІХ та ХХ століть, причому не лише серед західних, а й вітчизняних вчених (В.Вернадський, А.Градовський, М.Грушевський, М.Драгоманов та інші). У другій половині ХХ ст. після тривалого спаду цей інтерес відроджується знов (Б.Рассел, А.Тойнбі, А.Ейнштейн, лідери Римського клубу та інші). Сьогодні на межі тисячоліть цей інтерес досяг свого апогею, зробившись не тільки найважливішою теоретичною проблемою, а й увійшовши до практики суспільно-політичного життя. 181

Але що таке людство? У чому сутність вселюдських цінностей та інтересів? Як вони співвідносяться з етнічними та національними? Відповісти на ці й інші подібні запитання не легко, тим більш, що готових відповідей на них ні в зарубіжній, ні у вітчизняній науковій літературі ще немає.

Нагадаємо, що донедавна під людством розумілась сукупність всіх людей, котрі проживають на Землі, тобто населення планети. При цьому поділене на дві окремі, різні, антагоністичні системи - капіталістичну та соціалістичну, боротьба яких вважалась корінним протиріччям сучасної епохи і двигуном суспільного прогрес}'. Нині, з позицій нового критичного етнополітичного мислення, людство при всій його різноли-кості й роз'єднаності розглядається як взаємозалежна, взаємопов'язана, цілісна спільнота, єдина цивілізація.

Сьогодні людство виступає у чотирьох фортах. 1) людської особи, 2) етносу, 3) нації та 4) людства, яке й єднає всіх мешканців планети в єдину велику об'єктивну цілісність.

Етнос, як вже відзначалось, є природною формою існування, причому такою ж довічною, як саме людство. У етносів подвійна роль: з одного боку, вони розділяють нації і людство на особи (українець, поляк, американець, француз, але й американець українського походження, француз польського походження, українець польського походження тощо), аз іншого боку - об'єднують всіх осіб одного походження (реального або уявного) у етнічні спільноти із загальними і специфічними цінностями й інтересами, що в свою чергу знов розділяє людство. І будувати етнонаціональну політику без врахування цих реалій, особливо після перетворення етносів на суб'єкти історичного процесу та політичних акторів просто неможливо.

У націй теж подвійна роль: з одного боку - вони розколюють етноси і людство на особи (українець, поляк, американець, француз тощо), а ; іншого - об'єднують людей, причому незалежно від їх етнічного походження, соціального статусу та релігійних переконань у етносоціальні політичні спільноти (українська нація, польська, американська, французька та інші), що знов-таки розділяє людство.

Природно, тут можуть виникнути певні протиріччя і суперництво між етносом та нацією, а також між етносом, нацією та людством. Однак ці протиріччя і суперництво можуть бути послаблені й навіть зняті. Об'єктивних перешкод на цьому шляху, мабуть, немає. Етноси та нації, при всій специфічності своєї сутності, місця і ролі у суспільному розвитку, не виключають існування один одного й не заперечують існування єдності людства, як і єдність людства не

заперечує існування етносів та націй. Адже еволюція й розвиток етносів, націй і людства- це взаємо-обумовлені та взаємодоповнюючі один одного процеси. Як тут не пригадати слова О.Бочковського: "Людство у своїй істоті це. безнастанна творча сума живих народів. Націями воно цвіте".1811 етносами теж, додамо від себе.

Своєрідними "обручами", які стягують у єдине ціле кілька сот націй і кілька тисяч етносів (матеріали про них у закодованому вигляді зберігаються у Регіональному архіві людських відносин у США), таких різних і неповторних, сьогодні виступають: 1) загроза ядерної війни; 2) спільні економічні, екологічні та інші проблеми; 3) об'єктивні процеси глобалізації й інтеграції; 4) і це головне - вселюдське як невід'ємна риса людства. Будучи об'єктивною реальністю, вселюдське становить складну систему інтересів і цінностей всього людства, а також соціальних зв'язків та механізмів, котрі забезпечують самозбереження, саморегуляцію і розвиток цивілізації як єдиного цілого. Однак, і це варте особливої уваги, вселюдське не заперечує і не відмінює існування етносів та націй з їх спільними і специфічними цінностями й інтересами.

Показово, що саме так розумілась діалектика взаємовідносин етносів, націй і людства наприкінці ХІХ - початку ХХ століть. "Ми, - писав В.Солов'йов, - повинні розглядати людство у його цілісності як велике збірне створіння або соціальний організм, живими членами якого є різні нації. З цієї точки зору, очевидно, що жоден народ не може жити в собі, через себе і для себе, але життя кожного народу становить лише певну участь у спільному житті людства'.

Слід звернути особливу увагу на те, що у другій половині ХХ ст. ця ідея почала зазнавати певних змін. Їх суть була викладена у знаменитому маніфесті Рассела-Ейнштейна у формі палкого заклик: "Пам'ятайте про те, що ви належите до роду людського і забудьте про все інше". Відрадно, що перша частина цього заклик' була почута, підтвердження чому - досить успішна хода нового критичного етнополітичного мислення по багатьох країнах і континентах.

Цього, однак, не можна сказати про другу частину заклик. Сучасне людство, на погляд автора, до цього ще не зовсім готове. З одного боку, воно все менше звертає уваги на класові, політичні, ідеологічні, релігійні та деякі інші відмінності, що є величезним досягненням. Але, з іншого боку, забути про етнічні й національні відмінності, етнічні й національні цінності та інтереси йому поки що явно не під силу. Адже надто реальними, вагомими і відчутними вони сьогодні є у суспільно-політичному житті, зокрема, постколоніальних та посттоталітарних держав. Та й не відомо ще чи виграло б

від цього людство, а от програто б напевно. У цьому зв'язку заслуговують на увагу твердження А.Градовського: "Різноманітність національних особливостей є корінною умовою правильного розвитку загальнолюдської цивілізації... Наука не відкидає поняття загальнолюдської цивілізації, у тому розумінні, що найважливіші результати морального, розумового та економічного життя кожного народу стають надбанням всіх інших. Але філософія історії неспростовними даними доводить, що кожен з цих результатів міг бути досягнутий лише на ґрунті національної історії, що статуї Фідія і філософія Платона були грецьким творінням, що римське право є продуктом римської історії, конституція Англії є її національним надбанням..."¹⁸³

Тому сьогодні мова повинна йти не про забуття етнічних і національних цінностей та інтересів, а про правильне розуміння їх сутності, місця і ролі, а головне, про співвідношення між собою та із вселюдськими цінностями й інтересами.

§6. Класові, етнічні, національні та державні інтереси

Надзвичайно цікавою і важливою є також проблема співвідношення різного роду інтересів, зокрема класових, етнічних, національних та державних. Але це настільки не розроблена, складна і заплутана проблема, що автор вважає за потрібне кожного разу починати з самого початку; тобто із власного визначення згаданих термінів і уточнення їх сутності.

Класові (соціальні) інтереси - це інтереси якогось класу, соціальної групи або страти, які виникають внаслідок їх нерівноправного та/чи неоднакового становища в суспільстві, що обумовлено, головним чином, різним рівнем їх багатства та впливів на політику. Ці інтереси спрямовані, перш за все, або на захист і зміцнення вже досягнутого статусу, або на його поліпшення. Класові інтереси є вужчими за національні і тим більш за вселюдські інтереси. Щодо співвідношення класових і етнічних інтересів, то тут вони часом можуть співпадати (коли виникає "етноклас"), але, як правило, змагаються за свою зверхність. Сьогодні, за слушним твердженням західних вчених, етнічні інтереси взяли гору над класовими.¹⁸⁴

Етнічні інтереси - це сукупність специфічних інтересів, притаманних тому чи іншому етносу та/чи етнічній групі. Вони формуються у зв'язку, по-перше, із існуванням у етносів певних особливостей, а по-друге, - нерівноправним та/чи неоднаковим місцем і роллю в суспільно-політичному житті. Етнічні інтереси є реальною причиною поведінки й діяльності етнічних спільнот. Вони спрямовані або на збереження і зміцнення існуючого статусу, або на

його поліпшення. У моноетнічних демократичних суспільствах вони співпадають із національними інтересами і тут не виникає жодних колізій. У поліетнічних і особливо багатонаціональних державах етнічні інтереси можуть вступати у протиріччя і конфлікти з інтересами інших етнічних груп, націй та загальнонаціональними інтересами. Етнічні інтереси можуть мати і міжнародний вимір, оскільки етнос є екстериторіальною спільнотою. У цьому випадку вони можуть вступити у протиріччя і конфлікт з етнічними, національними та державними інтересами інших країн. Інколи ці протиріччя і конфлікти підігріваються політикою "захисту етнічних братів" та використовуються для тиску на інші держави.

Національні інтереси - це не просто сума інтересів різних індивідів, соціальних чи етнічних спільнот, з яких складається суспільство, а узагальнене відбиття їх насущних потреб, їх природна сукупність.^{1*5} В демократичних моноетнічних та однонаціональних державах, де сформувались політичні нації вони є спільними і вважаються вищими за класові, етнічні та державні. Вони спрямовані на досягнення єдності й територіальної цілісності держави, створення сприятливих умов для розвитку економічних, політичних та духовних сфер життя суспільства. В дво- та багатонаціональних державах, які до того ж є поліетнічними, виникають дивовижні хитросплетення різних інтересів і народжується безліч протиріч та конфліктів. Тут інтереси окремих націй, зокрема, підлеглих, як правило, спрямовані на досягнення політичної незалежності, відокремлення і створення власної держави. Все це пояснює чому: 1) можуть розвалюватись багатонаціональні держави; 2) так важко тут передбачати і врегульовувати етнополітичні конфлікти; 3) у декого виникає спокуса створити "етнічно чисту" державу тощо.

Державними інтересами часто називають будь-які інтереси, які відстоює держава. Але держава своїх власних інтересів не має, адже вона, при всій її важливості, є засобом, інструментом, механізмом забезпечення чийхось інтересів. Це можуть бути інтереси якоїсь особи (короля, царя, вождя), групи осіб, партії, класу, етнонації, етнічної, релігійної та якихось інших спільнот, що однак видаються за державні. Таке тлумачення державних інтересів, а головне - спроби їх державного забезпечення лише шкодять нації, викликають і загострюють різноманітні конфлікти. І лише у правовому демократичному суспільстві можна говорити про існування справді державних інтересів, однак і в цьому випадку ні сама держава, ні її інтереси не повинні ставитись вище суспільства та його інтересів.

Загалом у західних демократичних державах (Швейцарія, США та деякі інші) етнічні, національні та державні інтереси в основному співпадають, що робить етнополітичну ситуацію в них досить стабільною і живить доцентрові тенденції. Тоталітарні системи сталінського типу скочувались до протиставлення етнічних, національних та державних інтересів, віддаючи перевагу загальнонаціональним і особливо державним, що підривало етнополітичну стабільність, провокувало різноманітні конфлікти (які заганнялись углиб), вело до посилення відцентрових тенденцій (які стримувались силою та/чи загрозою її застосування) тощо. Отже, за висновком автора, у діалектиці етнічних, національних та державних інтересів існує наступна закономірність: чим вищий ступінь їх співпадіння, тим менша імовірність загострення етно-політичної ситуації та/чи дезінтеграції суспільства і навпаки.

§7. Вселюдські цінності й інтереси

Надзвичайно великий інтерес і значимість мають й проблеми співвідношення розглянутих вище цінностей та інтересів із вселюдськими. Ці проблеми лише починають розроблятися у вітчизняній науці.¹⁸⁶ Тому не буде зайвим докладно розглянути сутність і характер вселюдських цінностей та інтересів.

З точки зору автора, вселюдські цінності - це не просто сума матеріальних та духовних цінностей всіх народів і не яесь узагальнене їх поняття, а синтез вищих досягнень рук і розуму людства, квінтесенція всієї цивілізації. В економічній сфері - це товарно-грошові відносини, ринок, тощо; в соціально-політичній - правова держава, парламент, право на самовизначення, суверенітет тощо; в духовній сфері - найвидатніші досягнення науки, культури і мистецтва; в сфері моралі - закони й норми поведінки і взаємовідносин людей та народів, що були вироблені протягом тисячоліть, зокрема такі, як взаєморозуміння, милосердя, толерантність, дружба тощо. Такий підхід дає можливість побачити, що, по-перше, термін "вселюдські цінності" є більш коректним, ніж модний нині термін "загальнолюдські цінності". А по-друге, показує необхідність відмови від поділу вселюдських цінностей за ідеологічними, політичними та іншими ознаками.

Цілком об'єктивною реальністю є вселюдські інтереси. Під ними автором розуміється узагальнене вираження насущних потреб всіх народів планети. Вони включають у себе природне устремління людей до самозбереження, саморозвитку і самовдосконалення. Діалектика співвідношення й взаємодій вселюдських, етнічних і національних цінностей та інтересів виключно складна. Однак у

політичній та юридичній літературі, в деяких законодавчих актах вона гранично спрощена і зведена майже до аксіоматичного твердження про пріоритетність вселюдських цінностей та інтересів над етнічними і національними. З наукової точки зору така позиція, незважаючи на всю її популярність і привабливість, досить вразлива. Сумнівна вже сама постановка питання про ієрархізацію етнічних, національних і вселюдських цінностей та інтересів, механічний розрив і протиставлення їх одне одному, жорстко постульована субординація. Тут потрібен зовсім інший підхід, а саме - діалектика взаємозв'язку загального і особливого, цілого й часткового.

З точки зору політичної практики теза про пріоритет вселюдських цінностей, і особливо інтересів, над етнічними та національними, м'яко кажучи є непереконливою, малопродуктивною і досить часто спричиняє негативні наслідки. Реальна політика сучасного етапу розвитку цивілізації - це зіткнення, суперництво і протиставлення різних інтересів, зокрема зазначених вище. Бажаючих поступитися етнічними інтересами навіть заради загальнолюдських поки що небагато. А ігнорування інтересів та культурних надбань будь-якого народу може обернутися трагедією для нього і великими втратами для людства. Адже народ і його культура - це частка людства та всесвітньої культури, а із втратою частки збіднюється й може зникнути і ціле.

Досить чітко і пророче з цього приводу висловився М.Бердяєв: "Можна і слід сподіватись зникнення класів та примусових держав у досконалому людстві, але не можна сподіватись зникнення національностей... Національність є позитивним збагаченням буття і тому за неї слід боротись як за цінність".¹⁸⁷ Такої ж думки і наш сучасник, російський академік Н.Моїсеїв: "Строкатість національної палітри планети Земля - це благо, велике благо, яке дано нам Природою та її законами. Подібно до генетичної різноманітності, різноманітність національна - це захист популяції Homo Sapiens від випадкових мінливостей долі. Адже кожна національна культура, кожна традиція - це пам'ять про досвід Людини. Втрата національної, а отже і культурної різноманітності, подібно до втрати різноманітності генетичної, вкрай небезпечна... смертель- ' но небезпечна для майбутнього людства".¹⁸⁸

Звичайно, автор переконаний, що заради інтересів частки (народу) не варто ризикувати інтересами цілого (людства). Але тим більше не можна миритись із намаганнями довести пріоритетність етнічних і національних інтересів над вселюдськими, діяти на догоду першим і другим, забуваючи, ігноруючи або протиставляючи третім.

Подібні спроби слід вважати ознакою наявності комплексу етнічної та національної меншовартості й кваліфікувати як прояв крайнього етніцизму і націоналізму.

Істина лежить не на шляхах з'ясування, яка з трьох сторін діалектичної єдності етнічних, національних і вселюдських цінностей та інтересів має вважатись головною, пріоритетною, а на шляхах їх всебічного врахування й органічного поєднання, пошуку балансу, а в ідеалі - гармонізації. До того ж, ні в якому разі не можна забувати цінностей та інтересів людини і родини. На один щабель мають бути поставлені и однаково високо шануватись, максимал ьно враховуватись і гармонізуватись цінності та інтереси людини - родини - етносу - нації - людства. Не випадково давні греки зводили свої будівлі за законами гармонії. І саме ці закони повинні лежати в основі етнонаціональної політики всіх рівнів.

Висновки, Запитання і завдання

1. Сьогодні стає все більш очевидним, що існування людства підпорядковується, з одного боку, загальним закономірностям розвитку рослинного і тваринного світу, а, з іншого, - своїм власним. У своєму розвитку людство пройшло три головних етапи: (а) доетнічний; (б) етнічний та (с) національний. Перший етап (доісторичні часи) характеризувався існуванням невеликих груп людиноподібних істот, об'єднаних виключно кровними узами. Другий етап (до XVI-XVII ст.) ознаменувався утворенням етносів у формі родів і племен (заснованих не лише на дійсному, а й на уявному спільному походженні) та перетворенням багатьох із них на народи (народності, національності). Третій етап (після XVI-XVII ст.) став свідком формування політичних націй у Західній Європі й Північній Америці та етнічних націй у Німеччині й Східній Європі (Див. схему № 10). Сьогодні народи Заходу вступають до передпостнаціональної ери свого існування, яка характеризується "занепадом" національної ідеї, "послабленням" націоналізму та "вичерпанням" класичної ролі національної держави. Народи Східної Європи, у тому числі й український, входять до національної ери, котрій притаманні зростання впливів національної ідеї, піднесення націоналізму, прискорене національно-державне будівництво тощо.

2. Не дивлячись на зростаючу єдність і цілісність, людство продовжує існувати у формі етносів (етнічностей). Етноси виникають за принципом компліментарності, мають власні етнічні аури, а також пасіонарності, які й визначають їх обличчя і певною мірою долі. Кожний етнос є індивідуальним, унікальним, самоцінним феноменом. Етноси є не лише формою існування людства, а й втіленням його

різноманітності й мозаїчності, адже вони відрізняються один від одного не лише за формою, а й за своїм змістом, сутністю і характером.

3. Головною формою існування етносу є нація, яку можна вважати етносоціальною спільнотою. Нації почали зароджуватись у Західній Європі десь у XVI ст., тобто в часи переходу людства від традиційного аграрного суспільства до суспільства індустріального. Водночас відбувалось і народження різноманітних теорій нації. Історично першою серед них була політична теорія нації, згідно із якою нація - це спільнота, яка об'єднує усіх громадян якоїсь держави незалежно від їх етнічного та соціального походження. Іншою, найбільш поширеною теорією стала етнічна теорія нації, яка робить наголос на спільному походженні (реальному та/чи уявному), мові, звичаях тощо. Всього західними і вітчизняними вченими розроблено біля десяти різних теорій нації, що є свідченням і відображенням факту існування багатьох різноманітних, унікальних націй та різних підходів до їх вивчення. Розвиток кількох теорій нації є позитивним явищем, оскільки кожна з них певною мірою висвітлює якусь одну чи кілька сторін такого складного, багатовимірного і багатогранного феномену, яким є нація. Але, на жаль, західній та вітчизняній націології і досі бракує загальної теорії нації.

4. Найбільш поширеною формою існування етносу є етнічна група. Характерною рисою цих спільнот є те, що вони, як правило, не мають власної держави. До недавнього часу етнічні групи були в основному об'єктами політики поліетнічних держав, а їх діяльність обмежувалась цариною мови і культури. Проте протягом 60- 70-х років на Заході та 80-90-х років у Східній Європі вони вийшли на арену політичного життя і перетворились на суб'єкти історичного процесу.

5. Серед західних, а останнім часом і вітчизняних вчених точаться досить гострі дискусії навколо проблем етнічної/національної меншини. Частина з них не бачить жодних різниць між етнічною/національною групою та етнічною/національною меншиною і вживають обидва терміни як синоніми. Такий підхід, на думку автора, є не досить коректним і може нести у собі потенційну загрозу загострення конфліктів. Більш вдалим слід визнати намагання деяких вчених рознести ці два поняття. Головний критерій такого розподілу - це відмінності у статусах групи і меншини. Під етнічною/національною меншиною пропонується мати на увазі не будь-яку етнічну/національну групу; а лише залежну, підлеглу, політично поневолену; економічно експлуатовану і соціально дискриміновану,

котра змагається за рівність із пануючою більшістю і потребує захисту з боку міжнародних організацій.

6. Протягом останніх років важливого значення для багатьох людей планети набули питання індивідуальної й групової етнічної та національної ідентичності. Показово, що у розвинутому демократичному суспільстві етнічна ідентичність починає перемагати класову і успішно змагається із національною ідентичністю. У посттоталітарному суспільстві етнічна ідентичність успішно суперничає із класовою ідентичністю, поступово беручи гору над нею. Водночас етнічна ідентичність (особливо невідоміючих етнічних груп) вступила у конфронтацію із національною ідентичністю, ускладнюючи і гальмуючи процес національно-державного будівництва, породжуючи сепаратистські настрої, створюючи сприятливий ґрунт для загострення етнополітичних конфліктів.

7. Людство поділено не лише на етноси і нації, а й на класи (страти) та держави. Кожен із цих феноменів має чимало спільних і особливих цінностей та інтересів. Взаємовідносини між зазначеними феноменами (особливо у посттоталітарних суспільствах) є надзвичайно складними і суперечливими. Не менш суперечливим є і співвідношення їх цінностей та інтересів. Найкращий шлях вирішення цих суперечностей - поважне ставлення до всіх цінностей, врахування й забезпечення всіх інтересів, пошуки їх баланс} і гармонії.

8. Загалом етноси у своєму розвитку пройшли досить довгий і складний шлях. Перші етнічні спільноти - роди і племена, були буквально взірвані або послаблені із середини класовим розшаруванням та релігійним розмежуванням, а їх перші державні утворення - етнічні та політичні поліси, федерації і конфедерації - були знищені імперіями. Зазнавши потрійного удару - з боку класів, світових релігій та імперій, етноси майже на тисячоліття втратили свою провідну роль. Однак зруйнувались імперії, припинились релігійні війни, "зникли" класи (у марксистсько-ленінській трактовці), послабла соціальна напруженість, занепала соціально-класова свідомість (у розвинутих, демократичних країнах) і, мов фенікс із попелу, почали відроджуватись етноси (етнічності). Все це принципово змінює ситуацію у світі і в окремих країнах: зокрема, посилює етнічні та етнополітичні процеси, виводить на арену політичного життя нового "актора" - етнічність, породжує нові протиріччя й конфлікти, і перш за все, між самими етнічностями, між етнічностями і націями та між ними і державами, а також між

етніцизмом та націоналізмом, що потребує спеціального ретельного дослідження.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ЗАПИТАННЯ

1. В яких формах існували й існують етноси?
2. Що таке етнічність у широкому і вузькому смислі?
3. Яку роль у житті етносів відіграє пасіонарність?
4. Яке із наведених вище визначень нації Ви вважаєте більш коректним і прийнятним для себе? Чому?
5. Чому на Заході набула поширення політична теорія нації, а у Східній Європі - етнічна?
6. Чим відрізняються одне від одного етноси, нації та етнічні групи?
7. За яких умов етнічна/національна група вважається національною меншиною?
8. Як співвідносяться етнічні, національні та вселюдські інтереси і цінності?

ЗАВДАННЯ

1. Доведіть актуальність дослідження і вивчення етнічної/національної сфери людського буття.
2. Спробуйте дати власне визначення етносу, нації тощо.
3. Поясніть причини існування такої великої кількості визначень та теорій нації.
4. Зробіть порівняльний аналіз політичної та етнічної теорій нації.
5. Висловіть своє ставлення до спроб встановлення ієрархії тих чи інших інтересів і цінностей, зокрема, етнічних, національних, державних та вселюдських.
6. Охарактеризуйте основні форми існування українського етносу.

ЧАСТИНА 4. Сучасні етнічні та етнополітичні процеси

"Модернізація - це процес соціальних змін, за допомогою яких менш розвинуті суспільства набувають рис, притаманних більш розвинутим суспільствам".

Джеймс Коулмен

"Етнічний ренесанс - це спроби віднайти й зберегти своє етнічне минуле і водночас трансформувати його у децю сучасне, побудувати новий тип життя на стародавніх підвалинах, створити нову людину, сформувати нове суспільство через відродження старої етнічної ідентичності та зберегти кільця у ланцюгу поколінь".

Ентоні Сміт

"Сьогодні жоден тип суспільства чи політичної системи не має імунітету від зростаючого тиску політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимаційними та делегітимаційними наслідками".

Джозеф Ротшильд

"Нації не довічні, вони можуть бути сформовані й людська воля та зусилля відіграють важливу роль у цьому процесі".

Ентоні Сміт

"Інтеграція - це процес, у ході якого частини або елементи суспільства включаються в активну і координовану згоду із способом життя, діяльністю та цілями домінуючої в суспільстві етногрупи".

Річард Шермергорн

Розділ 1. Багатоманітність і взаємовплив процесів суспільного розвитку

§1. Сутність і характер процесу глобалізації

§1. Сутність і характер процесу глобалізації

У сучасному світі відбувається безліч взаємопов'язаних процесів, які суттєво впливають на етнополітичну сферу людського буття. Деякі з них, скажімо, індустріалізація чи урбанізація, досить відомі. Проте, є чимало процесів, сутність і наслідки яких в силу багатьох обставин маловідомі у пострадянських країнах. До них, на наш погляд, слід віднести, перш за все, процеси глобалізації та модернізації. З огляду на те, що ці процеси справляють величезний вплив на всі етнічні та етно-політичні процеси (Див. схеми №11,12), зробимо хоча б коротенький, стислий їх аналіз.

Одразу ж відзначимо, що назва процесу глобалізації походить від англійських слів "globe" - земна куля, "global" - світовий, всесвітній та "to globalize", "globalization" — поширюватись по всій планеті, набувати всесвітнього характеру. В широкий науковий обіг всю цю термінологію ще у 60-х роках ХХ ст. ввели такі відомі теоретики Римського клубу, як Е.Ласло, Д.Медоуз, М.Месарович, А.Печчеїтаін.¹ Отже, є всі підстави вважати їх і засновниками концепції глобалізму, яка, на погляд автора, вже перетворилась на метатеорію. Проте, завершеного, загальноновизнаного визначення терміну "глобалізація" до цього часу ще не вироблено.

Однак, існує достатня кількість загалом прийнятних визначень. "Глобалізація, - пише американський політолог Ентоні Гіденс, - це розширення світових соціальних зв'язків, котрі з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них".² "Глобалізація, - також слушно зауважує інший американський політолог і соціолог Девід Гелд, - означає щонайменше два різних феномени. По-перше, вона передбачає, що політична, економічна і соціальна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками. 1, по-друге, вона означає, що відбулося посилення взаємодії та взаємозв'язків всередині держав і

суспільств та між ними самими".³ На думку одного з найбільш відомих фахівців з проблем глобалізації Рональда Робертсона, яку варто взяти до уваги, глобалізація - це історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростаючої схожості й однаковості в житті народів планети.⁴ Звичайно, є й інші точки зору.

Загалом, у визначенні терміну "глобалізація" можна виділити чотири основних підходи. По-перше, тлумачення глобалізації як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети. По-друге, глобалізація визначається як процес поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо. По-третє, під глобалізацією мається на увазі виникнення спільних для світового співтовариства проблем, зокрема, економічних, політичних, мілітарних, екологічних та ін. Нарешті, глобалізація трактується як процес зростання спільних вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних збільшенням взаємозв'язків та взаємозалежності країн і народів.

Зроблений нами аналіз проблем зародження глобалізації показує, що її започаткували Іспанія, Голландія та Англія ще у XVI ст. її перша хвиля поступово поширилась на всю Західну Європу, перекинулась на Північну Америку і частково торкнулась Південної Америки та Азії. Друга хвиля глобалізації, яку можна датувати 50-80 роками XX ст., прокотилась країнами Азії й Африки. Нарешті, третя, сучасна хвиля глобалізації з кінця 80-х років буквально "накрила" посттоталітарні країни.

§2. Основні типи глобалізації

Глобалізацію, на наш погляд, можна поділити на фінансово-економічну, технологічну, політичну, культурну, ідеологічну, етнополітичну тощо. Фінансово-економічна глобалізація призводить до розвитку в усьому світі ринкової економіки, посилення міжнародного поділу праці, зростання транснаціональних корпорацій, створення широко розгалуженої системи міжнародних банків і фондів, перетворення долара на міжнародну валюту та ін.⁵ Все це, на думку автора, призводить до того, що політика "опори на власні сили", економічного ізоляціонізму й автаркії не просто не вигідна, а шкідлива і майже неможлива річ. Недарма відомий західний економіст Ричард О'Брайен твердить про "кінець географії". В своїй нещодавно виданій книжці "Кінець географії" він, зокрема, досить переконливо доводить, що фінансово-економічна глобалізація ставить під сумнів функціонування і навіть існування замкнених

національних держав з точки зору їх економічної й монетарної політики. А останнє, на його думку, і провіщає "початок кінця географії".⁶ Тут залишається лише додати, що фінансово-економічна глобалізація створює матеріальну базу для всіх інших форм глобалізації.

Під культурного глобалізацією мається на увазі процес виникнення і поширення т.і.в. "світової культури". Варто звернути увагу на те, що в поняття "світова культура" часом вкладається різний зміст. Одна група західних фахівців вбачає в ній таку культуру, яка вбирає в себе й інтегрує найкращі надбання всіх культур світу, котрі колись існували й існують сьогодні. Інша група вчених під "світовою культурою" має на увазі т.зв. "масову культуру", "культуру масового вжитку", "споживацьку культуру" тощо. Більше того, на їх думку, "світова культура" - це виключно західна культура, а її поширення - це глобалізація західної культури або "вестернізація" /від англ. слова "western" - західний /. На підтвердження цієї точки зору наводяться такі незаперечні факти, як те, що сьогодні молодь всього світу дивиться американські фільми, вивчає англійську мову, захоплюється рок-музикою і т. ін.

Тут варто зазначити, що деякі західні вчені, зокрема, американський політолог Девід Гелд, вважають "вестернізацією" не лише культурну, а й всі інші форми глобалізації, тобто глобалізацію взагалі.⁷ Ця точка зору заслуговує на увагу, адже сьогодні світ заповнили ідеї, культура, політичні цінності і т. ін. переважно європейського походження. Хоча слід зауважити, що до них додалось чимало й такого, що є північноамериканського та/чи японського походження.

Згідно із західними концепціями, політична глобалізація забезпечила і забезпечує поширення по всьому світу таких політичних цінностей як розподіл влади, парламентаризм, політичний плюралізм, багатопартійність, пошанування міжнародного права, пріоритет прав людини, захист національних меншин та багатьох інших.

Відбувається, а точніше, мабуть, завершується ідеологічна глобалізація, тобто поширення по всій планеті якихось певних ідей. На думку багатьох західних науковців, до якої приєднується і автор, після банкрутства комунізму і припинення "холодної війни" чи не єдиною пануючою в світі ідеологією стає лібералізм, його теорії, концепції та ідеї. Доречним буде нагадати, що саме це - остаточна перемога ліберальної ідеї над комуністичною, фашистською, консервативною та всіма іншими, а також її поширення по всьому

світу - мав на увазі всесвітньо відомий американський вчений Френсіс Фукуяма, коли провіщав/до речі, запозиченими у Гегеля словами / про "кінець історії ".8

Слід особливо підкреслити, що, по-перше, процес глобалізації впливає не лише на окремі країни, етнонаціональні спільноти чи їх культури. Він справляє вирішальний вплив на цілі континенти і цивілізації. Підтвердження тому - послаблення й занепад таких колись впливових і могутніх цивілізацій, як індійська, китайська, мусульманська та інші, однією з причин чого, поза всякий сумнів, була "вестернізація". По-друге, процес глобалізації збільшує взаємозв'язок і взаємозалежність всіх країн та етнонаціональних спільнот, "спресовує" світ у єдине ціле, перетворює всю планету на "світове село" / "global village" 19 По-третє, глобалізація, як і будь-який інший історичний процес, розвивається асиметрично /тобто з різною швидкістю і глибиною у різних регіонах і країнах /, має досить складний і суперечливий характер й може призводити, особливо в етнополітичній сфері, до непередбачених, а часом і діаметрально протилежних наслідків.

За нашим переконанням, сьогодні існують всі підстави говорити про етнополітичну глобалізацію, як одну із відносно нових і виключно важливих форм глобалізації. Вперше висуваючи концепцію етнополітичної глобалізації, автор пропонує наступне її визначення: етнополітична глобалізація - це історичний об'єктивний процес розповсюдження по всій земній кулі етнічних, національних та етнополітичних ідей і концепцій, піднесення етнічного ренесансу, посилення політизації етнічності, вибуху націоналізму та етніцизму, поглиблення етнополітичної дезінтеграції та інтеграції тощо.

§3. Зміст і головні риси процесу модернізації

Ще одним загальноцивілізаційним процесом, який справляє величезний вплив на етнічну сферу є процес модернізації. Його назва походить від англійських слів "modern" - сучасний, "modernity" - сучасність, сучасний характер, а також "to modernize" - оновлювати, осучаснювати, надавати сучасного характеру тощо. У західній науковій літературі "модернізація" тлумачиться як процес оновлення, осучаснення та вдосконалення всіх сфер суспільного життя, зокрема, економічного, соціального, політичного, духовного тощо. "Модернізація, - відзначає відомий англійський дослідник Джеймс Коулмен, - це сучасний поширений термін для давнього процесу - процесу соціальних змін, за допомогою яких менш розвинуті суспільства набувають рис, притаманних більш розвинутим суспільствам".10 Поділяючи цю точку зору, К.Дойч додає:

"Модернізація означає, що народ дійсно присвячує себе і значною мірою свої думки, почуття та дії новим, сучасним зразкам поведінки".¹¹

Загалом, за цілком коректним твердженням багатьох західних вчених /К.Дойч, С.Гантінгтон, Т.Парсонс, Ч.Тіллі та інші /, модернізація - це процес переходу від досить стабільного т.зв. "традиційного", "аграрного", "доіндустріального суспільства" до "індустріального суспільства", яке характеризується нестабільністю і досить швидкими змінами.

Згідно із цією концепцією, а точніше парадигмою, всі суспільства поділяються на три великі групи. До першої групи можна включити найменш розвинуті або традиційні суспільства, які характеризуються затратною економікою, недорозвиненістю, бідністю, соціальною нерівністю, відносною стабільністю та авторитарними політичними режимами. Другу групу складають індустріально розвинуті або модернізовані суспільства, в яких панує ринкова економіка, відбувається її постійне зростання, масове збагачення, зменшення соціальної нерівності, встановлюється політична демократія, мають місце швидкі зміни і зрушення у всіх сферах суспільного життя. До третьої групи входять суспільства, які займають проміжне становище і які переходять до т.зв. "суспільства, що модернізується". В цих суспільствах відбувається урбанізація, індустріалізація та суттєве економічне зростання, народжуються нові політичні інститути й цінності, новий спосіб життя і водночас швидко занепадає традиційний соціальний порядок.¹²

Спираючись на роботи західних вчених, автор дійшов висновку, що модернізація - це постійний і безперервний процес, який має всесвітній характер. Величезні хвилі цього процесу, подібно до океанських хвиль, час від часу накочуються і прокочуються планетою, континентами та окремими країнами, змінюючи, часто до невпізнання, їх обличчя. На нашу думку, таких хвиль було три. Щоправда, їм передували й їх супроводжували дещо менші хвилі, на зразок морських, які хоча і не призводили до епохальних змін, але запобігали застою у розвитку суспільства.

Першу велику хвилю модернізації викликала промислова революція XVI-XVII століть в Англії. Саме вона започаткувала процес переходу "традиційного", "аграрного" суспільства до "індустріального". Другу хвилю збудила технологічна революція, яка сприяла переходу "індустріального" суспільства до "постіндустріального". Ця хвиля охоплює період приблизно з середини 50-х до кінця 70-х років XX ст. Вона розпочалась у США та

деяких інших індустріально розвинутих країнах Західної Європи. Сьогодні на планету, і перш за все, на ту її частину, яку становлять високо розвинуті правові демократичні суспільства, накочується третя велика хвиля модернізації, котра викликана кібернетичною революцією. Вона веде до т.зв. "інформаційного" суспільства і супроводжується величезними й ще до кінця не усвідомленими змінами в житті кожної держави, етнонаціональної спільноти і людства у цілому.

Для того, щоб якось розрізнити етапи модернізації, автор пропонує назвати перехід від "індустріального" до "постіндустріального" суспільства- "печлмодернізацією", а перехід від "постіндустріального" до "інформаційного" суспільства - "пост - постмодернізацією".

Отже, у нас є всі підстави стверджувати, що модернізація відноситься до загальноцивілізаційних процесів, тобто до процесів ,які розпочавшись в якійсь країні /країнах/ виявляють тенденцію ставати загально значущими та поширюватись на інші країни і континенти, і Відомо, що у різних країнах внаслідок неоднакового рівня їх розвитку виникають різні умови й можливості пристосування до цих процесів. Проте, і ці можливості в багатьох випадках використовуються по-різному. Тут слід акцентувати увагу на тому, що одні країни намагаються якомога швидше й повніше вписатись у зазначені процеси, інші зволікають із приєднанням і пристосуванням до них, треті взагалі силкуються відгородитись від впливів будь-яких загальноцивілізаційних процесів тощо. Однак, небажання чи нездатність зрозуміти сутність і характер цих процесів, неспроможність знайти шляхи й методи їх творчого врахування і пристосування можуть негативно позначитись надані нації та країни, призвести до втрати орієнтирів історичного розвитку, застою, глибокої кризи, дестабілізації суспільного життя і навіть катастрофи.

Доцільним буде підкреслити, що будь-який процес соціальних змін має цілу низку характерних рис. Основними з них, на думку відомого американського соціолога Джона Машіоніса, із яким не можна не погодитись, є чотири наступних: 1/"соціальні зміни є універсальними, хоча їх рівень буває різним"; 2/ "соціальні зміни інколи бувають нав-мисними, але часто незапланованими"; 3/ "соціальні зміни часто викликають суперечності, вони завойовують прихильників і опонентів"; 4/ "соціальні зміни мають різні наслідки: добрі й погані, швидко минаючі і довготривалі.

§4. Основні типи модернізації

Слід особливо підкреслити, що модернізація, як процес соціальних змін, оновлення суспільства і пошуків ефективних відповідей на виклики часу, може носити випереджаючий, вчасний або запізнілий характер. Під випереджаючою модернізацією автор має на увазі такі зміни у суспільстві, які щойно народжуються і, не дивлячись на свою об'єктивність, доцільність та значимість, не поширюються на інші країни і континенти, оскільки в них ще просто не виникли сприятливі для цих змін умови. Коротко кажучи, це така модернізація, яка дещо випереджає час. Така модернізація колись мала місце в Англії, потім відбувалась у США, а останніми роками вона має місце в Японії. Випереджаюча модернізація нагадує невелику хвилю, яка біжить попереду величезної океанської хвилі й хоча сама не призводить до змін, але нібито прокладає шлях і провіщає про наближення хвилі океанської.

Вчасна модернізація, на наш погляд, - це ті зрушення й інновації в суспільному житті, які відбуваються одночасно у багатьох країнах світу, мають природний характер і призводять до величезних перетворень епохального характеру. Прикладом тут може служити процес модернізації, який відбувається сьогодні у Західній Європі та Північній Америці.

Запізніла чи наздоганяюча модернізація, на думку автора, це ті зміни, що починаються в якихось країнах чи регіонах вже після того, як вони відбулися у багатьох інших. Саме такий характер має модернізація, котра проходить сьогодні у посттоталітарних державах, у тому числі й в Україні. Подобається це кому чи ні, але схоже, що ці країни "приречені" на довічну наздоганяючу модернізацію. Адже, завершивши перехід від традиційного суспільства до індустріального, вони змушені здійснювати перехід до постіндустріального, а по його завершенні знов наздоганяти ті країни і регіони, де до того часу вже буде побудоване інформаційне суспільство... Інакше говорячи, посттоталітарним суспільствам доведеться завершувати модернізацію, а потім проходити через постмодернізацію та пост-постмодернізацію.

За швидкістю свого розвитку процес модернізації, за переконанням автора, може бути природним, що само собою зрозуміло і не потребує роз'яснень, а також уповільненим та прискореним. Уповільнена модернізація відбувається у тих країнах і регіонах, політичні еліти і частина населення яких намагаються загальмувати або навіть перешкодити змінам у суспільстві. Саме такими були процеси модернізації у колишніх соціалістичних країнах. Прискорена модернізація може відбуватись там і тоді, де і коли в ній

зацікавлені правлячі кола й народ якоїсь країни / регіону / та світове співтовариство, і для її розвитку виникають сприятливі внутрішні й зовнішні умови.

Варто наголосити, що сьогодні існують певні надії на те, що постто-талітарні країни ще зможуть якось вписатись у сучасні світові процеси, пристосуватись до провідних загальноцивілізаційних тенденцій. Але здійснення цієї мрії, схоже, слід шукати на шляхах прискореної модернізації. Тим більш, що для її проведення, на наш погляд, склались сприятливі умови. По-перше, зникли головні перешкоди на шляху прискореної модернізації: розвалилась колишня радянська імперія та збанкрутував тоталітарний режим. По-друге, людство вже набуло чималого досвіду здійснення модернізації. По-третє, не викликає особливих сумнівів готовність Заходу надати посттоталітарним країнам певну допомогу. По-четверте, зростання реінтеграційних процесів на теренах колишнього СРСР та поступове входження пострадянських держав, зокрема України, до співтовариства модернізованих країн тощо.

Нагадаємо, що на запізнілий характер суспільного розвитку України й Росії та необхідність його подолання не раз вказували вітчизняні мислителі. Зокрема, М.Костомаров писав про "вікову запізнілість" розвитку цілого племені слов'янського і пропонував шляхи її подолання. З одного боку, це "власний розвиток при допомозі інших споріднених націй", а з іншого, "всім разом братньою родиною" брати участь "у сфері освіченості людства".¹

Віддаючи належне достатній коректності західних концепцій модернізації, не можна не вказати і на їх загальну ваду. Остання, на наш погляд, полягає у тому, що західні вчені акцентують свою увагу виключно на дослідженні технологічної, економічної, соціальної та політичної модернізації і майже не торкаються модернізації етнополітичної. Але ж аналіз етнополітичної сфери людського буття переконливо свідчить, що і тут процес модернізації йде повною ходом, приводячи до змін справді епохального характеру.

Вперше ставлячи питання про необхідність виокремлення етнополітичної модернізації та про нагальну потребу її спеціального і всебічного вивчення, автор визначає її як об'єктивний, історично зумовлений процес пошуку народами багатонаціональних та поліетнічних держав адекватних і оптимальних відповідей на виклики часу, а також оновлення і осучаснення ними форм, характеру і змісту своїх держав, державних утворень та міждержавних об'єднань.

Свідченням і безпосередніми проявами етнополітичної модернізації є:

- остаточне зникнення імперій;
- дезінтеграція багатонаціональних країн;
- формування політичних націй;
- перетворення централізованих унітарних держав на децентралізовані;
- народження нових національних держав;
- зростаюче втілення у життя принципів етнічного плюралізму, багатокультурності, автономізації та регіоналізації;
- поступове, але невпинне зростання кількості федеративних держав та конфедеративних міждержавних утворень тощо.

Підсумовуючи наведене, ще раз підкреслимо виключно складний і вкрай суперечливий характер як самих процесів глобалізації та модернізації, так і їх впливів на всі інші етнічні та етнополітичні процеси.

Розділ 2. Етнічні процеси

§1. Процеси етнічного розмежування та згуртування

§1. Процеси етнічного розмежування та згуртування

У західній та й у вітчизняній етнополітології етнічна сфера людського життя часто характеризується добре відомим в астрономії терміном "пульсуючий Всесвіт". У цьому своєрідному Всесвіті "пульсація" відбувається у двох напрямках: з одного боку; йдуть процеси роз'єднання / дезінтеграції /, а з іншого - об'єднання / інтеграції / етнічностей, націй та держав. Отже, визнається існування двох аспектів, двох зрізів етносоціальної і етнополітичної історії людства.¹⁵

Погоджуючись в основному з таким підходом, автор вважає за потрібне відзначити його певну поверховість і спрощеність. Адже прихильники згаданого підходу або не помічають, або ігнорують більш складний і різноманітний характер етнічних процесів. Етнічне життя набагато складніше й багатоманітніше. На нашу думку, воно у всякому разі не двовимірне - роз'єднання і об'єднання етнічних спільнот, а щонайменше - чотирьохвимірне: поряд із двома зазначеними процесами йдуть процеси етнічного розмежування /етнічної диференціації/ та етнічного згуртування /етнічної солідаризації/. /Див. схему № 11/.

Про наявність цих процесів, їх об'єктивний характер і величезну значимість може свідчити той незаперечний факт, що ще у давні часи людина почала помічати свою схожість з одними і несхожість з іншими людьми за походженням, мовою, звичаями, традиціями,

способом життя тощо. Водночас людина, з одного боку, ототожнювала себе із собі подібними та/чи її ототожнювали із її подібними /часто або на щастя, або на нещастя/, а з іншого - відмежовувались та/чи її відмежовували від несхожих на неї /знов таки або на щастя, або на нещастя/. Так чи приблизно так, на наш погляд, зароджувались процеси етнічного розмежування /диференціації/ та етнічного ототожнення /солідаризації, згуртування/.

І саме це, на погляд автора, нашою вихнуло видатного американського дослідника Уільяма Самнера, на жаль, маловідомого у посттоталітар-них країнах, на розробку і введення в науковий обіг поняття "ми-група" /we-group/ і "вони-група" /they-group/ або "інші групи" /other groups/.¹⁶ Говорячи про процеси етнічного розмежування та етнічного згуртування, варто, на нашу думку; зупинитись на їх деяких основних рисах і особливостях. По-перше, ці процеси мають універсальний характер: вони відбувались і відбуваються в усі часи, серед усіх народів і на всіх континентах. Щодо майбутнього, то схоже, що вони відбуватимуться доти, доки існуватиме людство у його сучасному розумінні. По-друге, зазначені процеси є хоч і суперечливими, але взаємопов'язаними і взаємозалежними. Вони збігаються у часі й просторі, у масштабах та швидкості. Етнічне розмежування та етнічне згуртування - це парні категорії. Вони становлять єдиний нерозривний процес: один процес просто не може відбуватися без іншого. По-третє, згадані процеси загалом мають природний, об'єктивний характер. Проте, вони, як і вся етнічна сфера людського буття, найбільш вразливі й чутливі на впливи як внутрішніх, так і сторонніх політичних сил. Нарешті, процеси етнічної диференціації та етнічного згуртування не ведуть безпосередньо до етнічного роз'єднання або етнічного об'єднання. Вони лише готують ґрунт, створюють сприятливі умови для роз'єднавчих або об'єднавчих процесів.

Підтвердженням можуть служити процеси етнічного відродження або етнічного ренесансу, які сьогодні відбуваються в усіх поліетнічних країнах.

§2. Процеси етнічного роз'єднання

Як правило, процеси етнічного роз'єднання починаються з етнічної ідентифікації, тобто встановлення свого етнічного походження, що неодмінно призводить до пошуків свого етнічного коріння. Це сприяє накопиченню етнічного знання, зокрема відомостей про історичну долю свого етносу, його видатних героїв, реальні й міфічні події в його житті тощо. Часто цей процес західні вчені називають "рухом повернення до етнічної історії".¹⁷

Подальший хід подій, за переконанням автора, залежатиме від надзвичайно багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників і з однаковим успіхом може розвиватись як у напрямі етнічного розподілу /дезінтеграції/, так і у напрямі етнічного об'єднання /інтеграції/. Все залежатиме головним чином від характеру і спрямування етнонаціональної політики, яку проводить та чи інша поліетнічна держава. Головне тут - зрозуміти, що пошуки етнічної ідентичності й намагання зберегти свою етнічну самобутність - процес об'єктивний, що вимагає глибокої поваги, розуміння і підтримки, і який буде посилюватись у майбутньому. А з іншого боку, що паралельно з етнодиференціюючим процесом йде процес згуртування й об'єднання етносів. А звідси - невідворотність конфлікту зазначених тенденцій, що є однією з рушійних сил суспільного розвитку, закономірності якого слід вивчати і використовувати при визначенні й проведенні етнонаціональної політики.

Слід відзначити, що етнороз'єднавчі та етнооб'єднавчі процеси завжди відігравали й відіграють надзвичайно важливу роль в долі окремих етносів і людства у цілому. *Етнічне роз'єднання або етнічний розподіл /етнічна дезінтеграція/- це процес, під час якого від попередньої етнічної спільноти відокремлюється, а точніше відпарощується інша спільнота, або коли перша поділяється на дві й більше частини, кожна з яких стає окремою самостійною етнічною спільнотою.*

§3. Різноманітність процесів етнічного роз'єднання

Етнологи й етносоціологи, як правило, виділяють три типи етнороз'єднавчих процесів : III етнічна парціація; /2/ етнічна сепарація та /3/ етнічна дисперсизація.¹⁸ Не вдаючись до детального аналізу цих досить складних явищ і хитромудрих академічних понять, зазначимо, що під етнічною парціацією /від англ. слова "partition" - розчленування/ мається на увазі розподіл раніше єдиного етносу на декілька нових більш-менш рівних частин, жодна з яких не ототожнює себе із старим етносом /арабські народи, східні й західні бенгальці тощо/. Головною причиною такого етнічного розподілу є політичне відокремлення, яке, в свою чергу, відбувається внаслідок розчленування етносу державними кордонами.

У західній та вітчизняній етнополітології під етнічною сепарацією /від лат. "separatio" - розподіл/ розуміється процес відокремлення від якогось етносу його певної частини, котра з часом перетворюється на новий самостійний етнос. Процес такого типу відбувається внаслідок:

а) переселення частини етносу за кордон;

б) її політико-державного та релігійного відокремлення від основного масиву етносу.

Хрестоматійними прикладами першого випадку можуть бути ісландці, фарерці, франкоканадці та ін. У другому випадку - це валлони, ельзасці, корсиканці тощо.

Під етнічною дисперсизацією /від лат. "dispersio" - розсіяння/ мається на увазі відокремлення від первинного етносу окремих відносно невеликих груп. Подібний процес відбувається шляхом міграції, які мали місце у всі часи і у всіх народів.

Слід підкреслити, що етнічні роз'єднувачі процеси всіх типів найчастіше мали місце у прадавні й давні часи, а також у традиційному, доіндустріальному суспільстві. Саме тоді йшов інтенсивний процес розподілу племен і етносів, розселення людей по всій земній кулі.

На останні обставини автор звертає особливу увагу. Тим більш, що сьогодні надзвичайно швидко зростає чисельність як окремих етносів, так і всього людства. Не виключено, що найближчим часом вона може сягнути критичної межі. Та й із природними ресурсами, особливо енергоносіями - нафтою, газом і вугіллям - становище надзвичайно складне, а у деяких країнах, у тому числі й в Україні, критичне. Чи не є все це причиною посилення сучасних процесів етнічної диференціації? Чи не стоїть людство на порозі нового Великого переселення народів? І чи не наближається час нового розподілу чи перерозподілу природних ресурсів? Однозначних відповідей на ці далеко не риторичні запитання, мабуть, ніхто не дасть. Однак, перспектива такого розвитку подій зовсім не виключена. Щоправда, є підстави вважати, що у майбутньому людство знайде шляхи мирного й цивілізованого вирішення цих проблем. Але, схоже, що сьогодні воно до цього ще не готово.

Варто нагадати також, що з переходом людства до індустріального суспільства етнорозподільчий процес проходив здебільшого у формі переселення європейців, переважно англійців, голландців, іспанців, французів та інших до Америки, Африки й Австралії. Тут під впливом багатьох чинників, головними з яких були глобалізація та модернізація, відбувався процес виникнення нових етносів та формування нових політичних націй.

Автор поділяє точку зору тих західних вчених, які вважають, що держава відіграла і відіграє надзвичайно важливу роль у процесі розподілу етносів. Часто вже сама її поява призводила до розподілу того чи іншого етносу. Історія знає чимало прикладів, коли кордони

кількох держав буквально "рвали на шматки", "різали по живому" той чи інший етнос. Найбільш відомими прикладами тут можуть бути араби й німці, які проживають на території кількох власних держав та державних утворень. А найбільш трагічним прикладом можна вважати майже 20-ти мільйонний курдський народ, розірваний на кілька частин "чужими державами". Та й український етнос протягом століть теж був поділений на кілька частин, які перебували у складі різних держав.

Сьогодні, наприкінці ХХ ст., процеси етнічного роз'єднання відбуваються у значно менших масштабах ніж будь-коли раніше. Вони мають місце переважно на теренах колишнього СРСР та Східної Європи внаслідок розвалу колишньої радянської імперії та дезінтеграції СФРЮ та ЧССР. Досить вказати, що лише від російського /русекого/ етносу протягом останніх років відірвалось і опинилось за кордоном біля 25 млн. його представників, від українського - біля 8 млн. етнічних "родичів" /мається на увазі тільки на території колишнього СРСР/. Все це вимагає подальшого ретельного аналізу етнороз'єд-навчих процесів, їх наслідків і перспектив розвитку. Але ще більшої уваги потребують етнооб'єднавчі процеси, яким віддавна належить провідна роль.

§4. Теорії етнооб'єднавчих процесів

На слуху думку західних вчених, етнооб'єднавчі процеси розпочались дещо пізніше етнороз'єднавчих, але швидко набули домінуючого характеру, який зберігається й досі. Ці процеси, на погляд автора, відбивають історичну закономірність суспільного розвитку і вважаються загалом позитивними, оскільки сприяють зміцненню етносів та зростанню гомогенності як окремих суспільств, так і людства у цілому.

Методологічними засадами дослідження етнооб'єднавчих процесів у західній науці вважаються теорії "циклічності расових відносин" /race relation cycle/ та "плавильного котла" /melting pot/. Першу теорію ще на початку ХХ ст. висунув відомий американський етнолог, один із засновників "чікагської школи" антропології Роберт Парк. Згідно з цією теорією, етнооб'єднавчі процеси мають циклічний характер і кожний цикл проходить чотири стадії розвитку: /1/ контакт; /2/ акомодация /приспосовування/; /3/ асиміляція та /4/ амальгамація /перемішування/.¹⁹ Не дивлячись на свій досить солідний вік, ця теорія й досі вважається коректною і модною, а описувані нею процеси "універсальним феноменом", з чим можна повністю погодитись.

Народження другої теорії слушно пов'язується із прізвищем американського драматурга Ізраїля Зангуїлла та назвою його п'єси "Плавильний котел", яка, попри свій не досить високий художній рівень, успішно йшла на Бродвеї у 1908-1909 роках.²⁰ Згадана теорія обґрунтовувала тезу про те, що емігранти, які прибували до США з усіх куточків планети, в умовах модернізації та глобалізації швидко /як металобрухт у плавильному котлі/ втратять свої етнічні властивості й переплавляться на нову американську націю.²¹ І хоча ця теорія давно вже втратила свою привабливість, навколо неї ще й досі точаться досить гострі дискусії, а для декого вона і сьогодні залишається актуальною.²²

Щодо методології колишніх радянських досліджень етнооб'єднавчих процесів, то нею служила марксистсько-ленінська теорія ади/я-тя націй, сутність якої видно з самої її назви, а наслідки впровадження в життя ще довго будуть нагадувати про себе гострими міжетнічними та етнополітичними конфліктами, а подекуди і війнами.

§5. Основні типи етнооб'єднавчих процесів

У західній етнології й етносоціології етнічні об'єднавчі процеси досить вдало, на наш погляд, поділяються на три типи. III етнічна консолідація; 121 етнічна асиміляція; /3/ етнічна інтеграція, кожен з яких має кілька підтипів.

Так. етнічна консолідація /від лат. "consolidation" - об'єднання, згуртування, зміцнення/ поділяється на внутрішньоетнічну і міжетнічну консолідацію. В першому випадку, тобто під внутрішньоетнічною консолідацією, розуміються процеси внутрішнього зміцнення й збільшення якогось великого етносу завдяки поступовому зникненню культурно-мовних та побутових відмінностей між субетносами та/чи етнографічними групами, а також зростанню загальноетнічної свідомості. У середині французів, наприклад, швидко нівелюються такі групи французької етнонації як бургундці, гасконці, провансальці та ін.; у середині італійців - калабрійці, ломбардійці, сіцилійці та ін.; у середині українців - бойки, лемки, гуцули тощо.

Тіщміжетнічною консолідацією маються на увазі процеси об'єднання кількох споріднених етнічних спільнот в одну, нову, більш велику спільноту. Сьогодні подібні процеси відбуваються переважно у країнах Африки та Південно-Східної Азії, де вони раніше гальмувались колоніальною владою.

Говорячи про процеси етнічної консолідації, слід враховувати, що їх масштаби, швидкість і глибина далеко не однакові, що обумовлено,

на думку автора, багатьма факторами, зокрема, історичними, геополітичними, соціально-економічними, культурно-мовними тощо.

§6. Процеси етнічної і мовної асиміляції та акультурації

Найбільш відомим процесом етнооб'єднавчого характеру є етнічна асиміляція. Під етнічною асиміляцією /від лат. "assimilatio" - уподібнення/ розуміється процес розчинення самостійного етносу, його частин /уламків/та/чи окремих його представників у середині іншого, як правило, більшого етносу або етнонації. Асиміляція, і це слід особливо підкреслити, є, по-перше, досить повільним і тривалим процесом, який може відбуватись протягом життя кількох - від двох до п'яти - поколінь. По-друге, вона є однобічним процесом, який має завершуватись повною або майже повною втратою етнічною меншиною своїх споконвічних етнічних особливостей /мови, культури, традицій, способу життя та ін./ і прийняттям особливостей іншого домінуючого етносу. Недарма у західній науці синонімом терміну "асиміляція" вважається термін "деетнізація".²³

Найбільш вагомий внесок у розвиток теорії асиміляції зробив, на наш погляд, відомий американський антрополог Луїс Вірт, робота якого й досі залишається настільною книгою всіх, хто цікавиться цією проблематикою.²⁴ Подальший розвиток ця теорія отримала у працях іншого видатного американського дослідника Мілтона Гордона. У своїй роботі "Асиміляція в американському житті" він, зокрема, вдало розподілив етнічну асиміляцію на культурну асиміляцію або акультурацію та структурну асиміляцію. Першу, тобто акультурацію, він визначив як процес змін в етнокультурних цінностях, звичаях і традиціях етнічної меншини. А другу, тобто структурну асиміляцію - як процес змін у взаємовідносинах членів етнічної меншини з навколишнім середовищем, зокрема послаблення спілкування із членами своєї групи і посилення спілкування в членами інших етнічних груп. При цьому, структурна асиміляція, на думку М.Гордона, до якої приєднується і автор, відіграє провідну роль в остаточному завершенні етнічної асиміляції.²⁵

Показово, що з того часу термін "асиміляція" вживається замість терміну "акльтурація" і навпаки. Так, наприклад, у деяких західних виданнях довідково-енциклопедичного характеру ці два терміни подаються як синоніми і тлумачаться абсолютно однаково: "Асиміляція, акультурація - процес, у ході якого меншинна етнічна група сприймає цінності та зразки поведінки групи, яка є домінуючою у суспільстві".²⁶ Звичайно, існують й інші цікаві точки зору, згідно з якими акультурація є окремим етапом чи окремим процесом, котрий відрізняється від асиміляції тим, що, по-перше,

стосується лише однієї із багатьох сфер міжетнічних відносин - культури, а, по-друге, несе в собі елементи певного взаємного впливу і взаємозбагачення.

Заслуговує на увагу і той факт, що західні вчені все частіше розглядають асиміляційні і, взагалі, етнооб'єднавчі процеси у порівнянні з ет-нороз'єднавчими та етнодиференціюючими процесами. Такий підхід слід вважати досить коректним і конструктивним, оскільки він дає можливість поглянути на них як на хоч і протилежні, але взаємозалежні і взаємообумовлені процеси. Досить влучно цей взаємозв'язок охарактеризував відомий етносоціолог Гарольд Абрамсон, наголосивши, що вони нагадують "склянку води, яка є або наполовину повною, або наполовину порожньою".²⁷

Слід враховувати, що поряд з акультурацією. важливим етапом чи навіть окремим типом етнічної асиміляції є мовна асиміляція, під якою мається на увазі процес втрати рідної мови і перехід на мову іншої етнічної групи. Говорячи про мовну асиміляцію, варто брати до уваги, особливо політикам, одну надзвичайно важливу обставину. Йдеться про дуже повільні темпи цього процесу. За твердженням К.Дойча, протягом року можуть асимілюватись у середньому всього біля 0.1 % , етнічної спільноти. Навіть в умовах прискореної модернізації цей процес може охопити не більш 0,5 відсотка членів етнічної групи.²⁸

§7. Головні чинники асиміляції

Розвиток процесу етнічної асиміляції, його швидкість, розмах і глибина залежать від багатьох чинників. Досить ґрунтовно це питання висвітлив один із класиків західної етнології ПЧр Ван ден Берг. У своїй чудовій і добре відомій на Заході роботі "Етнічний феномен" він переконливо довів, що: /1/ чим більш спорідненими є групи, тим більш імовірними будуть процеси їх асиміляції; /2/ чим більшою є культурна схожість між групами, тим більш імовірною буде асиміляція; /3/ чим меншою є група, яка вступає у контакт з основним населенням, тим більш імовірною буде асиміляція; /4/ більш імовірно, що швидше асимілюватись розпочнуть групи з низьким статусом, ніж з високим; /5/ чим більш територіально розсіяною є група, тим більш імовірною буде асиміляція; /6/ більш імовірно, що асимілюватись розпочнуть іммігрантські групи, ніж автохтонні /корінні/ групи.²⁹

До цього слід додати і такий важливий чинник асиміляції" як етнічно-змішані шлюби. Показово, що перехід на іншу мову сприймається членами етнічної групи, що асимілюються, завжди із

занепокоєнням, але більш толерантно ніж змішані шлюби. До них ставлення переважно негативне, а дехто навіть ладен вважати етнічно неоднорідні шлюби "ет-носамогубством".³⁰ Проте, останнє має місце найчастіше у посттоталітарних країнах, з їх досить низькою культурою міжетнічного спілкування та й то серед тієї частини населення, яка перебуває під впливом націонал-радикальної ідеології.

Доречним буде зазначити, що деякі західні вчені досить скептично дивляться на етнодиференціюючі процеси та спроби етнічних меншин запобігти етнічній асиміляції. Так, наприклад, американські етно-соціологи Дж.Де Вос та І.Романуччі-Росс порівнюють зазначені процеси і явища із "бійкою сардин у пащі кита"³¹. натякаючи на те, що кит - асиміляція раніше чи пізніше проковтне дрібних рибок - етнічні меншини. Можливо колись, у далекому майбутньому, так воно і буде /хоча це мало ймовірно/, але сьогодні, за переконанням автора, доцільно виходити з того, що етнодиференціюючі процеси і спротив асиміляції не припиняються, а в посттоталітарних країнах і посилюються.

§8. *Форми асиміляції*

Аналіз праць західних авторів свідчить, що вони поділяють асиміляцію, і цілком слушно, на дві форми: природну /natural/ та насильницьку /compulsory/. Природна асиміляція відбувається при довготривалому безпосередньому /побутовому, виробничому та ін./ спілкуванні різних етнонаціональних спільнот. Вона обумовлена всією ходою їх соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, поширенням міжетнічних шлюбів тощо. Головними критеріями добровільності асиміляції, на нашу думку, є взаємне бажання, готовність і здатність до неї всіх учасників цього процесу. Одних - етнічних меншин - відмовитись від своїх власних етнічних властивостей і набути чужих, а інших - домінуючої етнонаціональної спільноти - прийняти до себе і "розчинити" в собі інші етнічні меншини.

Під насильницькою асиміляцією мається на увазі такий процес асиміляції, який відбувається внаслідок політики центральних, та/чи місцевих органів влади, спрямованої на обмеження сфери використання або й взагалі викорінення мови, культури, традицій, способу життя та інших духовних цінностей етнічних меншин, позбавлення їх етнічної пам'яті, послаблення етнічної свідомості і в кінцевому підсумку її знищення. Історія довела, що вакуум, який утворюється внаслідок цього, неодмінно заповнюється новою свідомістю. Це може бути свідомість належності як до іншої

етнонаціональної спільноти, так і до нової "інтернаціональної" спільноти людей типу "радянського народу", а може до обох одночасно.

Окрім зазначених вище двох форм асиміляції, на наш погляд, варто говорити і про третю її форму, яку можна назвати примусово-добровільною. Така форма асиміляції має місце там, де немає офіційних законів, що забороняють чи дискримінують якусь етнічну мову та культуру, але представники етнічної меншини поставлені у такі умови і брак дошкільних виховних установ, навчальних закладів та засобів масової інформації рідною мовою тощо /, що людині просто не залишається нічого іншого окрім поступової асиміляції. Саме такою, примусово - добровільною можна вважати асиміляцію в роки застою у колишньому СРСР. Людина була позбавлена можливості вибору мови виховання, навчання, а часом і спілкування / особливо в армії /. Силою обставин, причому створених штучно, вона була приречена на асиміляцію, хоча зовні все виглядало досить пристойно і багатьма вважалось природним явищем. Сьогодні ця форма асиміляції має, і мабуть, ще довго матиме місце у деяких посттоталітарних країнах.

§9. Процес етнічної інтеграції

Ще одним процесом об'єднавчого характеру є міжетнічна інтеграція /від лат. "integratio" - зближення, об'єднання/. Під міжетнічною інтеграцією розуміється такий процес взаємовідносин і взаємодій між різними етнонаціональними спільнотами багатонаціональної та/чи поліетнічної держави, внаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства й державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості й не перестаючи бути самими собою.

Характерними рисами й ознаками процес міжетнічної інтеграції можна вважати те, що він: /1/ стосується не окремих осіб, а груп людей; /2/ відбувається на рівноправній основі; /3/ веде не до виникнення якоїсь нової стіретнічної чи міжетнічної спільноти, а до формування політичної нації.

Процеси міжетнічної інтеграції успішно розвивались і розвиваються у правових демократичних державах /США, Канада, Швейцарія та ін/. Однак, вони, на думку автора, можуть мати місце і в країнах, що розвиваються, а також у посттоталітарних державах, де йдуть процеси формування політичних націй. Представники таких

політичних націй можуть мати спільну "нейтральну" назву, таку; скажімо, як американці, канадці, росіяни, швейцарці тощо. В Україні такою назвою може стати термін "українці", але слід враховувати, що він співпадає із назвою домінуючої етнонації і деякі етнічні групи не дуже охоче її сприймають.

Виходячи із розглянутих концепцій етнічних процесів, можна зробити висновок, що всі вони, по-перше, рідко відбуваються у чистому вигляді; по-друге, тісно пов'язані між собою; по-третє, зазнають впливів і в свою чергу впливають на всі соціальні процеси, зокрема, глобалізації та модернізації; по-четверте, передують, супроводжують чи йдуть слідом за процесами етнічного ренесансу та політизації етнічностей; по-п'яте, діють протягом всієї історії людської цивілізації; нарешті, відбивають головні взаємообумовлені й взаємозалежні тенденції: етнічного розмежування й етнічного згуртування та етнічного роз'єднання й етнічного об'єднання.

Знання сутності й характеру етнічних процесів, причин і наслідків їх посилення й послаблення може допомогти у вирішенні проблем прогнозування та прийняття рішень, спрямованих на досягнення й збереження етнополітичної стабільності як в окремих країнах, так і світі в цілому.

Розділ 3. Процес етнічного ренесансу

§1. Різноманітність підходів до етнічного ренесансу

§1. Різноманітність підходів до етнічного ренесансу

Ще з кінця XIX століття у світі почала утверджуватись думка, що в міру того, як людство буде просуватись від традиційного до індустріального і особливо постіндустріального суспільства етнічні особливості й відмінності будуть поступово зникати, етнічні групи асимілюватись, а твердження про спільне етнічне походження будуть визнані міфами і "передані до музею людської пам'яті". Особливі надії при цьому покладались на вплив процесів глобалізації та модернізації.³²

Однак, не дивлячись на те, що у другій половині XX століття світ дійсно став більш об'єднаним, а держави й народи більш взаємозалежними ніж у будь-який інший період людської цивілізації, зазначені мрії й сподівання стали ще більш примарними і далекими від реалізації. Замість того, щоб послаблюватись і зникати, етнічність, зокрема, етнічні почуття, зв'язки й лояльність стали ще більш помітними і глибоко укоріненими ніж будь-коли раніше, причому навіть тоді, коли етнічні спільноти добиваються домінуючих позицій. "Кінець 60-х років став свідком вибуху того, що можна назвати "етнічною лихоманкою". Одна за одною етнічні меншини

намагаються віднайти свою зникаючу ідентичність і підтвердити свої зв'язки з культурним минулим", - підводить підсумки цього процесу професор етносоціології Нью-Йоркського міського університету Стефен Стсйнберг³³ На початку 70-х років у працях Д. Белла, Н. Глейзера, Д. Мойнігена, Е. Сміта і багатьох інших західних вчених ця тенденція світового розвитку отримала, на наш погляд, досить влучну назву "етнічного відродження" або "етнічного ренесансу".

Мабуть, найбільш коректне і вдале визначення цього процесу дав метр західної етносоціології та етнополітології Ентоні Сміт. За його твердженням, "етнічний ренесанс - це спроби віднайти й зберегти своє етнічне минуле і водночас трансформувати його у дещо сучасне, побудувати новий тип життя на стародавніх підвалинах, створити нову людину, сформувані нове суспільство через відродження старої етнічної ідентичності та зберегти кільця у ланцюгу поколінь".³⁴ Слід особливо підкреслити, що при цьому йдеться про відродження оновленої етнічності. Ось як тлумачить її добре відомий фахівець з цих проблем, професор Сіракузького університету /США/ Майкл Новак: "Нова етнічність відрізняється від старої етнічності тим, що вона не є племінною, а є голодом на моральний образ, на власну аутентичність, на можливість бути собою і не бути такими, як всі інші".³⁵

Приблизно так, але може дещо скептичніше, охарактеризував етнічний ренесанс і видатний англійський історик Арнольд Тойнбі. Зокрема, він досить влучно назвав його "гріхом дружини Лота", маючи на увазі намагання етнічностей /як і міфічної героїні/ шукати ідеал у минулому, що часто заважає вірно оцінювати перспективи на майбутнє.

Спираючись на наведені вище тлумачення, автор даного посібника дає наступне визначення: етнічний ренесанс - це процес відродження етнічних почуттів, накопичення етнічного знання, посилення індивідуальної й групової етнічної самосвідомості та зростання етнічної солідарності Його сутність - пошуки свого етнічного коріння, відродження свого етнічного "Я" і "Ми", утвердження й оновлення своєї етнічної особливості та своєрідності.

Переважає більшість західних вчених, до яких приєднується автор, позитивно оцінює і етнічні особливості взагалі, і процес їх відродження, зокрема. Етнічні відмінності, зауважує американський етносоціолог У. Маккреді "вже самі по собі є благом".³⁶ Згадуваний раніше М. Новак вислошує навіть занепокоєння тим, що "Америка без міцної етнічної ідентичності перетвориться на однорідний,

позбавлений смаку суп".³⁷ Загальне ставлення західних науковців до етнічного ренесансу досить чітко і влучно охарактеризував професор соціології й антропології Обер-лінського коледжу /США/ Мілтон Йінгер, зазначивши, що "більшість дослідників етнічності аплодує її сучасному відродженню та/чи посиленню".³⁸

Проте в західній етнології є й інша, протилежна точка зору, яка теж заслуговує на увагу. Чи не найбільш активними й популярними її провідниками є американські вчені Гарольд Айзекс, Стефен Стейнберг, Артур Шлезінгер та деякі інші. Зокрема, Г. Айзекс вбачає в етнічному ренесансі повернення до "трайбалізму" і "племінних ідолів", вважає його "іронічним, хворобливим і небезпечним парадоксом". "Чим більш глобальною стає наша наука і технологія, тим більше наша політика прося-кається трайбалізмом, чим очевиднішим стає, що людські істоти не можуть жити у своїй роз'єднаності, тим більш роз'єднаними вони стають",³⁹ - б'є на сполох цей відомий етнополітолог.

Його видатний колега А. Шлезінгер різко виступає проти створення "культу етнічності", гостро засуджує етнічний ренесанс, вважаючи його "злісним, брутальним трайбалізмом", який "все глибше вбиває клин між расами, веде до відособлення й геттоізації", "призводить до сепаратизму"⁴⁰ тощо.

Немає потреби доводити вірність чи помилковість тієї чи іншої точки зору відомих західних фахівців. Тим більш, що тут, як це часто буває, істина лежить, мабуть, десь посередині. Набагато важливіше звернути увагу на те, що етнічний ренесанс - це реально існуючий феномен, який суттєво впливає і, мабуть, ще довго буде впливати на етнопо-літичну ситуацію у багатонаціональних та/чи поліетнічних державах. І саме тому цей процес, за нашим переконанням, заслуговує на спеціальне, ґрунтовне, об'єктивне вивчення.

§2. Основні риси етнічного ренесансу

Пристаюючи до аналізу етнічного ренесансу, слід, перш за все, відзначити його світовий, глобальний характер. На це вказують практично всі фахівці даної проблематики. "Починаючи з другої світової війни світ став свідком дивовижного розквіту етнічних почуттів і націоналістичних домагань", - відзначає Е. Сміт. "Етнічне піднесення в Америці, - вторить йому А. Шлезінгер, - далеке від унікальності, воно є складовою всесвітньої лихоманки". Ці та інші подібні теоретичні висновки підтверджуються практикою. Важко знайти поліетнічну країну, в якій протягом останніх років не відбувався б етнічний ренесанс.

У нас є всі підстави вважати, що етнічне відродження має закономірний характер. Ця закономірність виявляється у тому, що, по-перше, зазначений процес є далеко не випадковим явищем. По-друге, що етнічний ренесанс відбувається за своїми власними закономірностями, аналіз яких ще попереду.

Немає сумнівів, принаймні у деяких західних вчених, а також у автора даного посібника, що етнічний ренесанс має вкрай суперечливий характер. Дійсно, з одного боку, етнічний ренесанс сприяє відродженню, збереженню і розвитку духовних та культурних надбань етнічно-стей /мови, культури, способу життя, звичаїв, традицій і т. ін. /, що збагачує і саму етнічність, і людство в цілому, перешкоджає його уніфікації й стандартизації. А, з іншого боку, призводить до подальшого розмежування і фрагментації людства, створює сприятливий ґрунт для виникнення нових протиріч і конфліктів, зародження потенційних сепаратистських тенденцій тощо. Доречним буде зазначити, що саме суперечливий характер етнічного ренесансу призводить до неоднозначних, часом протилежних його оцінок з боку багатьох відомих і досить об'єктивних західних дослідників.

Власний аналіз етнічного ренесансу протягом двох останніх століть призвів автора до висновку про його революційний характер. Адже під час цього процесу відбуваються величезні якісні зрушення у свідомості, поведінці й взаємовідносинах як окремих індивідів, так і великих груп людей. Тому, на нашу думку, етнічний ренесанс можна вважати своєрідною етнічною революцією, яка, по-перше, приходить на зміну етнічній еволюції, а по-друге, є провісником, прологом і супутником ет-нополітичної революції. Обґрунтування цієї тези виходить за рамки даного посібника, тим більш, що в західній літературі це питання поки що не ставилось взагалі. Тому автор висуває ідею про переростання етнічної еволюції в етнічну і етнополітичну революції як нову гіпотезу, котра може бути підтверджена або спростована майбутніми спеціальними дослідженнями.

На думку окремих західних вчених, яку автор повністю поділяє, етнічний ренесанс має циклічний характер. Одним із перших ідею про "історичні цикли зростання етнічної свідомості" висловив Е. Сміт⁴¹. Однак, на жаль, ні він, ні його однодумці далі констатації цього цікавого і важливого факту не пішли. Надто вже складною і відповідальною виявляється ця проблема.

Варто звернути увагу на те, що етнічне відродження будь-якої етнічної чи національної спільноти, причому як домінуючої, так і

підлеглої, неодмінно веде до етнічного ренесансу інших етнонаціональних спільнот не лише своєї, а й інших країн. Автор вважає це важливою закономірністю і характеризує її як ланцюгову реакцію етнічного ренесансу. Підтвердженням цього може служити процес етнорасового ренесансу в США у 60-х роках, який започаткували негритянське населення та єврейська спільнота. Показово, що це сталося під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. У першому випадку це відбулось завдяки національно-визвольній боротьбі в Африці та активної діяльності радикальних негритянських організацій США, а в другому - стало наслідком етнічного ренесансу серед євреїв Ізраїлю, що вибухнув під час арабо-ізраїльської війни 1967 р. З часом процес етнічного ренесансу поширився на т. зв. "чиканос" /іспаномовних громадян/ та інші американські етнічні групи, а також на етнонаціональні спільноти Західної Європи. З кінця 70-х років процес етнічного ренесансу перекинувся на країни Східної Європи, а з середини 80-х - на колишній Радянський Союз.

Першими у цьому дивовижному ланцюгові опинились латиська, литовська та естонська етнонації, а згодом етнічний ренесанс охопив всі інші етно-нації /за радянською термінологією - "корінні нації"/, включно з українською.

Сподівання багатьох науковців і політичних діячів посттоталітарних країн на те, що на цьому етнічний ренесанс зупинить свою ходу виявились безпідставними. Зазначений процес почав швидко охоплювати інші національні та етнічні групи, торкнувшись навіть багатьох етнографічних спільнот. Все це підтверджує наш висновок про те, що етнічний ренесанс дійсно має характер ланцюгової реакції: розпочавшись серед тієї чи іншої етнонаціональної спільноти, він буде посилюватись і поширюватись доти, доки не охопить всіх їх без винятку.

Ще одна характерна особливість етнічного ренесансу, на яку варто звернути увагу, полягає у тому, що він водночас є процесом і об'єднання, і диференціації, і роз'єднання. Адже, з одного боку, він сприяє відродженню індивідуальної та групової етнічної самосвідомості, згуртуванню й об'єднанню представників одного етносу, а, з іншого - індивідуальному й груповому розмежуванню та відособленню.

§3. Загальні причини етнічного ренесансу

На думку багатьох західних фахівців, етнічний ренесанс обумовлений цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних, загальних і специфічних причин. Серед причин загального характеру, тобто тих,

які діють на всій планеті, найчастіше згадуються світові й громадянські війни, соціальні революції та міжетнічні конфлікти. Саме вони пробуджують і підносять індивідуальну й групову етнічну самосвідомість і призводять до вибуху націоналізму та етніцизму.

Як свідчить історичний досвід, процес етнічного ренесансу різко посилюється при розпаді імперій, народженні нових держав та формуванні нових націй. Величезний вплив на етнічний ренесанс справляють процеси глобалізації та модернізації, а також поширення т.зв. "масової культури", уніфікації та стандартизації всіх сфер людського життя, що їх супроводжують.

За твердженням співробітника Центру регіональних досліджень Манільського університету /Монреаль, Канада/ Ральфа Премдаса, до якого приєднується і автор, модернізація сприяє більш тісному об'єднанню тієї чи іншої етнонаціональної спільноти. Але зміни, які приносить із собою модернізація, по-різному впливають на різні етнонаціональні спільноти, ставлячи одні з них у вигідне, а інші у невідгідне становище. Нерівномірність впливу модернізації стимулює почуття загрози і відносних втрат, які посилено мусуються засобами масової інформації, швидкому розвитку яких сприяє модернізація. Відмінності у розвитку породжують заздрість, сіють страх перед наступом внутрішнього колоніалізму, підсилюють побоювання експлуатації й дискримінації, що, в решті решт, і призводить до зростання етнічної свідомості.⁴²

В таких умовах, уточнює редактор "Журналу американської етнічної історії" Рональд Бейор, виникає "небезпека існуванню етнічної групи"⁴³, посилюється "її незахищеність у великому суспільстві". Все це, слушно наголошує Г. Айзекс, призводить до того, що багато представників етнічної групи "починають думати, що єдина й справжня їх безпека, врешті решт, у тісному колі своїх племінних родичів".⁴⁴

Етнічному відродженню значною мірою сприяють посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн і континентів, а також торговельно-економічних, культурних та туристичних зв'язків. Адже все це дає змогу людині ознайомитись з іншими культурами, звичаями, способом життя, побачити їх відмінності від власних матеріальних і духовних цінностей, викликає бажання зберігати й примножувати останні тощо.

Слід відзначити також вплив засобів масової інформації на процес етнічного відродження. Саме їх розвиток, особливо радіо і телебачення, сприяють поширенню етнічних знань, піднесенню індивідуальної й групової етнічної самосвідомості та посиленню

етнічної солідарності, причому не лише у межах якоїсь держави, а й на світовому рівні.

Нарешті до загальних причин етнічного ренесансу слід віднести й етнонаціональну політику багатонаціональних та поліетнічних держав. І як це парадоксально не звучить, але, на думку автора, будь-яка політика - і демократична і антидемократична - веде до етнічного відродження, щоправда з досить різними кінцевими наслідками.

Так, наприклад, політика "злиття націй" у колишньому СРСР /30-ті-середина 80-х років ХХ ст./ та політика "плавильного котла" /melting pot/ у США /кінець ХІХ - перша чверть ХХ ст./, що були спрямовані на асиміляцію етнорасових та етнонаціональних спільнот, вели до етнічного ренесансу, але водночас загострювали етнорасові та етнонаціональні конфлікти, погіршували етнополітичну ситуацію. Ще більше сприяє етнічному відродженню політика "етнічного плюралізму" /яку нині проводять США, і котра спрямована на підтримку етнічних груп/, але, на відміну від попередньої політики, вона призводить до пом'якшення етнорасових конфліктів, зміцнення етнополітичної стабільності. Виявлена нами закономірність - незалежність етнічного ренесансу від бажань та намірів правлячих кіл і лише певна відносна залежність від етнонаціональної політики - є ще одним свідченням його природного й об'єктивного характеру.

За висновком західних науковців, до яких приєднується автор, окрім зазначених вище факторів, що мають універсальний характер і діють у всьому світі, значний вплив на стан етнічної свідомості та розвиток етнічних процесів мають і специфічні причини, зумовлені особливостями внутрішнього життя тієї чи іншої країни. Так, наприклад, однією із специфічних причин етнічного відродження у США /як втім і в інших країнах/ стало зростання добробуту і життєвого рівня американського народу. Це дало змогу багатьом представникам етнічних груп переключити свою увагу з проблем боротьби за "хліб насущний" на питання з'ясування свого етнічного походження, відродження й збереження своєї мови, культури, звичаїв тощо.

Неабияку роль в етнічному ренесансі у США і на Заході у цілому відіграла послаблення й занепад класової свідомості населення. Вакуум, який утворився внаслідок цього, і був заповнений зростаючою індивідуальною та груповою етнічною свідомістю. Варті згадки також рух за громадянські права, боротьба проти расової дискримінації й антисемітизму та деякі інші специфічні причини, які привели до етнічного ренесансу у США та й у більшості західних країн.

§4. Причини і наслідки етнічного ренесансу в колишньому СРСР та незалежній Україні

Значний науково-практичний інтерес викликає аналіз причин етнічного ренесансу у колишньому СРСР та, зокрема, в Україні. За твердженням західних вчених, з якими погоджується автор, тут діяли вище зазначені фактори універсального характеру і, перш за все, процес зашкідливої модернізації.⁴⁵ Їх вплив суттєво посилювався після припинення "холодної війни" та ліквідації "залізної завіси". Але найбільше значення мали особливості розвитку самого СРСР, зокрема, ті епохальні зміни в його внутрішній і зовнішній політиці, які розпочались у Другій половині 80-х років. Основними суто внутрішніми причинами етнічного відродження народів колишнього СРСР, зокрема українського, за нашим переконанням, були:

- 1) перебудова, демократизація і гласність;
- 2) реабілітація не заслужено звинувачених і репресованих народів, їх національних героїв, культурних діячів;
- 3) активна діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій, якій передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови, культури тощо;
- 4) вплив зарубіжних діаспор, які довгий час були штучно ізольовані від своїх "матірніх націй";
- 5) спротив всіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації;
- 6) зародження нового /критичного/ етнополітичного мислення;
- 7) послаблення класової та імперської свідомості, а також почуття т. зв. "радянського патріотизму";
- 8) досить швидке зростання чисельності національної інтелігенції, більшість якої завжди була творцем і носієм етнонаціональних цінностей;
- 9) переміщення етнонаціональної культури з села до міста та її професіоналізація;
- 10) намагання позбутись нав'язуваного десятиліттями комплексу етнічної та національної неповноцінності тощо.

І хоча наведені чинники не потребують коментарів, на одному з них /пункт 7/ варто зупинитись більш докладно. "Великий провал комунізму" /вдалий термін З. Бжезинського/ з його класократичною парадигмою і класовою свідомістю, на думку автора, вкрай актуалізував етнічність як головний і найбільш перспективний чинник ідентифікації етнічна ідентичність є більш природною і стійкою, ніж класова. По-друге, для доведення свого етнічного походження не треба докладати якихось особливих зусиль. По-третє,

і це головне, належність до якоїсь етнічної групи обіцяло їй обіцяє певні соціально-економічні та політичні привілеї. Причому в останньому випадку йдеться не лише про осіб, які належать до домінуючого етносу, а й до підлеглих етнічних спільнот. Скажімо, ще в "доперебудовчі часи" саме етнічне походження надавало євреям, німцям та вірменам право на еміграцію з колишнього СРСР, а сьогодні дає можливість представникам багатьох етнічних груп отримувати моральну і матеріальну підтримку з боку іноземних урядів - країн свого походження, домагатись подвійного громадянства і т. п.

Щодо незалежної України, а також інших пострадянських країн, то тут етнічний ренесанс, на нашу думку; відбувся і відбувається, по-перше, за законом "ланцюгової реакції", по-друге, частково з тих же причин, що діяли і в колишньому СРСР /пункти 4, 6,8 та 10/, а по-третє, під впливом деяких нових чинників, які виникли вже в умовах незалежності. Причому тут процес етнічного ренесансу одразу ж супроводжувався процесом політизації етнічностей, про що йтиметься в одному із наступних параграфів.

Важко переоцінити значення процесу етнічного ренесансу у колишньому СРСР та в Україні. Він, як на наш погляд, призвів до наступних наслідків, а саме:

- 1) зростанню інтересу до свого етнічного коріння;
- 2) відродженню етнічної пам'яті;
- 3) зростанню і поширенню етнічного знання;
- 4) піднесенню етнічної індивідуальної та групової самосвідомості;
- 5) зміцненню внутрішньоетнічної консолідації;
- 6) посиленню міжетнічної диференціації;
- 7) кризи теорії "злиття націй" та ідей пролетарського й соціалістичного інтернаціоналізму;
- 8) створенню соціальної бази національно-визвольних рухів /за виключенням російського національно-визвольного руху/;
- 9) підготовці фунту для дезінтеграції колишнього СРСР;
- 10) створенню нових незалежних держав тощо.

Загалом автор посібника твердо переконаний, що етнічне відродження у колишньому СРСР певною мірою спричинилось до його дезінтеграції, звільнення народів від тоталітаризму на класовій основі та надбання ними суверенітету. Щодо етнічного ренесансу серед етнонаціональних спільнот пострадянських держав, то тут він може стати запорукою виживання й самореалізації численних

етнічних груп, а також однією з перешкод на шляху гіпотетичного встановлення націоналістичної диктатури домінуючої етнонації.

Водночас етнічний ренесанс вкрай ускладнив етнополітичну ситуацію в молодих незалежних країнах, загострив старі й призвів до нових міжетнічних конфліктів, справив і справляє величезний вплив на інші етнополітичні процеси, зокрема політизації етнічності, інтеграції, дезінтеграції тощо.

Розділ 4. Процес політизації етнічності

§1. Політизація етнічності: стан і перспективи дослідження

§1. Політизація етнічності: стан і перспективи дослідження

За висновком багатьох західних вчених, з якими погоджується автор, процес політизації етнічності /етнонацій та етнічних груп/, тобто їх вихід на арену політичного життя і бурхлива політична діяльність, розпочався ще наприкінці XVIII століття. Однак біля 150 років цей процес майже повністю ігнорувався, а якщо й вивчався, то досить не об'єктивно і тенденційно. Та й сьогодні, ця проблематика є однією з найменш досліджених. Тому одразу ж виникає запитання: чому так трапилось? Із колишньою радянською наукою все зрозуміло /у колишньому СРСР ет-нополітології як науки не існувало/. Але як розуміти факт ігнорування процесу політизації етнічності з боку західних вчених? Мабуть, найкращу відповідь на ці запитання дав видатний американський етнополітолог, професор Колумбійського університету Джозеф Ротшильд. У своїй класичній праці "Етнополітика: концептуальні рамки" він присвятив цьому питанню спеціальний розділ, де ретельно проаналізував 15 // чинників, які перешкождали вивченню проблем політизації етнічності.⁴⁶

Однією з головних причин такого явища були особливості обставин народження у XIX столітті сучасних наук про суспільство. Ці особливості полягали у тому, що у тогочасній Західній Європі, зокрема у Британії, Німеччині та Франції етнічний розподіл ще був мінімальним, проте соціальна стратифікація була досить помітною. Більше того, вона дошкуляла суспільству, постійно нагадувала про себе гострими класовими конфліктами, вимагала підвищеної уваги і глибокого дослідження. Особливо заклопотаною класовими проблемами була Британія - перше у світі індустріальне суспільство. І саме це, мабуть, завадило і перешкодило тогочасним англійським вченим та політикам зрозуміти сутність, характер і масштаби ірландської проблеми, яка й досі лишається не вирішеною.

Не сприяли розвиткові відповідних досліджень і досить модні й поширені тоді припущення та переконання, що багатонаціональні й

пол-іетнічні держави зникнуть, а нормою політичного життя стане нація-держава, під якою часто розумілась етнічно однорідна держава.

Значний вплив на інтереси і позиції тогочасних вчених, їх ставлення до етнічностей та їх політизації справили французькі революціонери, зокрема роялісти та якобинці, які ідеалізували й фетишизували чнітарну державу, котра відкидає будь-який плюралізм і у тому числі етнічний.

Щодо американської політичної науки, то тут, як відомо, довгий час панували інтеграційні теорії, які нехтували етнодиференціюючими та етнороз'єднуючими процесами. І загалом у західній соціології та антропології до недавнього часу напрямок досліджень визначала т.зв. "структурно-функціональна школа", яка переоцінювала роль та значення стабільності й рівноваги і явно недооцінювала роль та значимість змін і конфліктів.

Особливу роль у гальмуванні досліджень процесу політизації етнічності відіграла комунікативна теорія, яка породжувала і підтримувала оптимістичні, але ілюзорні й безпідставні очікування і сподівання того, що розширення контактів і зміцнення зв'язків між різними етнічними групами веде більше до зростання взаєморозуміння й зближення, ніж до відчуження і роз'єднання. Говорячи про це, не слід, звичайно, заперечувати, що інтенсифікація контактів дійсно сприяє інтеграції населення різних географічних регіонів, яке належить до однієї етнічної культури.

Десятиліттями західні вчені перебували, а частина з них і досі перебуває, у полоні асиміляційних теорій, які вже своїм існуванням ставлять під сумнів доцільність глибоких досліджень проблем етнічності й тим більш їх політизації.

Негативно вплинуло на розвиток зазначених досліджень і безпідставне припущення, що всі етноінтеграційні процеси доіндустріального періоду є необоротними. Сьогодні помилковість такого припущення більш ніж очевидна, про що, зокрема, свідчать сучасні процеси політизації таких етнічних груп, як уельська і шотландська у Британії та баскська, каталонська, галісійська в Іспанії тощо. Та й багато інших етнічних груп у будь-який час, як правило, у найбільш незручний, може увірватись на політичну арену і голосно заявити про свої бажання й вимоги.

Поганий жарт із потенційними дослідниками процесу політизації етнічності зіграв і такий факт як схильність соціальних наук до перебільшення здатності матеріального чинника /задоволення матеріальних потреб/ послабити і підірвати етнічні узи та недооцінки стійкості й міцності цих уз, які часто задовольняють людські потреби

краще, ніж це роблять, скажімо, клас чи інша соціальна група. Більше того, західні вчені довгий час взагалі не визнавали здатність і спроможність самих етнічних груп виступати на політичній арені у ролі виразника і захисника інтересів своїх членів.

Підвела західних вчених / віра в те, що наступила ера "кінця ідеологій" і, що будь-яка ідеологія під тиском прагматизму й раціоналізму занепаде і зникне. Але ці сподівання виправдались лише частково: формальні соціально-економічні ідеології, і, перш за все, класова, дійсно занепали, але їм на зміну прийшли не прагматизм чи раціоналізм, а етніцизм.

"Вагомий внесок" у тривале ігнорування і несприйняття політизованої етнічності зробили такі могутні ідеології як лібералізм та марксизм. Лібералізм, як відомо, виходить з того, що головна проблема політики полягає у взаємовідносинах автономної особи з державою і відкидає погляд, що будь-які групи мають корпоративні моральні й юридичні права. Оскільки ж етнічні групи покладають на своїх членів більше обов'язків, ніж надають свободи дій, вони розглядаються лібералами недоречними і досить небезпечними. Марксизм, у свою чергу; завжди надавав і надає перевагу аналізу суспільства з позицій класових інтересів і класової солідарності й тому вважав і вважає зростання етнічної лояльності та політизації етнічності реакційним явищем.

Звичайно, окрім зазначених чинників загального характеру на стані західних досліджень проблем політизації етнічності негативно позначились і деякі специфічні чинники, обумовлені особливостями тієї чи іншої країни чи регіону. Так, приміром, у США ці дослідження довго гальмувались теорією і практикою "плавильного котла". Але вже з кінця 50-х років становище почало виправлятися: деякі вчені /Д. Белл, Н. Глей-зер, Д. Мойніген, М. Новак та ін. / звернулись до проблем етнополітичного ренесансу.

Вартий згадки і той факт, що у Західній Європі політизована етнічність після другої світової війни довгий час про себе не нагадувала. З одного боку це пояснюється тим, що етнополітика, точніше расова політика, нацистів дискредитувала і надала етнічним цінностям зловісної репутації. А з іншого - тим, що ентузіазм, викликаний наднаціональною європейською інтеграцією, робив етнічність, тим більш політизовану, зайвою і недоречною.

Щодо т. зв. "третього світу", то тут у роки антиколоніальної боротьби і перші роки самостійного існування молодих держав /коли внутрішні етнічні проблеми ще не нагадували про себе/ з'явилося чимало оригінальних наукових досліджень із зазначеної

проблематики. Але пізніше, коли міжетнічні відносини стали більш напруженими, науковий інтерес до етнічності та її політизації різко підупав.

Такими, на думку Дж. Ротшильда, Дж. Келласа, У. Коннора та багатьох західних вчених, а також автора посібника, є деякі з основних чинників, які гальмували і певною мірою гальмують дослідження проблем політизації етнічності.

Сьогодні ці дослідження ведуться більш інтенсивно і на Заході, і в Україні. Однак надзвичайно важливо, щоб зростала не лише їх кількість, а і якість. Головне тут не повторювати попередніх помилок. Зокрема, на наш погляд, бажано:

1) уникати погляду на етнічну сферу людського буття як на друго-чи третьорядну у порівнянні з економічною чи політичною;

2) не розглядати політизацію етнічності як хаотичний і таємничий процес;

3) не вважати політизовану етнічність однозначно негативним або однозначно позитивним феноменом;

4) позбутись думки про політизовану етнічність як перешкоду на шляху модернізації та інтеграції;

5) не романтизувати, не ідеалізувати, але й не демонологізувати політизовану етнічність, не залякувати нею себе і людей та ін.

Щодо напрямків зазначених досліджень, то тут і для західних, і особливо для вітчизняних вчених, важливо зосередити увагу на всебічному аналізі причин і умов політизації етнічності, змісті й характері цього процесу, наслідках і перспективах його розвитку тощо.

§2. Політизація етнічності: змісті етапи

У вітчизняну науку термін "політизація етнічності" було привнесено зовсім недавно - десь наприкінці 80-х років і чіткого розгорнутого визначення він ще не має. Проте, у західній етнополітології вже є кілька спроб аналізу самого процесу політизації етнічності. Найбільш вдалими з них є вже згадувана робота Дж.Ротшильда "Етнополітика: концептуальні рамки", яка, на наш погляд, заслуговує на те, щоб стати настільною книгою кожного етнополітолога та політичного діяча, а також праці Д.Белла, В.Ісаїва, Дж.Келласа, УНьюмена, УПетерсона та деяких інших.

Як же розуміти процес політизації етнічності? Відповідаючи на це запитання. Дж.Ротшильд зокрема слушно зазначав, що політизувати етнічність - це:

1) переконувати людей, що "політика є корисною справою для здоров'я їх культурних цінностей";

- 2) "стимулювати їх зацікавленість і стурбованість цим зв'язком";
- 3) "мобілізувати їх, тобто перетворити на самосвідомі етнічні групи";
- 4) спираючись на ці усвідомлення, стурбованість і групову свідомість, спрямовувати їх поведінку на діяльність на політичній арені".

"Така політизація етнічності, - підкреслює класик західної етнопо-літології, - в кінцевому підсумку може прискорити, загальмувати або взагалі зупинити політичну інтеграцію держав, може легітимізувати або делегітимізувати їх політичні системи та стабілізувати або підірвати їх режими й уряди. Але у зв'язку з тим, що вона завжди виводить нових акторів на політичну арену і часто впроваджує нові зразки участі, її первинний поштовх спрямований на те, щоб підірвати і ліквідувати встановлені інститути та процеси".⁴⁷ Політизація перетворює особисті пошуки людини свого місця й ролі, тобто призначення, на групові вимоги поваги і влади. Водночас політизація вказує напрямки виходу психологічно-культурної енергії етнічних спільнот.

Виходячи з цих та інших положень західних вчених, а також власного бачення проблеми, автор посібника визначає політизацію етнічності як процес набуття етнічною спільнотою політичної свідомості, її/спільноти/мобілізації на досягнення певних цілей, виходу на арену політичного життя і боротьби за право на участь у прийнятті політичних рішень та контролі за їх виконанням. Коротко, це процес виходу етнічних спільнот на політичну арену і перетворення їх на суб'єкти історії.

Перш за все, слід відзначити, що політизація етнічності, за нашим переконанням, є продовженням процесу етнічного ренесансу, щоправда на якісно іншому, більш високому рівні. Політизація етнічності, по суті справи, є четвертим - політичним - виміром етнічного ренесансу/окрім символічного, культурного та структурного/. Тому, на нашу думку, правомірним буде введення в етнополітологію терміну "етнополітичний ренесанс", який стосується і узагальнює процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності. Під етнополітичним ренесансом автор пропонує розуміти процес відродження індивідуальної чи групової етнічної самосвідомості, піднесення політичної свідомості етнічних груп, їх вихід на арену політичного життя і перетворення із об'єктів на суб'єкти історії.

Сам процес політизації етнічності умовно можна поділити на три основних етапи: /а/ набуття політичної свідомості; /б/ політична мобілізація; /с/ вихід на політичну арену.

На першому етапі члени етнічної спільноти, і перш за все, її еліта, набувають політичної свідомості. Внаслідок синтезу з раніше існуючою етнічною самосвідомістю виникає етнополітична свідомість. Під етно-політичною свідомістю автор даного посібника пропонує мати на увазі усвідомлення людиною своєї належності до етнічної спільноти, її місця, ролі й призначення в етнонаціональній структурі та політичній системі суспільства і у світі взагалі, розуміння етнополітичних процесів і відносин, а також здатність приймати адекватні етнополітичні рішення та готовність шукати поліваріантні, кач-промисні шляхи їх реалізації.

На другому етапі має місце політична мобілізація етнічності, під якою розуміється перетворення етнічностей із психологічного, культурного або соціального чинника на політичну силу і метою шіни або зміцнення систем структурної нерівності між етнічними спільнотами. Досить велику роль тут відіграють представники етнічної еліти, яких з легкої руки Дж.Ротшильда на Заході називають "політичними антрепренерами" /political entrepreneurs/, про що докладно йтиметься у наступному параграфі.

На третьому етапі політизована і мобілізована етнічність виступає на арену політичного життя, голосно заявляючи про свої цілі й наміри і починаючи рішуче діяти у напрямку їх реалізації.

§3. Політизація етнічності: характерні риси

Слідом за західними вченими, автор зазначає, що процес політизації етнічності має глобальний характер. Він відбувався і ще довго відбуватиметься в усіх поліетнічних країнах.

На думку більшості західних вчених, яку ми поділяємо, процес політизації етнічності є протидіючим за своїм характером. Адже він може відбуватись лише в поліетнічному суспільстві, де між етнічностями встановлюються контакти й взаємозв'язки і особливо там, де мають місце найменші прояви нерівноправ'я та дискримінації або навіть натяки на них. В моноетнічних державах та/чи серед ізольованих етнічних спільнот процес політизації етнічності зародитись не може. Щоправда, там може проходити процес класової чи конфесійної політизації, але то вже дещо інші речі. Погоджуючись із такою точкою зору, автор підкреслює, що протидіючий характер має не лише процес політизації етнічності, а й всі інші етнічні та особливо етнополітичні процеси.

Процес політизації етнічності, як і етнічний ренесанс, має також характер ланцюгової реакції. Варто хоч одній з етнічних спільнот зробити кілька кроків у напрямку політичної арени, не говорячи вже про кроки на самій арені, реакції інших етнічних спільнот не

доведеться довго чекати. Процес політизації одразу й неодмінно перетворюється на ланцюгову реакцію, яку надзвичайно важко зупинити і тим більш повернути у зворотному напрямку. Однак і тут можуть траплятись винятки. Деякі етнічності можуть певний час стояти осторонь, а окремі з них можуть після певної участі у цьому процесі й виключитись з нього. Але це скоріше ті винятки, які підтверджують правило. Проте, і це слід підкреслити особливо, зовсім не обов'язково, щоб кожна етнічна група у ході цього процесу висувала радикальні вимоги і демонструвала політичну войовничість. Все залежатиме від багатьох чинників і, перш за все, від "антрепренерів" та центрального й місцевого урядів, їх позицій, намірів і дій.

Деякі західні науковці цілком слушно твердять про циклічний характер процесу політизації етнічності. Але це цікаве і складне питання потребує окремого аналізу.

Як і всі інші суспільні явища, політизація етнічності є діалектичним, тобто складним і суперечливим процесом. Досить яскраво і переконливо це довів Дж.Ротшильд. "Політизація етнічності, - зазначає він, - це діалектичний процес, який зберігає етнічні групи шляхом підкреслення унікальності, а також створює й підсилює їх модернізацію шляхом перетворення їх на політичні конфліктні групи для сучасної політичної арени, де вони повинні диференціювати світовий досвід і ресурси".⁴⁸ Цю точку зору поділяють також В. Ісаїв, У. Ньюмен, У. Петерсен та деякі інші західні вчені. При цьому вони наголошують, що два аспекти зазначеного діалектичного процесу підживлюють і підсилюють один одного, заперечуючи загальноприйняте припущення, що довічна модернізація та етнічна ідентифікація обернено пропорційні.⁴⁹ Суперечливий характер процесу політизації етнічності виявляється, на наш погляд, ще й у тому, що він вирішує вкрай суперечливі проблеми вкрай суперечливими методами і призводить до вкрай суперечливих наслідків. Цей процес одночасно може легітимізувати одні режими й уряди і делегітимізувати інші, призводити до розвалу одних і виникнення інших держав, сприяти пом'якшенню та розв'язанню одних конфліктів і загостренню чи народженню інших і т. д.

Про складний, суперечливий характер процесу політизації етнічності свідчить, на думку автора, і той факт, що він, з одного боку, є об'єктивним природним процесом, обумовленим цілою низкою об'єктивних внутрішніх і зовнішніх факторів, а, з іншого, є породженням певних політичних сил. І саме цей вкрай суперечливий характер процесу політизації етнічності, за нашим переконанням,

призводить до його діаметрально протилежних оцінок. Дійсно, частина західних вчених досить позитивно оцінює цей процес і "зачарована" ним, у той час, як інша частина характеризує його негативно і "занепокоєна" його дестабілізуючим впливом.

Але при аналізі таких складних і суперечливих процесів краще застосовувати принцип, вільний від оціночних суджень /value-free approach/. Розглядаючи процес політизації етнічності саме таким чином, автор дійшов наступних висновків:

1/ Процес політизації етнічності - це процес передачі частини суверенітету від урядів народам, тобто це процес демократизації політики, включення до неї широких народних мас, причому, набагато ширших ніж це відбувалось під час політизації станів чи класів, що мало місце не так вже й давно.

2/ Вихід на арену політичного життя широких народних мас завжди ускладнює становище, несе в собі небезпеку сваволі й насильства. І в цьому плані політизація етнічності не краща й не гірша за політизацію класів.

3/ Всі негативні явища /загострення конфліктів, заколоти, війни і т. п. / породжуються не стільки процесами політизації етнічності, скільки спробами їх загальмувати, зупинити і повернути назад силою зброї або загрозою її застосування.

4/ Цивілізованій частині людства вдалось домогтись деполітизації класів. Значних успіхів домоглась вона і в деполітизації етнічності, але зовсім не шляхом застосування силових методів, хоча й останні мали місце.

5/ Є такі шанси, хай їх і не дуже багато, у народів посттоталітарних держав.

6/ Але для цього потрібні об'єктивні знання про причини політизації етнічності, рушійні сили цього процесу, умови, наслідки і перспективи його розвитку.

§4. Політизація етнічності: зародження і розвиток

Слід відзначити, що більшість західних науковців давно вже дійшла висновку, а життя підтвердило, що етнічність політизується легко, швидко і охоче. Але вони і досить не мають консенсусу щодо причин такого явища. Одні з них доводять, що етнічність є генетично політизованою, тобто політизованою вже з часу свого народження. Інші, навпаки, твердять, що раніше /тут, як правило, є три варіанти: а/ до ХУІІІ ст; б/ до другої світової війни; с/ до 60-х років ХХ ст. / етнічність політизованою не була.

Проте, на нашу думку, будь-яка однозначна відповідь не досить адекватно відбиває процес зародження політизації етнічності та його

еволюцію. Адже з історичних джерел відомо, що етнічний фактор мав безпосередній вплив на розподіл влади ще задовго до виникнення політики як такої. Інакше говорячи, феномен етнічності виявив себе ще в дополітичну добу і його ґрунтом був родоплемінний спосіб організації суспільного життя. Потім наступила передполітична доба, коли ранньокласові суспільства існували, перш за все, завдяки існуванню передполітичних структур етносу. Історично першими стнополітичними утвореннями стали античні поліси та давньосхідні держави. Тут етнічні чинники мали досить вагомий вплив на внутрішню політику цих державних утворень, про що свідчать твори Платона, Арістотеля, Страбона та деяких інших давніх мислителів. Отже, етнічність не є генетично політизованою. Але сам процес її політизації зароджується і починає втілюватись у життя десь у III-I тисячолітті до нашої ери.

Однак, протягом наступних п'ятнадцяти століть /вони характеризувались пануванням імперій, котрі буквально "проковтнули" перші етнічні держави, федерації та конфедерації/ питання політичної влади і врядування вважались цариною виключно династичних та станових еліт. І протягом всього цього періоду легітимність політичної влади встановлювалась зверху.

У XVII ст., в період громадянської війни у Британії, англійські просвітники Т. Гоббс і Дж. Локк довели, що політична легітимізація повинна йти знизу, тобто з бажання, волі й інтересів народу. Дещо пізніше, вже у XVIII ст. ідея Дж. Локка про народний суверенітет, яка була "етнічно індиферентною", була трансформована у доктрину самовизначення народів, "як етнонаціональних спільнот". Двигуном цієї трансформації стали Велика Французька революція та наполеонівські війни, які "перетворили поняття "народ" з неетнічного конгломерату /a-ethnic aggregation/ автономних індивідів на національну спільноту етнічних братів /ethnic brothers/".50

Так, чи приблизно так, на етапі переходу людства до індустріального суспільства відродився процес політизації етнічності. Наклавшись на процес етнічного ренесансу, він сприяв відродженню й поширенню етнополітичного принципу організації суспільства, тобто прагнення формувати політичну єдність, спираючись на спільну етнічну основу, який вже біля двох століть становить підвалини всього етнополітичного життя. Щодо згаданих вище інших можливих "днів народження" процесу політизації етнічності, то вони, на нашу думку, є лише віхами його циклічного розвитку.

§5. Політизація етнічності: загальні причини

Причин політизації етнічності існувало й існує досить багато. Одні з них мають глобальний, універсальний характер і діють у будь-якому куточку планети й у будь-якій поліетнічній державі. Інші мають більш вузький характер, тобто діють лише на певних історичних відрізках часу і в окремих державах чи регіонах.

До причин першого типу більшість західних вчених цілком слушно відносять процеси глобалізації і особливо модернізації. Добре відомо, пише американський етнополітолог Уільям Ссфрен, що саме модернізація призводить до мобілізації та політизації етнічності. Зокрема, він виявив 20 проявів впливу процесу модернізації на політизацію етнічності. За його твердженням, особливо відчутно модернізація впливає на периферійні етнічні спільноти та на підлеглі етнічні меншини.⁵¹ Може саме тому останні, за нашими спостереженнями, політизуються першими, а сам процес політизації тут відбувається швидше і активніше ніж серед великих домінуючих етнонаціональних спільнот.

Звичайно, у цієї точки зору є чимало опонентів. Тому не буде зайвим нагадати, що "загальноновизнана академічна мудрість" не раз доводила, що модернізація "розтопить і розчавить" етнічні почуття і, отже, зніме етнополітичні проблеми взагалі. Проте, процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності повністю спростували ці "доводи". На нашу думку; саме модернізація стала і залишається "повитухою" цих та інших етнічних та етнополітичних процесів.

Однією з важливих причин політизації етнічності вважається, і цілком слушно, процес урбанізації, який з легкої руки англійського політолога Уільяма Коліна отримав назву "ефект швидкої урбанізації".*2

Майже всі західні вчені, до яких приєднується і автор, відзначають величезний вплив засобів.часової інформації на процес політизації етнічності, причому на всіх трьох етапах його розвитку: набуття етнічною групою політичної свідомості, мобілізації та самого виходу її на арену політичної боротьби. Вплив засобів масової інформації на політизацію етнічності теж отримав коротку і влучну назву - "інформаційний ефект", але вже з ініціативи Дж.Ротшильда.

До зазначених вище причин політизації етнічності потрібно, на наш погляд, додати ще дві, які протягом останніх років набули глобального й універсального характеру. Одна з них - погіршення екологічної ситуації як в окремих країнах, так і у світі в цілому. Екологічна криза жорстоко вдарила по всім етнічним спільнотам, але, мабуть, найбільше по невеликим та підлеглим, поставивши під

загрозу саме існування деяких з них. Інша причина - скорочення і без того не дуже багатих природних

ресурсів, особливо енергоносіїв - нафти, газу, вугілля тощо. У таких умовах етнічні спільноти повели активну і рішучу боротьбу за участь у прийнятті рішень щодо екологічної безпеки, у контролі за видобутком і реалізацією природних ресурсів на "своїй" території, їх захисту і збереження. Ще однією важливою універсальною причиною і неодмінною умовою політизації етнічності є нерівноправність становища членів етнічної спільноти та/чи її самої у великому суспільстві, а також будь-які прояви дискримінації й утисків у соціальній, економічній, політичній, культурній, освітній, мовній, а часом і у побутовій сферах. На цю причину й умову слід звернути особливу увагу з двох причин. По-перше, тому, що вони призводять не лише до політизації етнічності, а й ведуть до народження й загострення міжетнічних конфліктів та їх перетворення на етнополітичні конфлікти. А, по-друге, тому, що вони, як правило, є наслідком етнонаціональної політики /яка, хоч і виробляється у "великих кабінетах", часто буває і помилковою, і безвідповідальною, і навіть злочинною/, котру можна і треба вчасно корегувати.

§6. Політизація етнічності: роль держави та політичних еліт

Найбільший, вирішальний вплив на процес політизації етнічності справляє держава, Ті центральні й місцеві органи, етнонаціональна політика, яку вони здійснюють. Досить переконливо це довели Дж.Ротшильд, Г.Сетон-Уотсон, П.Брасс та деякі інші західні вчені.

Ось, приміром, як характеризують цей вплив професори Дортмунд-ського коледжу/ФРН/Д.Кримковські та Р.Голл. За їх цілком вірним твердженням, держава завжди і всюди, і особливо у сфері етнонаціонального життя, має бути "чесним брокером" /honest broker/ і виконувати роль нейтрального посередника - представника і захисника інтересів всіх без винятку етнічних спільнот, які проживають на її території. Але, з сумом констатують вони, на практиці так не є. Часто державою керує і використовує її у власних цілях та інтересах якась одна етнічна спільнота, точніше її еліта. У таких умовах інші групи, які не мають влади, можуть "втратити віру у волю і здатність держави діяти від їхнього імені" і починають боротьбу на захист своїх інтересів. Політизація етнічності, роблять висновок західнонімецькі дослідники, до якого варто прислухатись представникам всіх владних структур, починається там, де держава більше цінує і захищає інтереси якоїсь однієї групи за рахунок інших.⁵³

Такої точки зору дотримується і всесвітньо відомий дослідник П. Брасе. Він теж цілком слушно вважає, що політизація етнічності розпочинається тоді, коли найсильніша група використовує уряд і державу для панування над іншими. В цих умовах інші етнічні групи починають боротьбу і проти домінуючої спільноти, і проти держави, і проти уряду.⁵⁴

Ще однією причиною політизації етнічності, малопомітною, але досить впливовою, є "технократичний стиль" прийняття етнополітичних рішень. Як відомо, біля 70-80% членів владних структур сучасних держав становлять т. зв. "технократи". І часто їх вкрай раціональне мислення й раціональні рішення щодо етнополітичної сфери, а часом і негативне та/чи зверхнє ставлення до етнічності та етнополітичного ренесансу призводить до політизації етнічності.

Варта, на наш погляд, згадки ще одна досить суттєва причина політизації етнічності, на яку поки що не так вже й часто звертається увага. Йдеться про присутність у владних структурах представників інших "чужих" етнічних груп. Сьогодні більшість народів вважає, що краще, щоб ними "погано керували свої етнічні брати, ніж це добре робили чужинці". Останні майже всюди сприймаються як окупанти і колонізатори. До того ж, народи воліють самі оцінювати врядування своїх "етнічних братів" і самостійно вести пошук кращих керівників у своєму середовищі.

Є, нарешті, ще одна причина політизації етнічності, яку багато західних вчених слушно вважають головною, а подекуди і єдиною. Йдеться про звернення інтелігенції до політики, як засобу захисту інтересів етнічної групи та вирішення своїх власних соціальних проблем. Такої точки зору дотримуються, зокрема П.Брасе, У.Колін, П.Редер, Дж.Ротшильд та ін. За їх твердженнями, які поділяє і автор, саме інтелігенція, а точніше її частина, яку вони називають "політичною елітою" та/чи "політичними антрепренерами" "підносять політичну свідомість етнічної спільноти", мобілізують її на політичні акції і "виводять на політичну арену".

Ось, як формулює роль і функції еліти у процесі політизації етнічності канадський етнополітолог Тереза Раковська-Гармстоун. "Політичні антрепренери, - зазначає вона, - формулюють і проголошують конкретні вимоги спільноти, домагаються від центральної влади цих вимог та мобілізують членів своїх спільнот на підтримку цих вимог".⁵⁵ І взагалі, без інтелігенції та політичної еліти, підкреслюють західні дослідники, не було б процесів етнічного ренесансу та політизації етнічності.⁵⁶

Можна припускати, що ця аксіома була давно і добре відома /або її просто відчували нутром/ правлячим колам багатьох багатонаціональних держав та всіх імперій. Силкуючись перешкодити зародженню й розвитку зазначених процесів, вони в першу чергу намагались ліквідувати найбільш свідому і активну частину інтелігенції тих чи інших ет-нонаціональних меншин, вдаючись до насильницької її асиміляції, депортації, фізичного знищення тощо.

І все ж не варто, на наш погляд, переоцінювати роль еліт у політизації етнічностей. Адже політизують етнічність не тільки і не стільки політичні антрепренери, скільки історичні обставини, об'єктивні соціально-економічні й політичні умови, світові глобальні й універсальні процеси. До речі, саме ці умови й процеси, за абсолютно правильним твердженням самого ж Дж.Ротшильда, і "породжують самих політичних антрепренерів".

Втім, не можна і недооцінювати цієї ролі. Еліта, за переконанням автора, дійсно справляє величезний вплив на процес політизації етнічності. Причому, на кожному із його наступних етапів цей вплив помітно зростає. Аж справді вирішальною, доленосною роль еліти стає дещо пізніше, після виходу етнічної спільноти на політичну арену. От тоді вже саме від політичної еліти залежатиме шлях, який обере політизова-на етнічність. А спектр цих шляхів, як відомо, надзвичайно широкий: від домагань культурно-національної автономії до боротьби за створення власної держави.

Загалом, за висновком західних етнополітологів, з яким слід погодитись, політизація етнічності може відбуватись у будь-якому суспільстві при наявності: 1/ двох і більше етнічних спільнот; 2/ етнічних еліт /антрепренерів/; 3/ викликів модернізації; 4/ нерівноправності й дискримінації за етнічними ознаками; 5/ широко розгалуженої системи освіти; 6/ розвинутої системи засобів масової інформації тощо.

§7. Політизація етнічності: специфічні причини в колишньому СРСР та незалежній Україні

Окрім зазначених вище загальних і універсальних причин і умов політизації етнічності можуть існувати і діяти безліч особливих, притаманних окремим регіонам, країнам і навіть деяким їх районам. Вони, зокрема, мали місце у колишньому СРСР, і мають у пострадянських державах.⁵⁷ З огляду на їх теоретичну і практичну значимість та недостатню розробленість цієї проблематики у вітчизняній науці, доцільно хоча б коротко на них зупинитись.

Перш за все, слід підкреслити, що головними вирішальними причинами і умовами політизації етнічностей на теренах колишнього СРСР, на нашу думку; були загальні й універсальні, зокрема: перехід до індустріального суспільства, процеси глобалізації, модернізації та етнічного ренесансу, діяльність політичних антрепренерів та ін. Серед специфічних причин і умов, потрібно назвати наступні:

- 1) припинення "холодної війни", падіння "залізної завіси" й проникнення до СРСР західних ідей, цінностей і рухів;
- 2) початок перебудови, демократизації й гласності;
- 3) народження й поширення критичного /нового/ етнополітичного мислення;
- 4) вкрай нерівноправне становище етнонаціональних спільнот;
- 5) небажання та нездатність тогочасного уряду займатись етнополітичними проблемами;
- 6) намагання зберегти СРСР у незмінному вигляді;
- 7) ставка на силові методи вирішення етнополітичних конфліктів тощо.

Особливої уваги, на наш погляд, тут заслуговує роль діаспор, зокрема української, які надавали моральну і матеріальну допомогу своїм народам на всіх етапах їх політизації. В умовах мовчанки та похливної реакції правлячих кіл західних країн, така підтримка діаспор мала величезну' значимість.

Не можна оминати і такої причини, як відродження історичної пам'яті етнонаціональних спільнот. Ця, загалом універсальна причина, за нашим переконанням, стала однією з головних у посиленні процесу політизації етнічностей. Адже важко, якщо взагалі можливо, знайти хоча б якийсь один народ колишнього СРСР, який би не зазнав насильницької асиміляції, дискримінації тощо.

Слід наголосити, що із розвалом СРСР процес політизації етнонаціональних спільнот не припинився, а продовжувався і продовжується в незалежних країнах. Прикладами тут можуть служити російські, точніше "русские", етнічні спільноти у всіх пострадянських державах, в тому числі й в Україні, поляки у Литві, гагаузи у Молдові, абхази у Грузії, чеченці, інгуші, татари та інші народи в Росії тощо. До речі, це все є ще одним підтвердженням ланцюгової реакції процесу політизації етнічності.

В пострадянських державах процес політизації етнічності був викликаний тими ж самими причинами й умовами, що діють у всьому світі і діяли в колишньому СРСР. Але й тут були і залишаються свої специфічні причини, основними серед яких автор вважає наступні:

- 1) наздоганяючий, прискорений характер модернізації;

2) розчарування у сподіваннях і очікуваннях, пов'язаних з отриманням незалежності;

3) різке погіршення соціально-економічної ситуації і зниження життєвого рівня населення;

4) збереження старих чи поява нових проявів дискримінації за етнічною ознакою та ін.

Звичайно, це далеко не повний перелік причин і умов політизації етнічності. Зрозуміло, що їх чисельність і різноманітність не могли не позначитись на наслідках зазначеного процесу. Ці наслідки просто вражають своєю масштабністю, значимістю, різноманітністю, суперечливістю і т. ін.

§8. Політизація етнічності: загальні й специфічні наслідки

Головними наслідками процесу політизації етнічності, на наш погляд, є наступні: 1/ формування політизованих етнічностей або етнонацій; 2/ їх вихід на арену політичного життя, тобто перетворення на суб'єкти історії; 3/ зародження і розвиток етнонаціоналізму та етніцизму.

У цілому етнічні та етнополітичні процеси та їх наслідки автор спробував зобразити у вигляді трьох коротких і простих, але досить промовистих формул:

ФОРМУЛА 1. ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС + ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ = ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС.

ФОРМУЛА 2. НОСІЇ ЕТНІЧНОСТІ + ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ РЕНЕСАНС = ПОЛІТИЗОВАНА ЕТНІЧНІСТЬ.

Тут доречним і доцільним буде наголосити, що одночасно з процесом етнічного ренесансу та політизації етнічності завжди йде процес її ідеологізації. Етнічність, що політизується, неодмінно висуває ідеологічні гасла, підносить ідеологічні прапори. Цей процес можна зобразити у вигляді ще однієї формули:

ФОРМУЛА 3. ЕТНІЧНИЙ РЕНЕСАНС + ПОЛІТИЗАЦІЯ ЕТНІЧНОСТІ + ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ = ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМ ТА ЕТНІЦИЗМ.

За нашим переконанням, ці формули відбивають сутність, характер і наслідки деяких етнічних та етнополітичних процесів у будь-якому поліетнічному суспільстві.

Щодо колишнього СРСР, то автор дійшов висновку, що тут політизація етнонаціональних спільнот сприяла:

- 1) завершенню процесів формування десятків етнонацій;
- 2) зародженню і розвитку національно-визвольних рухів;
- 3) банкрутству національної політики КПРС;
- 4) вибуху націоналізму та піднесенню етніцизму;

- 5) підготовці ґрунту до дезінтеграції СРСР;
- 6) делегітимізації політичної системи СРСР;
- 7) легітимізації власних урядів та ін.

Водночас все це призвело до виникнення нових і загострення старих етнополітичних конфліктів, послаблення етнополітичної стабільності тощо.

У самостійних пострадянських державах наслідки політизації етнічних спільнот, на наш погляд, дещо скромніші, але розвиток подій в деяких із них, зокрема у Росії, Грузії, Таджикистані та деяких інших, йде у тому ж самому напрямку, що й у колишньому СРСР. Як надалі розвиватиметься процес політизації етнічності у пострадянських державах і в СНД у цілому, багато в чому залежатиме вже від етнонаціональної політики цих держав, а також інших етнополітичних процесів.

Спираючись на твердження західних вчених і виходячи із власних аналізів, можна зробити висновок, що політизація етнічності, особливо її заключний етап - це боротьба етнічних спільнот за розподіл та/чи перерозподіл влади, за збереження та/чи поліпшення свого статусу, за контроль над природними ресурсами, що швидко скорочуються та екологічним середовищем, котре катастрофічно погіршується. Це також наполеглива боротьба за створення найбільш сприятливих умов для свого виживання, існування і самореалізації, за право самостійно вирішувати власну долю і бути не лише об'єктом, а й суб'єктом політики.

Розділ 5. Процеси етнополітичної дезінтеграції та інтеграції

§1. Сутність і характер етнополітичної дезінтеграції

§1. Сутність і характер етнополітичної дезінтеграції

Однією із закономірностей етнополітичного розвитку людства можна вважати нескінченну зміну процесів дезінтеграції та інтеграції. /Див. схему № 12/. Тому не дивно, що ці процеси давно викликають підвищену увагу з боку західних науковців, про що свідчить чимала кількість їх спеціальних робіт. Але аналіз цих праць показує, що абсолютна більшість з них присвячена лише одному з цих взаємозалежних і взаємообумовлених процесів, а саме - інтеграції. За нашими підрахунками, в західній етнополітології розроблено біля десятка концепцій і теорій інтеграції. І лише одна-дві концепції дезінтеграції. /Щоправда, протягом останніх років на Заході, а також в Україні, Росії та деяких інших пострадянських країнах теж почали з'являтися публікації, присвячені проблемам дезінтеграції/.

Причини такого становища можна пояснити тим, що, починаючи десь із середини 60-х років, у Західній Європі, Північній та Південній

Америці провідною стає інтеграційна тенденція і природно, що вчених цих континентів цікавили, перш за все, саме проблеми її дослідження. Щодо колишнього СРСР, то тут дезінтеграційна проблематика вважалась, м'яко кажучи, недоречною, бо хто міг навіть подумати, що "єдиний і непорушний" може колись дезінтегрувати. І хоча сьогодні більшість політиків знов обговорюють питання інтеграції та/чи реінтеграції, все одне варто, на наш погляд, розглянути процеси дезінтеграції, тим більш, що вони все ще загрожують, причому не лише посттоталітарним державам, а й всьому людству.

Одразу ж зазначимо, що терміну "дезінтеграція" немає у жодному із відомих нам зарубіжних і вітчизняних політичних, соціологічних та політологічних словників. А виник цей термін від сполучення префіксу "де", "дез" /лат. de/, /фр. de', de's/, що означає відсутність, відміну, усунення чогось, або зворотний, протилежний напрямок процесу та слова "інтеграція", що в свою чергу походить від лат. "integer", тобто "цілий" або англ. "to integrate" - об'єднувати та "integration" - об'єднання. Отже, дезінтеграція взагалі - це роз'єднання чогось раніше цілого. А етнополітичну дезінтеграцію автор визначає, як одну о сторін процесу розвитку людства, котра пов'язана із роз'єднанням і розподілом вже існуючої етнополітичної спільноти, єдиного багатонаціонального чи поліетнічного суспільства, держави та/чи міждержавного утворення.

Затвердженням багатьох західних дослідників, до яких приєднується і автор, коріння етнополітичної дезінтеграції сягають давніх часів. Вони були обумовлені намаганнями етнічних спільнот відособитись і зберегти свою окремішність. Саме внаслідок цих процесів виникли перші міста-поліси, яких лише в Давній Греції нараховувалось біля 160, а також перші етнічні держави. Але вже тоді етнічні спільноти зрозуміли переваги спільного існування і почали об'єднуватись у перші федерації та конфедерації. Так зародився природний, об'єктивний процес інтеграції. Важко сказати, скільки б він тривав і до яких наслідків призвів, якби йому на зміну не прийшла примусова інтеграція, яку започаткували і майже півтори тисячі років втілювали у життя імперії. З тих давніх часів так і йдуть поруч, змінюючи один одного, процеси дезінтеграції та інтеграції.

Варто наголосити, що, по-перше, дезінтеграційним процесам завжди передують етнічний ренесанс з його процесами диференціації та солідаризації, а також політизації етнічностей. На нашу думку, це можна вважати однією із закономірностей етнополітичних процесів. Проте, важливо враховувати, що етнополітичний ренесанс далеко не

завжди і не всюди призводить до процесів дезінтеграції. Досить часто він обмежується лише процесом диференціації. По-друге, в основі процесів дезінтеграції та інтеграції лежать відповідно відцентрові /centrifugal/ та доцентрові /centripetal/ тенденції. Вони є взаємозалежними та взаємо-обумовленими, що знайшло відображення у т.зв. "парній" /paired/ концепції відцентрових та доцентрових тенденцій у соціальному житті.⁵⁸

Відомий американський етнополітолог Річард Шермергорн блискуче, на наш погляд, застосував цю концепцію для аналізу процесів етнополітичної дезінтеграції та інтеграції. Він також довів, що відцентрові сили, як правило, нуртують серед підлеглих етнічних спільнот, а доцентрові - серед домінуючих.⁵⁹ Це теж можна вважати однією із закономірностей етнополітичних процесів.

Слід враховувати, що процеси етнополітичної дезінтеграції можуть мати як природний, так і примусовий характер. Історія переповнена прикладами дезінтеграції обох типів. Найбільш відомими прикладами примусової дезінтеграції був розподіл таких націй і держав, як польська, німецька, в'єтнамська, корейська та ін., а також багатьох етносів, у тому числі й українського, між кількома різними, "чужими державами", що призвело навіть до появи в західній науковій літературі такого терміну, як "розділені нації" /divided nations/. Причини дезінтеграції такого типу зрозумілі - сила /військова, економічна, політична/ або загроза її застосування.

Складніше, проте більш цікаво й корисно, буде з'ясувати причини природного роз'єднання чогось раніше єдиного і цілого. Зрозуміло, що у кожному випадку ці причини будуть різними. Але є серед них і ті, котрі слушно вважаються загальними. За цілком правильним твердженням К.Дойча, існує щонайменше шість причин, які призводять до дезінтеграції:

1) Швидке зростання тягаря в економічній, військовій або політичній царинах для всієї спільноти, або якоїсь її складової частини /особливо, якщо це зростання тягаря відбувається на ранньому етапі, до того як інтеграція укорінилась і призвела до народження глибокої політичної лояльності та звичаїв/.

2) Значне піднесення соціальної мобілізації та політичної активності, більш швидке, ніж процес громадянської асиміляції і набуття загальної політичної культури спільноти.

3) Різке посилення регіональної, економічної, культурної, соціальної, лінгвістичної або етнічної диференціації, більш швидке і сильне, ніж будь-який компенсуючий інтеграційний процес.

4) Серйозний занепад у царині політичних і адміністративних можливостей уряду й політичної еліти вирішувати поточні завдання та нести тягар.

5) Закритий характер політичної еліти, яка посилено гальмує доступ нових членів та ідей, що призводять до зростання ворожих контроліт серед потенційних членів правлячої еліти, які до неї так і не увійшли.

6) Нездатність уряду і еліти вчасно проводити потрібні реформи та вирішувати питання, яких бажає чи очікує населення; або нездатність вчасно реагувати на занепад або втрату деяких привілеїв чи домінуючих позицій.⁶⁰

Звичайно є чимало інших загальних причин дезінтеграції багатонаціональних та/чи поліетнічних держав, про що ще йтиметься. Тут же буде більш доцільним розглянути інше питання, а саме: чому в одних регіонах світу відбуваються інтеграційні, а в інших — дезінтеграційні процеси? Візьмемо для прикладу Західну Європу, де панують інтеграційні процеси та Східну Європу, де все ще превалюють дезінтеграційні тенденції. Головна причина, на нашу думку, полягає у тому, що з точки зору соціально-економічного та етнополітичного розвитку. Західну і Східну Європу розділяє ціла епоха - приблизно у 100-150 років.

Перша, тобто Західна Європа, вступила у поспйндустр'шльну і частково навіть в інформаційну стадію свого розвитку. Ці стадії можна охарактеризувати як такі, що їм притаманні занепадаюча роль національної держави, поміркований суверенітет, послаблення націоналізму, зріла ринкова економіка, розвинуте громадянське суспільство, відкритість, демократизм, політичні методи вирішення конфліктів, сформована політична нація, етнічний плюралізм, децентралізація, панування принципів федералізму та/чи регіоналізму, пріоритет прав людини тощо. Все це нейтралізує відцентрові сили, знімає численні протиріччя, послаблює конфлікти, створює сприятливий ґрунт для об'єднавчих тенденцій.

Друга, тобто Східна Європа, все ще перебуває на індустріальній, а подекуди і на доіндустріальній стадії розвитку, яким притаманні такі риси, як доринкова економіка, будівництво національних держав, абсолютизація суверенітету; піднесення етнонаціоналізму та етніцизму формування політичної нації, відсутність громадянського суспільства, панування принципів централізму та унітаризму, силові методи вирішення конфліктів, пріоритет прав спільноти /класу, етносу/ тощо.

Інакше говорячи, Східна Європа сьогодні має всі ті "принади", які Західна Європа мала у ХІХ ст., але успішно їх пододала. А це, на погляд автора, вже є свідченням певних закономірностей, об'єктивного характеру, циклічності розвитку і змін процесів дезінтеграції та інтеграції. Не можна, звичайно, забувати про певні зміни й зрушення, що мають тут місце, але саме наведені вище протиріччя і конфлікти, створюють сприятливі умови для дезінтеграційних процесів.

Отже, Східна Європа, в тому числі й Україна, Росія та інші постто-талітарні держави опинились перед цілою низкою викликів, на які потрібно дати вчасні й ефективні відповіді.⁶¹ Якщо вони їх дадуть, як це свого часу вдалось зробити Західній Європі, то на зміну дезінтеграційним процесам прийдуть процеси інтеграційні. Якщо ні, то наслідки можуть бути катастрофічними... Адже згідно із відкритою Арнольдом Тойнбі закономірністю, і процес дезінтеграції, і процес інтеграції спираються на ритми Виклику-і-Відповіді. Ці ритми видатний англійський історик висловив у вигляді двох формул: 1) прогресуючого розпаду та 2) прогресуючого зростання.

Формула №1: "Виклик, на який дається безуспішна відповідь, породжує іншу таку ж безуспішну відповідь і т.д., аж до повного знищення".

Формула №2: "Виклик, на який дається успішна відповідь, породжує новий виклик, на який знов йде успішна відповідь і так до надлому".

Отже, неспроможність суспільства дати ефективну і адекватну відповідь на виклики часу зупиняє процес зростання і породжує процес розпаду або дезінтеграції. "Розпад, - стверджує А.Тойнбі, - це хвороба, яка швидко прогресує. Його можна порівняти із відчайдушною скачкою, коли вершник не в силах впоратись із конем, котрий закусив вудила".⁶² Погоджуючись загалом із таким висновком-діагнозом А.Тойнбі, автор, тим не менш, повинен зробити три важливих зауваження.

По-перше, дезінтеграція найчастіше і в першу чергу призводить до скорочення контактів, послаблення взаємозв'язків та взаємодій між складовими частинами раніше цілісної системи /політичної нації, суспільства, держави, міждержавного утворення/, а також занепаду діяльності спільних координаційних інститутів.

По-друге, в певних умовах дезінтеграція може набути необоротного характеру і набрати крайньої форми, відомої ще як сепаратизм, тобто перетворитись на один із різновидів

націоналістичного руху, який має на меті створення самостійної держави.

І, по-третє, процес дезінтеграції не можна розглядати як однозначно негативний, або однозначно позитивний. Бо він готує ґрунт, з одного боку, до послаблення, занепаду; а часом і розчленування багатонаціональних держав, а, з іншого - до народження нових, чи відродження старих національних держав.

Не можна не звернути увагу також і на те, що дезінтегрують, перш за все, імперії або багатонаціональні держави. З імперіями все зрозуміло: вони історично приречені на розвал. Але чому дезінтегрують багатонаціональні держави? Мабуть, найбільш лаконічну і влучну відповідь на це запитання дав відомий український політолог В.Кремень: "Зростання цілісності світу зблизило людство і націю, зробило зайвою таку проміжну ланку як багатонаціональна держава".⁶³ До речі, це стало ще однією причиною дезінтеграції колишніх СРСР, СФРЮ та ЧССР.

За слушною думкою західних етнополітологів, соціальним детонатором, тобто ініціатором дезінтеграційних процесів, як правило, виступає еліта підлеглої етнонаціональної спільноти. Проте, автор звертає увагу на те, що мають місце випадки, коли цю роль, не бажаючи того, можуть виконувати і правлячі кола домінуючої етнонації Прикладом тут може служити ДКНС /Державний Комітет із Надзвичайного Становища/, який в серпні 1991 року захопив владу у колишньому СРСР і, по суті справи, спровокував і прискорив його дезінтеграцію, хоча й переслідував протилежну мету - зберегти його у незмінному вигляді. Трапляються також випадки спільних дій лідерів політичних еліт і домінуючої, і підлеглих етнічних спільнот, підтвердженням чого може бути нарада у Біловезькій пущі, де Б.Єльцин, Л.Кравчук та В.Шушкевич прийняли рішення про скасування СРСР.

Рушійною силою дезінтеграційних процесів виступають переважно етнічні антрепренери, політичні еліти підлеглих етнічних спільнот та й самі політизовані етнічності. Загалом дезінтеграційні процеси, особливо на міждержавному, міжнародному рівні, на наш погляд, є свідченням входження та/чи перебування якогось народу (народів) на етапі національно-державного будівництва, а також засобом створення та збереження своєї національної держави. Посилення націоналізму та дезінтеграційні процеси у Східній Європі - переконливе тому свідчення.

Таким чином, дезінтеграція є однією із невід'ємних ізакономірних сторін етнополітичного розвитку людства. Іншу сторону цього

розвитку становлять інтеграційні процеси, з якими людство, в тому числі й народи постготалітарних держав, пов'язують чимало надій і сподівань.

§2. Сучасні концепції етнополітичної інтеграції

Досить цікаві ідеї щодо інтеграції висловлювали ще Т.Гоббс та Дж.Локк. Але активно ця проблема почала розроблятися вже у ХХ ст., особливо в його другій половині. Зусиллями західних вчених було розроблено біля десятка концепцій інтеграції, найбільш відомими з яких є комунікативна /К.Дойч та ін./; функціональна /Б.Маліновські, Д.Мітрени, А.Радкліфф-Браун та ін./; нефункціональна /Е.Гааз та ін./; нормативно-ціннісна/М.Вебер, Е.Дюркгейм та ін./; уніфікаційна/Е.Етціоні та ін./ тощо.

Є потреба хоча б коротко зупинитись на деяких з них. Це тим більш необхідно, оскільки більшість праць згаданих західних дослідників так у нас і не опублікована.

Комунікативна концепція інтеграції К.Дойча була побудована на принципі "ізоморфізму" /уподібнення/. Це дало йому можливість припускати, що всі соціальні, політичні та етнополітичні процеси, зокрема відносини між окремими етнічними спільнотами, політичними націями та державами підпорядковуються ідентичним закономірностям, котрі були логічно виведені кібернетикою, і перш за все, таким відомим її представником, як Н.Вінер. К.Дойч визначив і основний показник цих взаємовідносин - обсяг контактів, зв'язків і обміну між їх учасниками. Із усього цього він зробив досить логічний висновок: зростання обсягу зв'язків між контактуючими учасниками призводить до їх зближення і об'єднання, а при певних умовах і виникнення нової спільноти та/чи утворення.

Показово, що при цьому К.Дойч розглядав народ як велику групу осіб, об'єднаних комунікативними можливостями, тобто можливостями спілкування, а країну як територію і населення, об'єднані "сіткою із потоків комунікацій і транспортних систем". Народи і країни, цілком слушно зауважував він, починають інтегрувати в міру того, як вони стають взаємопов'язаними. Інтеграція, за його твердженням, це головним чином розвиток сітки соціальних зв'язків або комунікацій. Внаслідок процесів інтеграції, підкреслює К.Дойч, виникає "суспільство" безпеки /security community/, тобто "суспільство, в якому існує реальна впевненість у тому, що його члени не будуть вести між собою фізичної боротьби, а будуть вирішувати суперечки іншими шляхами".⁶⁴ Але інтеграція, попереджав "батько" комунікативної концепції, може відбуватись лише при наявності низки передумов і умов, про що мова попереду.

Дещо інакше трактують інтеграцію представники т.зв. "функціональної" концепції. /Функціональний підхід взагалі передбачає виявлення елементів соціальної системи та з'ясування їх місця і ролі, а також значущості, тобто функцій, у процесі соціальної взаємодії/. Зокрема, засновник цієї концепції американський соціолог Талкотт Парсонс доводив, що процес інтеграції забезпечується, по-перше, взаємопроникненням цінностей і потреб, а, по-друге, діяльністю таких чотирьох підсистем, як: а) економічна, яка виконує функції адаптації; б) політична, котра визначає цілі й шляхи їх досягнення; с) нормативна, яка власне і забезпечує інтеграцію та д) ціннісна, що сприяє відтворенню цілісності системи.

Окрім того, Т.Парсонс досить переконливо доводив, що для поглиблення процесів інтеграції потрібні спеціальні механізми, а саме - універсальна правова система, розширення прав і привілеїв учасників цього процесу, а також підвищення ролі т.зв. символічних посередників /грошей, мови, емоцій тощо/. Все це, за слушним твердженням Т.Парсонса та його послідовників, і призводить до поглиблення процесів інтеграції й виникнення єдиної, цілісної системи, де панують гармонійні, безконфліктні відносини між її складовими.65

Проміжне становище між комунікативною та функціональною концепціями інтеграції займає неофункціональна концепція професора політології Каліфорнійського університету Ернеста Гааза. Вона увібрала в себе чимало ідей К.Дойча, Т.Парсонса та англійського вченого Д.Мітрена. Останній, до речі, відомий своєю цікавою ідеєю "розгалуження", згідно із якою процес інтеграції в якійсь одній царині сприяє інтеграції в іншій. Так, наприклад, співробітництво в технічній царині призводить до "економічного зближення, останнє, в свою чергу, до політичного" і т.д. Для Е.Гааза і його прихильників головне - це процес інтеграції, а не її стан та /чи наслідки. Він також переконаний, що процес інтеграції розвивається переважно в економічній царині і тут же "переливається", тобто поширюється на політику. Для нього це єдиний "континуум", тобто безперервний і нерозривний феномен. "Неофункціоналісти", перш за все, підкреслюють значимість спонукальних мотивів учасників інтеграційних процесів, з'ясовують пристосованість еліт, їх специфічну роль і стратегічну лінію у цих процесах, досліджують фактори зростання й занепаду об'єднаних спільнот. Якщо, слушно зауважує Е.Гааз, сила теорії комунікації в її узагальненості й системному характері, то сила неофункціоналізму - в його близькості до учасників інтеграційних процесів.66

Чимало елементів розглянутих вище концепцій інтеграції увібрала в себе і т.зв. "уніфікаційна" концепція професора соціології Колумбійського університету Емітая Етціоні. Головну увагу він приділяє аналізу процесів інтеграції або, за його власним висловом, "уніфікації" тих політичних одиниць, які раніше мали слабкі зв'язки або не мали їх взагалі. Процесові інтеграції, на його думку, до якої приєднується і автор, сприяють: 1) культурна гомогенність /однорідність/; 2) економічна взаємозалежність; 3) територіальна близькість тощо. Але найбільш ефективними засобами і методами уніфікації американський вчений вважає сили. І взагалі забезпечити інтеграцію-уніфікацію може лише те суспільство чи утворення, яке має: а) ефективний контроль над засобами примусу й насилля - армія, поліція, судова система тощо /хоча воно може і делегувати частину цих своїх монопольних прав окремим учасникам інтеграційного процесу/; б) центр прийняття рішень, який суттєво впливає на розподіл ресурсів і винагород у суспільстві, а також с) воно є або стає домінуючим фокусом політичної ідентифікації для абсолютної більшості політично свідомих громадян. Слід підкреслити, що говорячи про силу як вирішальний фактор інтеграції-уніфікації, А.Етціоні має на увазі не лише 1) "примусову силу": армію, поліцію, зброю, а й 2) "утилітарну силу": економічні й технічні чинники та адміністративні здібності, а також 3) "визначальну силу": цінності, символи, ритуали тощо.⁶⁷

Виходячи з положень цих та інших академічних концепцій, а також власного бачення проблеми, спробуємо дати більш детальну, конкретну і водночас узагальнену характеристику процесу інтеграції, його сутності й характеру, умов виникнення, етапів розвитку, рушійних сил та наслідків тощо.

Перш за все, відзначимо, що терміни "інтегрувати", "інтеграція", "інтегрований" та інші прийшли в соціальні науки із біології, математики та фізики. Вони, як вже відзначалось, загалом означають "об'єднувати", "об'єднання", "об'єднаний" тощо. "Інтегрувати, - писав К.Дойч, - означає робити ціле із частин, тобто перетворювати раніше окремі частини на компоненти зв'язаної системи". А інтеграція, за його твердженням, - це "відносини між частинами, в яких вони взаємопов'язані і спільно утворюють системні якості, яких вони окремо не мають. Однак, інколи слово "інтеграція" також використовується для того, щоб описувати інтеграційний процес, за допомогою якого досягаються такі відносини або стан справ між раніше відокремленими частинами". "Політична інтеграція, - уточнює К.Дойч, - це інтеграція політичних акторів або політичних одиниць,

таких як особи, групи, муніципалітети, регіони або країни щодо їх політичної поведінки".⁶⁸

Та найбільшу цінність /з етнополітичної точки зору/ становить аналіз західними вченими інтеграційних процесів у поліетнічних державах.

Заслуговує, зокрема, на увагу визначення відомого американського етнополітолога Р.Шермергорна: "Інтеграція - це процес, у ході якого частини або елементи суспільства включаються в активну і координовану згоду із способом життя, діяльністю й цілями домінуючої етної групи в суспільстві".⁶⁹

Досить оригінальні думки висловив і не раз вже згадуваний Дж.Рот-шильд. У поліетнічній державі, стверджує він, термін "Інтеграція" може стосуватись "трьох різних феноменів". По-перше, інтеграція "життєвих шансів" /life-chances/, тобто підвищення рівнів освіченості, прибутків, найма на роботу, якості житла тощо. По-друге, культурна інтеграція, тобто акультурація або повна асиміляція. По-третє, "політична інтеграція, яка відбувається тоді, коли кілька етнічних груп суспільства визнають і підтверджують легітимність системи".⁷⁰

Отже, можна зробити висновок, що в західній науці інтеграція розглядається водночас і як процес, і як стан об'єднання окремих частин у єдине ціле, причому як у масштабах якоїсь країни, так і на міждержавному рівні.

Слід звернути увагу на те, що в західних концепціях найчастіше згадуються такі типи інтеграції, як економічна, політична, військова, технічна, культурна та ін. Але сьогодні, за нашим переконанням, є всі підстави говорити і про такий тип інтеграції, як етнополітична. Автор пропонує наступне її визначення: етнополітична інтеграція - це процес та/чи стан об'єднання етнічних спільнот, етнорегіонів та державних утворень в єдине суспільство і державу, а також окремих суспільств і держав в міжнародне і міждержавне утворення. І, що особливо важливо, інтеграція - це інша, друга /поряд із дезінтеграцією/сторона процесу розвитку людства. Діючи разом, вони нагадують "Всесвіт, що розбігається", в якому теж діють сили як відштовхування, так і взаємного тяжіння.

Треба віддати належне: західні етнополітологи досить ретельно дослідили умови розвитку процесів інтеграції. Найкраще, на наш погляд, це зробив К.Дойч. Детально вивчивши чотирнадцять // історичних випадків політичної та етнополітичної інтеграції, він зробив чимало надзвичайно цікавих і корисних припущень, висновків та пропозицій, які не можуть не вражати своєю об'єктивністю,

глибиною, точністю, оригінальністю форм викладу і багатьма іншими достоїнствами. /Звичайно, є в його працях і дискусійні положення та й такі, що можуть бути розкритиковані. Але залишимо це тим, хто, не пишучи власних змістовних робіт, займається пошуками якихось недоречностей чи некоректностей у чужих працях/.

Цілі й завдання, які ставлять перед собою всі, хто стає на шлях інтеграції. К.Дойч досить вдало поділяв на чотири основні напрямки:

- 1) досягнення і підтримання миру;
- 2) забезпечення більших досягнень у найрізноманітніших сферах людського буття;
- 3) вирішення деяких специфічних проблем;
- 4) створення нового власного іміджу та рольової ідентичності.

Крім того, за твердженням К.Дойча, може існувати ще один напрямок, а саме: комбінація деяких або всіх вищеназваних напрямків. При цьому, мабуть, враховуючи демагогічні й популістські нахили багатьох політичних лідерів, він попереджав, що щирість всіх наведених вище цілей і напрямів можна й треба перевіряти і пропонувати для цього досить оригінальну методику.⁷¹

§3. Основні передумови інтеграційних процесів

Як відомо, процес інтеграції може досягти успіху, а може і зазнати невдачі. Значною мірою це залежить від передумов, які існують у середині кожної одиниці, що інтегрує і між ними усіма. Ці передумови К.Дойч теж поділяє на чотири основні групи. По-перше, взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати. По-друге, сумісність їх цінностей і деяких справжніх спільних винагород. По-третє, взаємна відповідальність. І, по-четверте, певна ступінь узагальненої спільної ідентичності або лояльності. Всі ці чотири групи передумов можуть взаємодіяти і підсилювати одна одну, але в принципі кожна з них можна й виокремити.

Проте, К.Дойч не обмежується лише з'ясуванням передумов інтеграції. Він досліджує, конкретизує і уточнює умови успішного розвитку інтеграційних процесів. Таких умов рівно дюжина:

- 1) взаємна сумісність основних цінностей та норм політичної поведінки;
- 2) особливий, привабливий спосіб життя;
- 3) очікування більш міцних і корисних економічних зв'язків або спільних винагород;
- 4) помітне збільшення політичних і адміністративних можливостей, принаймні кількох учасників;
- 5) більш високе економічне зростання, принаймні кількох учасників /у порівнянні із сусідніми територіями/;

- б) кілька важливих нерозривних ліній соціальних комунікацій через спільні кордони територій, які мають бути інтегровані та крізь бар'єри деяких основних соціальних страт, що мешкають на них;
- 7) розширення політичних еліт, принаймні деяких учасників і піднесення більшої спільноти як цілого;
- 8) відносно висока географічна й соціальна мобільність осіб, принаймні серед політично активних страт;
- 9) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації;
- 10) деяка загальна компенсація винагород у потоках інформації серед учасників;
- 11) досить часта зміна групових ролей серед учасників;
- 12) взаємне передбачення поведінки всіх учасників.⁷²

Тут доцільним буде додати і деякі досить слушні думки канадського вченого Богдана Гаврилишина. У своїй блискучій доповіді Римському клубові він визначив низку нових умов, котрі сприяють світовій інтеграції. Головними серед них є: 1) зростання відкритості держав; 2) збільшення густоти економічних, політичних, культурних, інформаційних та інших взаємозв'язків; 3) зростання взаємозалежності народів і держав у вирішенні глобальних проблем; 4) посилення планетарного резонансу регіональних подій тощо.⁷³

На думку К.Дойча, цілі й умови інтеграції значною мірою визначають характер цього процесу і засоби його забезпечення. Ці засоби він знов-таки поділяє на чотири великі групи: а) виробництво цінностей; б) розподіл цінностей; с) утримування силою; д) ідентифікація. При цьому під "а" і "б", тобто виробництвом і розподілом цінностей, він має на увазі виробництво та/чи надбання й розподіл товарів, послуг або зв'язків найбільш потрібних населенню. Під "с", тобто утримування силою, мається на увазі, головним чином, "мілітарний або інший примус". І, нарешті, "д", тобто ідентифікація, означає свідоме і поступове сприяння процесу зародження й розвитку "сентиментів взаємної ідентифікації, лояльності та "Ми - почуттів" / "We - feelings".⁷⁴

§4. Типи етнополітичної інтеграції

Варто звернути увагу на те, що в західній науці процес інтеграції поділяється на примусовий та добровільний. Суто примусовою вважається та інтеграція, яка здійснюється "мілітарними засобами" /К.Дойч/ або із застосуванням "примусової сили" у розумінні, запропонованому Е.Етціоні. Примусова інтеграція мала місце в імперіях та тоталітарних державах як унітарного, так і федеративного, точніше квазіфедератив-ного типу. Одним із багатьох сумних прикладів тут може служити лишній СРСР. Такого висновку, ще на

рубежі 70-80-х років дійшла зокрема, професор Інституту політичних наук у Парижі Елен Карф д'Анкос. Вказуючи на примусовий характер інтеграції в колишньої СРСР (про що свідчили відчайдушні спроби КПРС прискорити створення єдиного "радянського народу" та "радянської культури"), вона вже тоді передвікала його дезінтеграцію.⁷⁵

Проте, як показали події останніх років, примусова інтеграція може мати місце і в посттоталітарній державі. Однак, як застерігав К. Дойч, та й не він один, спроба створити або зберегти об'єднану спільноту /державу або міждержавне утворення/ силою можуть "принести широкомасштабну війну, якої спільнота намагалась уникнути".⁷⁶

Добровільна інтеграція, яка відбувається з ініціативи політичної еліти і при масовій підтримці населення кожної з частин, що інтегрується, може мати місце, перш за все, у відкритих суспільствах або між ними. Яскравим прикладом тут може бути більшість західних країн, а також Європейське Співтовариство.⁷⁷ Пояснюючи сутність добровільної інтеграції, відомий вчений Франьо Таджмен справедливо зазначав, що вона: 1/ має місце там і тоді, де і коли виникає "історична потреба"; 2/ свідчить про "завершення процесу самовизначення націй"; 3/ відбувається на "справді добровільних засадах"; 4/ "вільна від імперсько-гегемоністського тягара минулого"; 5) позбавлена "ідеологічної виключності"; 6) "задовольняє національні домагання всіх націй"; 7) "координує волю й інте-реси кожної країни тощо.

Втім, на нашу думку, мала й має місце і напівпримусова та/чи напівдобровільна інтеграція. Напівпримусовою інтеграцією автор пропонує вважати таку з них, яка відбувається внаслідок вживання "утилітарної" та "визначальної сили" у розумінні, запропонованому Е.Етціоні, про ще вже йшлося. Напівдобровільною може вважатись така інтеграція, яка відбувається в т.зв. "стресових умовах". На думку канадського дослідника П.Солдатоса, з якою погоджується автор посібника, такими "стресовими умовами" можуть бути, перш за все, воєнна загроза, економічні труднощі, турбота про збереження основних цінностей кожного учасника інтеграційного процесу тощо. Саме ці "стреси", підкреслює П.Солдатос, можуть призводити до зародження проекту об'єднання і спільних пошуків виходу із кризи.

Типовим прикладом добровільно-примусової чи примусово-добровільної інтеграції, на наш погляд, може служити створення на теренах колишнього СРСР Співдружності Незалежних Держав (СНД). На це, зокрема, вказують і деякі російські науковці. Так, відомий економіст Ю.В.Шишков досить відверто зазначає, ще велика

економічна вага Росії в СНД дає їй можливість "інтегрувати багато інших республік /незалежних держав -О.К./ вже в силу того, що їм немає куди подітись".⁸⁰

§5. Практичні аспекти етнополітичної інтеграції

Показово, що аналізуючи процес інтеграції, К.Дойч зауважує, що об'єднана спільнота, котра при цьому виникає, зовсім не схожа на живий організм, як стверджують "функціоналісти". І народжується вона не шляхом зростання та проходження певних фіксованих стадій, подібно тому, як "пуголов стає жабою, або котеня виростає у кішку". Інтеграція скоріше нагадує процес збирання на конвейєрі. Інтегрована спільнота збирається з усіх своїх основних елементів і частин протягом всієї своєї історії на зразок того, як збирається автомобіль. Для автомобіля не має особливого значення в якій послідовності додавалась кожна з його частин. Процес інтеграції, як і процес збирання автомобіля, починається навколо певного "ядра", яке складається із однієї або кількох політичних одиниць, більш сильних, високорозвинутих, передових і привабливих.

Більшість західних вчених підкреслюють, що інтеграція народжується спочатку як теорія, але потім стає реальною політикою і поволі набирає сил. Щоб стати актуальною, проблема інтеграції повинна привернути увагу впливових політичних груп і значної частини населення. Для цього потрібно три умови. Перша і найбільш важлива полягає у тому, щоб постав новий привабливий спосіб життя із спільним очікуванням, що прийде багато добрих змін і відчутне поліпшення в усіх сферах життя у порівнянні із минулим або із стандартами сусідніх регіонів. Це дасть народу і політичним елітам прихований сенс об'єднання їх поглядів та інтересів. По-друге, цей прихований або приспаний сенс єдності повинен бути розбуджений певним зовнішнім Викликом, який вимагає нової і сильної Відповіді. По-третє, на арену політичного життя має вийти нове покоління і розпочати нові політичні дії, спрямовані на інтеграцію.

Коректність міркувань К.Дойча більш ніж очевидна. Адже останнє, тобто вихід на арену політичного життя молодого покоління, неминуче, оскільки це трапляється кожні 20 років. /Як тут не згадати надзвичайно цікаву і революційну пропозицію Т.Джефферсона про потребу вносити корективи у конституції держав кожні 20 років/. Друге, тобто вплив зовнішнього виклику, теж досить реальне, оскільки у світі, що так швидко змінюється, виклики трапляються кожні 20-25 років. І навіть перше -прихід нового способу життя - теж імовірно, оскільки це може відбутись протягом життя одного - двох поколінь.

Загальновідомо, що політичне керівництво, яке домагається об'єднання, не становить єдиного соціального класу, а є міжкласовою /cross-class/ коаліцією. І в цих умовах, слушно підкреслює К.Дойч, потрібен пошук політичних компромісів, які можуть об'єднати інтеграційні рухи і розширити їх соціальну базу. Але, попереджає американський вчений, це має бути особливий тип компромісів. Вони не повинні засмучувати всіх учасників, даючи кожному якомога менше того, що він найбільш бажає. А якраз навпаки: нагороджувати кожного, поступаючись більшим або всім, що він вимагає і що для нього є найважливішим, у відповідь на його поступки в інших справах, які менш важливі для нього, але більш потрібні іншим учасникам коаліції. Коротко говорячи, такі компроміси передбачають "взаємну підтримку" /log-rolling/ замість взаємної обструкції.⁸¹

До цих слухних міркувань К.Дойча слід додати не менш слушні думки Дж.Ротшильда. Останній, зокрема, докладно розглядає ситуації, які можуть утворитись внаслідок різних підходів до інтеграції. У політичній царині поліетнічної держави, де домінуючі та підлеглі етнічні групи можуть або підтримувати, або відкидати інтеграцію, може виникнути щонайменше чотири комбінації ситуацій.

Перша. Обидва учасники - і домінуюча, і підлеглі групи - можуть негативно ставитись до культурної та соціальної інтеграції. Як це парадоксально не звучить, але така ситуація може сприяти інтеграції, яскравим прикладом чого служить Швейцарія.

Друга. Домінуюча група виступає за, а підлеглі групи - проти інтеграції. Це більш конфліктна ситуація, ніж попередня. І, якщо домінуюча група не зможе забезпечити інтеграцію "життєвих шансів", а буде робити ставку на культурну, політичну, або якусь іншу дискримінацію, сподівання на об'єднання зазнають провалу.

Третя. Підлеглі групи бажають, а домінуюча група не бажає інтеграції, як це було, приміром, із євреями у Західній Європі у ХІХ столітті та негритянським населенням у США після громадянської війни. У таких випадках можна очікувати піднесення боротьби за групові права та/чи групову автономію.

Четверта. І домінуюча, і підлеглі групи можуть бажати інтеграції. Але, як це не парадоксально, успіх тут зовсім не гарантовано. Бо кожна із сторін може претендувати і змагатись за встановлення свого контролю над цінностями й природними ресурсами, що неодмінно призведе до конфліктів, які, до того ж, будуть підсилені процесами всюдисущої модернізації.⁸² Проте, на нашу думку, подібна ситуація є радше гіпотетичною, аніж реальною, оскільки сьогодні мало

знайдеться підлеглих груп, які б палали бажанням інтегруватись у якесь більше суспільство.

Слід особливо підкреслити думку, висловлену К.Дойчем, Дж. Рот-шильдом та деякими іншими західними вченими, і яку поділяє автор, проте, що процес інтеграції має досить суперечливий і конфліктний характер. На цю характерну рису ще на початку ХХ ст. вказував відомий американський соціолог К.Кулі, зазначивши, що об'єднання і конфлікт "є нерозривними речами, фазами єдиного процесу, який завжди включає щось із їх обох".⁸³ Ще більш категорично, але досить вірно висловився з цього приводу Р.Шермергорн, наголошуючи, що "існують часи, коли інтеграція може відбуватись лише через конфлікти", що конфлікти просто "потрібні для того, щоб досягти нового рівня інтеграції".⁸⁴

§6. Етапи і методи етнополітичної інтеграції

За слушним твердженням К.Дойча, інтеграційні рухи у своєму розвитку проходять три етапи.

1) "етап інтелектуалів", коли його очолюють і підтримують лише деякі представники інтелігенції;

2) "етап великих політиків", коли до нього приєднуються більш широкі політичні кола і йдуть пошуки політичних компромісів;

3) "етап масового руху та/чи широкомасштабної елітної політики".

Для забезпечення успіху інтеграційних процесів, американський дослідник радив користуватись цілою низкою методів, які, на наш погляд, повинні взяти на озброєння правлячі кола посттоталітарних полі-етнічних держав. Головними серед них він вважав наступні:

- забезпечення широкої народної підтримки;
- впровадження плюралізму;
- надання автономії та/чи суверенітету учасникам інтеграційного процесу на відповідний перехідний період;
- відміна деяких непопулярних статей законодавства тощо.

Характерно, що водночас він рекомендував уникати неефективних методів, зокрема, створення спеціальних політичних інститутів; введення нових спеціальних символів; опікування призначенням спеціально відібраних людей для політичних і адміністративних установ та ін. Всі ці методи можливо і потрібні, але самі по собі вони роблять мало або й зовсім нічого для справи. Крім того, вони скоріше асоціюються із невдачею інтеграції, ніж з її успіхом.⁸⁵

Варте уваги і попередження К.Дойча про те, що будучи створеною, об'єднана спільнота, держава та/чи міждержавне утворення часто є "дуже вразливими на громадянські конфлікти, а

також сепаратизм".⁸⁶ Такої ж цілком вірної думки, до речі, дотримується і відомий англійський вчений, автор досить популярної на Заході теорії "внутрішнього колоніалізму", Майкл Гехтер. "Політична інтеграція, - зазначає він, - подібно політичній легітимізації є не станом, а процесом, який треба постійно завойовувати і заслуговувати".⁸⁷

Виходячи із наведеного вище, можна зробити наступні висновки:

1. Інтеграційні процеси, особливо на міжнародному, міждержавному рівні, є свідченням завершення національно-державного будівництва та/чи вичерпання традиційного конструктивного потенціалу національних держав і, перш за все тих, які народились ще у XVIII - XIX СТОЛІТТЯХ.

2. Рушійною силою інтеграційних етнополітичних процесів, як правило, виступають еліта домінуючої етнонації та сама етнонація.

3. Інтеграція - це ознака і, мабуть, єдиний оптимальний засіб, за допомогою якого людство може вискочити із "коротеньких штанців" національних держав і вступити в нову еру - еру постнаціонально-державного існування. Яскраве підтвердження тому - послаблення націоналізму, відмова від абсолютизації суверенітету та поширення й посилення процесів інтеграції, що відбуваються сьогодні у Західній Європі, Північній та Південній Америці.

4. Західні теорії і практика інтеграції можуть стати у нагоді всім пост-тоталітарним державам, у тому числі й Україні, якій ще належить вирішувати такі проблеми, як більш міцне об'єднання своїх західних і півден-носхідних областей, визначення свого місця і ролі в СНД, адаптація у ЄС тощо.

Розділ 6. Процеси національного будівництва та етнополітичної регіоналізації

§1. Багатоманітність поглядів щодо формування націй

§1. Багатоманітність поглядів щодо формування націй

Одними з найбільш цікавих і актуальних інтеграційних етнополітичних процесів /особливо для постколоніальних та посттоталітарних країн/ є процеси національного будівництва та етнічної регіоналізації. їм притаманні багато рис, якими характеризуються інтеграційні етнічні та етнополітичні процеси взагалі. Водночас процеси націобудівництва та етнорегіоналізації мають і чимало власних специфічних рис. На жаль, спеціальних фундаментальних праць, присвячених цій проблематиці на Заході не так вже й багато, а в пострадянських державах і поготів.

Отже, коли і як народжуються нації? Які умови і обставини потрібні для їх формування й успішного розвитку? Західні вчені

запропонували досить багато цікавих і оригінальних відповідей на ці складні, життєво важливі питання. Одні з них вважали і досі вважають, що нації є породженням якихось таємничих позаземних сил, одвічно існуючими спільнотами із певними, раз і назавжди визначеними специфічними рисами, вдачею, долею, місією тощо. На думку інших /І.Горовиць, У.Коннор, Е.Сміт та інш./ нації виникли внаслідок природного розростання родини та родів і є спільнотами, базованими на спільному походженні. За твердженням третіх /Б. Андерсон, Е.Геллнер, К.Дойч. Т.Наїрн та інш./, нації - це історичні спільноти, котрі виникли на певному етапі розвитку людства на засадах не стільки спільного походження, скільки спільного громадянства і котрі самі зникнуть на якомусь наступному історичному етапі.⁸⁸

Найбільш поширеною і коректною, на погляд автора, здається остання точка зору. Але більшість її численних прихильників, в свою чергу, поділяється на дві великі групи. Зокрема, 1) на тих, хто вважає, що "нація є продуктом національної свідомості, націоналізму, національної волі й духовних сил" та 2) тих, хто розглядає її як спільноту, котра виникла внаслідок "динамічного соціального розвитку".⁸⁹ Кожна з цих двох точок зору, на нашу думку, має раціональне зерно, але взята окремо є ойненсеною і однобічною. І лише взяті разом, у сукупності вони дають більш-менш об'єктивну і цілісну картину зародження й розвитку націй.

"Національності /нації - О.К./ - відзначав Г.Кон, - є продуктом історичного розвитку суспільства. Вони не ідентичні кланам, племенам або народам - групам людей, об'єднаних справжнім або уявним походженням... Такі етнографічні групи існують протягом історії із найдавніших часів, але вони не утворюють національності; вони є ніщо інше як "етнографічний матеріал", із якого у певних умовах може виникнути національність".⁹⁰ Такої ж думки дотримується і Е.Сміт: "Нація - це не раз і на завжди вироблена концепція; історичні нації - це процес безперервного руху, інколи повільний у своєму формуванні, в інші часи - швидкіший, часто нерівномірний і уривчастий, коли деякі риси з'являються або створюються, а інші відстають".⁹¹ Доречним буде навести і слова О.Бочковського, який ще у 30-х роках писав: "Згадане явище /утворення націй - О.К./ відзначається великим динамізмом. Зокрема, від середини ХІХ ст. ритм і рух національних процесів є надзвичайно швидкий. Націю можна символічно порівняти з річкою, берега якої викликають ілюзію тривкості форм, але яка вічно пливе, все міняючи свій зміст".⁹²

Із наведених вище висловлювань знаних фахівців можна зробити висновок, що розвиток народів - це тривалий процес, причому досить динамічний, складний і суперечливий. Цей процес можна поділити на дві основні фази:

- 1) давню - виникнення етносів або етногенез;
- 2) новітню - утворення націй або націогенез.

Недарма вважається, що рід, плем'я - то минуле народу, а нація - то його сучасне і значною мірою майбутнє.

Автор погоджується із тими західними дослідниками, які вважають, що початок процесу утворення самих націй датується десь ХУІ ст, а його піднесення - періодом Великої Французької революції. Спочатку він охопив Західну Європу, дещо пізніше перекинувся на Північну Америку, а вже у ХІХ ст. поширився на Східну Європу та інші континенти. Є всі підстави вважати, що у ХХ ст. процес національного будівництва набув глобального характеру. Внаслідок його дії біля 800 народів перетворились на нації, ще 3-5 тис. племен і народів мріють або змагаються за це. "Всюди групи людських істот домагаються статусу нації", -такий абсолютно вірний, на наш погляд, діагноз ставить Е.Сміт.⁹³ Це роблять всі спільноти, не дивлячись на величезні відмінності у людських і економічних ресурсах, військовій і політичній силі, культурних досягненнях тощо.

§2. Головні умови народження націй

При яких же умовах народи можуть перетворюватись на нації? Головними з них західні вчені і автор посібника вважають наступні:

- 1) перехід спільноти від "традиційного", "аграрного" суспільства до "індустріального";
- 2) посилення процесів глобалізації та модернізації;
- 3) спільна територія;
- 4) поглиблення розподілу праці та зміцнення ринкових відносин;
- 5) широко розгалужена система масових комунікацій;
- 6) певний рівень цивілізованості, критеріями якої вважаються наявність літературної мови, урбанізації та структурованого уряду;
- 7) творення відкритого, правового, демократичного суспільства;
- 8) забезпечення рівних прав і обов'язків громадян;
- 9) розвиток масової освіти;
- 10) зростання еліти, зокрема творчої інтелігенції;
- 11) етнічний ренесанс та політизація етнічності;
- 12) піднесення націоналізму і послаблення етніцизму;
- 13) зростання волі до спільного життя;
- 14) поширення спільної культури, мови і самосвідомості;
- 15) готовність прийняти спільну назву тощо.

Важливе значення для зародження і розвитку націй мають й інші чинники, зокрема, геополітичне становище, зовнішнє оточення, війни та ін.

Частина умов вже була розглянута, окремі зрозумілі самі собою, але деякі з них потребують детального аналізу. Зокрема, варто ще раз згадати про ту величезну роль, яку в процесі націотворення відіграють національна воля і національна свідомість людей. На це справедливо вказують майже всі західні та й деякі вітчизняні вчені. "Нації, - стверджує Е.Геллнер, - це продукт людських переконань, пристрастей і нахилів".⁹⁴ "Нації, - вторить йому Е.Сміт, - не довічні, вони можуть бути сформовані й людська воля та зусилля відіграють важливу роль у цьому процесі".⁹⁵ "Суб'єктивний чинник бажання, волі становить суть зв'язку, силою якого якась кількість одиниць стає суспільством... Так виникла нація і Е.Ренан має рацію, коли бачить її єство в "щоденному плебісциті", - писав В.Старосольський.⁹⁶

За висновком багатьох західних вчених, не менш важливу роль у процесі націобудівництва відіграє те, що можна назвати "презумпцією рівності статусу і можливостей", тобто забезпечення рівних прав й можливостей та покладання однакових обов'язків на всіх членів спільноти незалежно від будь-яких обставин. Досить чітко цю закономірність виклав вже згадуваний Е.Геллнер: "Звичайна група людей /скажімо, мешканців певної території, носіїв певної мови/ стає нацією, якщо і коли члени цієї групи твердо визнають певні права й обов'язки щодо один одного в силу свого членства. Саме взаємне визнання такого товариства і перетворює їх на націю".⁹⁷ Ця закономірність, на наш погляд, має привернути особливу увагу і теоретиків, і практиків націобудівництва взагалі, і в посттоталітарних країнах, зокрема. Бо її ігнорування перетворює процес будівництва нації на свою протилежність, тобто на руйнування нації, що так яскраво і переконливо довів ще на початку 70-х років У.Коннор в своїй широко відомій на Заході статті "Націобудівництво чи націоруйнування?"⁹⁸

Але тут перед західними і вітчизняними дослідниками постають нові запитання. Чому, скажімо, нації виникають у різні часи? Чому далеко не всі, а лише окремі етноси виявляються здатними перетворитись на нації?

Відповідь на перше запитання, здається, вже знайдена. На думку багатьох західних вчених, з якою погоджується і автор, це, по-перше, не одночасний перехід людства до індустріального суспільства. Причому розрив у часі переходу різних етносів до індустріального суспільства становить десь від 100 до 150 років. А, по-друге,

нерівномірний, хвилюподібний характер модернізації, яка значною мірою впливає на етнічні та етнополітичні процеси.

Деяко складніше із пошуками відповіді на друге запитання. Одні вчені вважають, що можливості перетворення етносів на нації залежать переважно від провидіння; інші - від їх чисельності; треті - від характеру і вдачі; четверті - від геополітичного становища тощо. Але, на нашу думку, найкращу відповідь запропонував Л.М.Гумільов: можливості етносу перетворитись на націю залежать головним чином від його пасіонарності, про яку вже йшлося.

§3. Класифікація націотворчих процесів

Варто враховувати, що західні дослідники вживають різні терміни і по-різному зображують процес виникнення націй. Історики полюбляють термін "зростання націй" /growth of nations/. Вони вважають, що нації, подібно до живих організмів, народжуються, старіють і вмирають, після чого все повторюється знову.

Соціологи користуються здебільшого терміном "національний розвиток" /national development/. На їх погляд, цей процес є наслідком "повільних дій" і "довгих очікувань мільйонів людей" і відбувається він під впливом багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів, минулого і сучасного тощо.

Щодо політологів та етнополітологів, то вони віддають перевагу термінам "формування нації" /national-formation/ або "націобудівництво" /nation-building/.

Аналізуючи цей процес, автори колективної монографії "Національне будівництво" стверджують, що "націобудівництво - це справа будівництва групових зв'язків, єдності й групової лояльності для міжнародного представництва та внутрішнього планування". Націобудівництво, уточнюють вони, це такий процес утворення націй, "який розпочинає політична еліта, котра бажає виконати це завдання якомога швидше", і який має місце переважно у постколоніальних країнах.⁹⁹ До цього треба додати, що сьогодні процес націобудівництва відбувається не лише у постколоніальних, а й у посттоталітарних країнах.

§4. Сутність і характер національного будівництва

Західні вчені висловили чимало цікавих думок щодо сутності й характеру націобудівництва. Серед них заслуговує на увагу думка професора Мічиганського університету Алі Мазруї, який, зокрема, стверджує, що націобудівництво включає п'ять основних процесів:

- 1) певною мірою культурне і нормативне злиття;
- 2) забезпечення економічного проникнення між різними стратами і секторами суспільства;

- 3) процес соціальної інтеграції;
- 4) процес будівництва ефективного механізму вирішення конфліктів;
- 5) психологічне накопичення спільного досвіду.

Прихильники теорії націобудівництва/К.Дойч, У.Фольтц, К.Фрідріх та ін./ вважають, що нації будуються так само, як, скажімо, споруджуються архітектурні ансамблі або збираються механічні моделі. К.Дойч, приміром, стверджує: "Як будинок може бути побудований із лісоматеріалу; цегли, вапнового розчину у різній спосіб, швидко чи повільно, у різній послідовності монтажу, у частковій незалежності від оточення і відповідно вибору, волі й сили його будівельників, так само й нація може бути побудована відповідно до різних планів, із різних матеріалів, швидко або повільно, у різній послідовності кроків та частковій незалежності від її оточення".¹⁰¹

Не ставлячи під сумнів кожен із наведених вище точок зору, відзначимо, що, мабуть, лише взяті разом вони можуть дати вірне уявлення про процес формування націй. Бо, як слушно зауважує Ф.Таджмен, "немає жодної сили, яка б штучно створила націю. Всі такі спроби були приречені на неминучу поразку. Нації не створюються якимись псевдонауковими, волюнтаристськими теоріями або ідеологічними програмами у ретортах великої держави або блока держав. Вони виростають природним шляхом у ході об'єктивного і складного історичного процесу, як наслідок розвитку всіх тих матеріальних і духовних сил, які на даному просторі формують національне буття окремих націй на основі кровної, мовної й культурної спорідненості та спільних життєвих інтересів..",¹⁰²

Слід відзначити, що у різних етносів процес націобудування йде по-різному. У політично незалежних та державних етносів цей процес, як правило, починається і йде згори донизу, тобто від етнічно та національно свідомої еліти до широких народних мас. Саме так формувались нації у Західній Європі протягом XVI-XIX століть.

§5. Роль еліт і націоналізму у формуванні й розвитку націй

Деякі західні дослідники досить слушно зауважують, що нації будуються не стільки політичними і військовими елітами, скільки культурними. За твердженням відомого американського вченого Брай-єна Уейнстейна, головну роль у процесі націобудівництва відіграють видатні письменники, поети, перекладачі та укладачі словників, яких він називає "мовними стратегами", бо "перо набагато могутніше за меч", "їх вибір мови для літературних праць може піднести цю мову на флагшток ідентичності. Віртуозність пера

створює символи для нових кордонів спільноти та нових інтересів, які визначаються і захищаються ударом меча".¹⁰³ До цього можна лише додати, що сьогодні багато представників культурної еліти будують нації не лише словом, а й ділом, зайнявши високі урядові посади, як це має місце у посттоталітарних державах.

У політично залемсних та бездержавних народів процес націо-будівництва йшовздебіішогоу зворотному напрямку, знизу догори, тобто від народних мас і особливо селянства, яке було не лише основною "етнічною сировиною" для нації, а й головним постачальником представників майбутньої еліти. І саме так утворювались нації у Східній Європі. До того ж, тут цей процес, і це слід особливо підкреслити, супроводжувався боротьбою за утворення власної держави та/чи її розбудовою. Часто він перетворювався на національно-державне будівництво, тобто одночасне формування політичної нації та розбудову держави.¹⁰⁴ Все це значно ускладнювало і уповільнювало обидва зазначені процеси. Підтвердження тому - розвиток етнополітичних процесів у країнах Азії й Африки після другої світової війни та у сучасних східноєвропейських державах, зокрема в Україні.

Значний науково-практичний інтерес становить і таке запитання: чому одні народи тяжіють до створення політичної нації, а інші - нації етнічної? Досить оригінальну і коректну відповідь на це запитання дав Е.Сміт. Він, зокрема, довів, що існували й існують два типи етносів. По-перше, т.зв. "аристократичні, горизонтальні" /aristocratic, latteral/ етноси, котрі інкорпорували сусідні регіони та нижчі класи /страсти/ в етнічну культуру вищих класів, як це мало місце в Англії, Іспанії та Франції. По-друге, т.зв. "народні, вертикальні" /demotic, vertical/ етноси, котрі народжувались із родин і родів, як це було у Східній Європі. За твердженням Е.Сміта, саме на підвалинах перших, тобто "аристократичних, горизонтальних" етносів народились політичні нації, а на підвалинах інших, тобто "народних, вертикальних" народились і народжуються етнічні нації.¹⁰⁵

Треба особливо підкреслити, що неодмінною умовою формування націй є також: процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності, про які вже йшлося. Тому тут лише зазначимо, що перетворення етносів на нації просто не можливе без згаданих процесів.

На думку багатьох західних дослідників, яку повністю поділяє автор, етнічна спільнота може почати перетворюватись на націю лише після етнічного ренесансу, тобто після того, як вона пройде

через етап самопізнання і набуде етнічну самосвідомість. Наступний обов'язковий етап - політизація етнічності. Будь-яка етнічність, котра домагається статусу нації, вірно зазначає Е.Сміт, "повинна стати політизованою" і вступити у змагання за владу та вплив на державній арені. Об Такого ж підходу дотримується і К.Дойч: "Коли значна частина народу бажає отримати політичну владу для своєї етнічної і культурної групи, ми можемо називати її національністю. Коли така влада отримана, як правило, через контроль над державними структурами, ми називаємо її нацією".¹⁰⁷

Доречним буде нагадати, що подібні точки зору ще на початку ХХ століття висловлювали й деякі українські науковці. Зокрема, І.Бочковський відзначав, що т.зв. "неісторичні народи" проходять три етапи або фази свого розвитку:

1) доба "господарського самоутвердження новопробудженого народу", під час якої національно-аморфний організм перетворюється на самостійну національну суспільність;

2) доба "національного пробудження", яка характеризується "поверненням до рідної мови та заходами до літературного її вироблення";

3) "політична доба", коли "визвольно-відродні прямування пробудженого народу завершуються самостійницьким ідеалом, домаганням вільного й необмеженого власного державно-політичного життя".¹⁰⁸

Західні дослідники постійно підкреслюють, що процес націобудування має не тільки політичні, а й юридичні, економічні, військові, адміністративні, культурні, ідеологічні та інші виміри.

"Нація, - підкреслював ще в 20-ті роки французький етнолог Марсель Мосс, - заслуговує цієї назви тоді, коли вона має і вірить у свою цивілізацію /яка розуміється естетично, морально і матеріально/, свою мову, своє духовне життя, свою мораль, своє розуміння колективної цілі, свою форму прогресу".¹⁰⁹ З огляду на це, зрозуміло, що величезну, по суті справи, визначальну] роль у націобудівництві має відігравати держава. Але це надзвичайно складне і велике питання потребує окремого спеціального дослідження.

Слід враховувати, що нації можуть формуватись із представників як одного, так і кількох етносів. Недарма ще у ХІХ ст. Е.Ренан відзначав, що "етнографічні міркування не мали жодного значення в організації сучасних націй". Французька нація, нагадував він, склалась із кельтів, іберів та ін.; німецька - із німців, кельтів, слов'ян та ін. Але у кожному такому випадку потрібен був "центр єдності", "ядро централізації", тобто якийсь етнос, навколо якого об'єднувались

інші.¹¹⁰ Це положення набуло ще більшої актуальності сьогодні, наприкінці ХХ ст.

Нарешті про силу, яка надихає еліти і народи на будівництво націй, вдихає в останні життя. Більшість західних етнополітологів, з якими погоджується і автор, вважають такою силою виключно або головним чином націоналізм. Е.Сміт з цього приводу писав: "Все більше й більше етнічностей поза Західною Європою відчувають вплив націоналізму, який народився на Заході і все більше й більше етнічностей або їх інтелігенція почали дивитись на свої часто занедбані спільноти як на майбутні нації".¹¹¹ Ще більш однозначно висловився Г.Кон: "Національності /нації -О.К../ утворюються із етнографічних та політичних елементів тоді, коли націоналізм вдихає життя у форму, побудовану попередніми століттями. Отже, націоналізм та національність тісно взаємопов'язані".¹¹²

Варто згадати також ще про одну дискусійну проблему. Більшість західних вчених вважає, що політичні нації, як правило, формувались із застосуванням сили. "Єдність, - стверджував Е.Ренан, - завжди створюється насильно".¹¹³ Історія підтверджує цей сумний висновок: сотні націй, у тому числі й деякі із найбільш респектабельних, виникли внаслідок насилля, зокрема, дискримінації, насильницької асиміляції, депортації окремих етнічностей тощо. Однак, сьогодні, на порозі ХХІ ст., подібні шляхи і методи, за нашим глибоким переконанням, є неприйнятними і повинні бути засуджені. Час зрозуміти, що нові нації, навіть політичні нації, можуть бути побудовані лише на добровільних засадах, за принципом компліментарності. Варто, нарешті, прислухатись до попереджень - порад, висловлених видатним англійським вченим Джоном Стюартом Міллем, про те, що нація може скластись там і тоді, де і коли "частина людства відчуває себе об'єднаною взаємними симпатіями", "бажанням бути під одним і тим же урядом" та "устремлінням до самоврядування".

Треба мати на увазі, що наявність вище згаданих умов націобудівництва завжди бажана і навіть потрібна. Але бувають і виключення. На одне з них вказував ще В.Старосольський: "Нація може народитись там, де немає ні окремої мови, ні культури, ні взагалі нічого, що становить ці "національні прикмети". Приклад - виникнення американської нації. Воля та змагання до політичної самостійності зародились тут на ґрунті економічних та /у зв'язку з ними/ політичних інтересів та противенств до Англії... Народилась нація mimo того, що не було ні одної з цих "прикмет", які вважаються деким необхідним для існування нації".¹¹⁴ Іншими прикладами

подібного роду, на наш погляд, можуть служити процеси будівництва націй у деяких постколоніальних країнах Азії та Африки.

Підсумовуючи все наведене, відзначимо, що процес націобудівництва відбувається у часи переходу людства до індустріального суспільства внаслідок дії цілої низки чинників та цілеспрямованої діяльності людей. Головні тенденції національного розвитку цього періоду: 1) будівництво націй та 2) їх відокремлення одна від одної. Ці тенденції, на наш погляд, продовжують діяти і сьогодні, оскільки у багатьох країнах світу, особливо у постколоніальних та посттоталітарних, процес національного будівництва ще далекий від завершення. Водночас із переходом людства до постіндустріального та інформаційного суспільства починає діяти ще одна група тенденцій - послаблення і зникнення національних кордонів, виникнення міжнародних і міждержавних утворень, подолання національної обмеженості людей, поступового занепаду національної парадигми, послаблення націоналізму в окремих регіонах тощо. Все це, за переконанням автора, є свідченням і наслідком того, що людство поволі вступає до передпостнаціонального етапу свого розвитку. Проте, процес будівництва націй і все, що з ним пов'язане, зокрема, етнічна регіоналізація, буде продовжуватись ще досить довго, що робить проблему його дослідження вкрай актуальною і потрібною.

§6. Основний зміст процесів етнорегіоналізації

Перш за все відзначимо, що терміни "регіон", "регіоналізм", "регіоналізація" давно і добре відомі на Заході, а останніми роками і у пострадянських державах. Поняття "регіон", /від лат. "regio" - країна, область, район/ означає область, частину якоїсь країни, країну або частину світу, які відрізняються від інших природними, соціально-економічними, культурними та іншими особливостями. Терміни "регіоналізм" та "регіоналізація", як вірно зауважує видатний американський етнополітолог Луїс Снайдер, вживається для означення стану або процесу 1) "розподілу країни на невеликі адміністративні частини" та 2) "утворення комбінації кількох держав, що діють як ціле".¹¹⁵

Отже, регіоналізація - це вкрай суперечливий ірізноспрямований процес фрагментації та інтеграції. Недарма для визначення цього процесу відомий американський політолог Дж. Розенау ввів у науковий обіг термін "фрагмеграція", тобто одночасна фрагментація та інтеграція.¹¹⁶

Сутність і характер регіоналізму та регіоналізації на рівні держави досить вдало визначив професор соціології

Ньюфаундлендського університет}' /Канада/ Віктор Заславський: "Явище регіоналізму, - писав він, - добре відоме у країнах із виразними регіональними відмінностями. Воно виявляється у незадоволенні, протестах чи навіть у повстаннях найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності. У багатоетнічних країнах, де національності з визначеною територією виказують глибокі відмінності в економічному та культурному розвитку, перерозподіл ресурсів державою створює передумови для появи сепаратистських і націоналістичних рухів. Регіоналізм перетворюється на етнорегіоналізм та сепаратизм".117

Такої ж думки і відомий канадський етносоціолог Дж.Рудольф. "Термін "етнорегіоналізм", - уточнює він, - використовується для визначення пошуків більш широкого контролю над політичними справами місцевої /аборигенної/ етнічної спільноти, яка відокремлює себе від інших спільнот, котрі мешкають у країні".118

Як відомо, у колишній радянській науці проблеми регіоналізації не розроблялись, а у вітчизняній лише починаються. Щодо західної науки, то там давно існує спеціальна галузь, яка отримала назву "регіонологія", "регіонознавство", "регіональні дослідження" /regional studies/.119

Актуальність розвитку регіонології обумовлена багатьма чинниками і, перш за все, глобальним, універсальним і об'єктивним характером самих процесів регіоналізації, що переконливо довели західні вчені.120 "Від Азорських островів до Гренландії, від Шотландських пагорбів до Італійського Тіролю етнорегіональні спільноти стали політично настирливими, а часто і руйнівними в державах, які здавалосьь асимілювали свої меншини /Великобританія/, подолали свій внутрішній розкол /Бельгія/ або успішно придушили етнорегіоналізм /Іспанія/. Одна за одною більшість західноєвропейських країн відчували багатонаціональність свого населення і здатність національної ідентичності, що відроджується, підривати сучасне політичне життя", - відзначав ще 1981 р. Дж.Рудольф.121

Основними чинниками, що сприяють піднесенню етнорегіональних сентиментів західні вчені цілком слушно вважають наступні:

- 1) відносна політична нерівноправність та економічні й культурні нестатки периферійних меншинних груп;
- 2) ерозія ідеології, під якою мається на увазі посилена пропаганда ідеї національної держави /нації-держави/;

3) вплив етнорегіональних рухів у сусідніх державах/принцип "ланцюгової реакції", про що вже йшлося/ тощо.

Особливо помітну роль у піднесенні етнорегіоналізму відіграє нерівномірність соціально-економічного, політичного і культурного розвитку регіонів.¹²²

Будучи глобальним і об'єктивним процесом, регіоналізація, на думку багатьох західних вчених, яку поділяє і автор, може розвиватись із різною швидкістю та приносити різні наслідки. Ці наслідки можуть бути досить скромними у тих випадках, коли етнічні меншини: а) нездатні забезпечити високий рівень мобілізації; б) становлять невеликий відсоток населення країни; с) їх центральний уряд не бажає вести переговори; д) їх вимоги такі великі, що не підлягають обговоренню тощо. Проте, регіоналізація мала успішні наслідки у тих випадках, коли етнічні спільноти: по-перше, були більш мобілізовані; по-друге, становили більшість /фламандці у Бельгії/ або значну меншість /баски і каталонці в Іспанії/; по-третє, їх вимоги були більш прийнятними для переговорів /наприклад, збільшення економічної допомоги регіону/ ; по-четверте, їх центральний уряд був більш схильним до переговорів і пошуку компромісів і т. ін.¹²³

Зрозуміло, що ці висновки стосуються, перш за все, правових демократичних країн. Але і посттоталітарним державам, у тому числі й Україні, не буде зайвим знати їх. Тим більше, що світовий процес регіоналізації не рахується із державними кордонами, він починає поширюватись і на Україну. Сприяти чи перешкоджати цьому процесові сьогодні, на перехідному етапі розвитку України, на нашу думку, було б дещо небезпечно. Лишається єдиний шлях - добре продумана, детально розроблена, регульована, поступово-еволюційна, повільна і плавна регіоналізація на зразок Італії, Іспанії, Мексики, а з часом може і Австрії, Бельгії, ФРН та інших держав.

§7. Шляхи і методи вирішення етнорегіональних проблем

Як зазначають західні етнополітологи, вирішувати етнорегіональні проблеми надзвичайно важко і той, хто цим займається, завжди діє "на грані ризику". Пояснюючи таку ситуацію, відомий англійський дослідник Уолкер Коннор цілком слушно зауважує, що якщо центр не поспішає враховувати вимоги регіонів, то це може бути використано для звинувачень його у небажанні задовольняти регіональні інтереси; якщо ж він йде на поступки, то це стимулює нові, більш суттєві вимоги регіонів і так без кінця й краю.¹²⁴

І тим не менш, більшість соціально-економічних, політичних, культурно-мовних й інших вимог регіонів мають бути задоволені, інакше, як вже відзначалось, регіональні почуття можуть перетворитись на націо-нал-екстремізм та сепаратизм. Але яким чином це можна зробити? І як поєднати процеси регіоналізації та інтеграції? Найкращі відповіді на ці та інші подібні запитання дає західна етнополітологія та практика вирішення регіональних проблем у країнах Європейського Співтовариства / ЄС/. Це, по-перше, проведення справді демократичної етнонаціональної політики; по-друге, впровадження децентралізації, автономізації та федералізації на рівні окремої держави, а також ЄС; по-третє, застосування принципу субсидіарності.¹²⁵

Слід особливо підкреслити, що західна етнополітологія та й практика вирішення етнополітичних проблем відкидають тезу "єдиної і неподільної держави". Натомість вони висувають тезу "автономізм та федералізм замість централізму", а також принцип субсидіарності. Нагадаємо, що принцип субсидіарності отримав офіційне визнання як у рамках окремих країн, так і всього ЄС. Суть цього принципу полягає у тому, що влада має бути максимально наближена до громадян, а на "верхні поверхи" її добровільно передається стільки, скільки потрібно для забезпечення етнополітичної стабільності суспільства. Інакше кажучи, не центр передає свої повноваження регіонам, а, навпаки, до компетенції центру потрапляють лише ті проблеми, які неможливо вирішувати на регіональному рівні.¹²⁶

Сьогодні країни ЄС дотримуються принципу субсидіарності, а само Співтовариство становить трьохступеневу систему: регіон /земля, кантон, провінція/ - держава - співтовариство. Показово, що на кожному рівні існують свої законодавчі й виконавчі органи, функції яких чітко розмежовані. При цьому за регіонами закріплені функції, необхідні для самоврядування, зокрема, достатні повноваження, фінансова автономія тощо. Крім того, для них створені умови, потрібні для активної участі у зміцненні економічної, соціальної та політичної єдності Європи. Офіційною моделлю Європейського Співтовариства стала "Європа регіонів" /раніше нею була "Європа батьківщин"/. Все це було офіційно затверджено у т.зв. "Хартії регіоналізму", прийнятій Європейським парламентом у листопаді 1988 року.¹²⁷

Поглиблення і поширення процесів регіоналізації, зростання місця і ролі регіонів в економічному та суспільно-політичному житті окремих країн і цілих континентів є, на нашу думку, ще одним

свідченням вичерпання класичної ролі національної держави, вступу людства в нову еру свого розвитку. Досить красномовно і влучно висловився із цього приводу відомий японський бізнесмен Омає Кенічі у статті "Виникнення регіональної держави" та монографії "Кінець національної держави: піднесення регіональних економік". "Національна держава, - стверджує він. - стала неприродним, навіть дисфункціональним утворенням для організації людської діяльності та управління економічними зусиллями у безкордонному світі. Вона не представляє справжніх економічних інтересів всього суспільства; вона не визначає багатозначущих потоків економічної діяльності. Дійсно, вона не помічає справжніх зв'язків і синергізму, які існують між часто різним населенням..."

Сьогодні на світовій економічній малі, продовжує Омає Кенічі, з'являється те, що можна назвати "регіональними державами". При цьому кордони "регіональної держави" не визначаються політичними наказами чи декретами. Вони не становлять загрози політичним кордонам будь-якої нації і не потребують ірошей платників податків для свого захисту. Прикладами таких "регіональних держав", на думку Омає Кенічі, можуть служити північна і південна частини Італії, 14 спеціальних економічних зон Китаю та інші. Зразковою "регіональною державою" міг би бути регіон із населенням у 5-20 млн. чоловік, із добре розвинутою комунікаційною і транспортною системами, міжнародним аеропортом, широкими міжнародними економічними зв'язками тощо. До "регіональних держав" японський бізнесмен зараховує також Європейське Співтовариство, Північно-Американський торговий союз та інші.¹²⁸

Таким чином, західні дослідники розглядають регіоналізацію взагалі, і етнічну зокрема, як об'єктивні, складні й суперечливі процеси. До того ж, більшість з них вважають зазначені процеси переважно позитивними. Підтримуючи цю точку зору, автор відзначає, щорегіоналізація, у тому числі й етнічна регіоналізація, сприяє чи може сприяти вирішенню цілої низки складних проблем, які виникли перед людством на порозі двадцять першого століття. По-перше, вони запобігають перетворенню регіоналістських почуттів на націонал-екстремізм; по-друге, є досить міцною перешкодою на шляху розвитку сепаратистських тенденцій; по-третє, примирюють і узгоджують дезинтеграційні та інтеграційні процеси; по-четверте, у віддаленій перспективі можуть допомогти народам позбутись "розтрісканої шкаралупи" своїх національних держав /націй-держав/; нарешті, сприяти переходу до нової ери - ери тісної взаємодії і

взаємовигідного співробітництва народів, яке не буде стримуватись штучними кордонами й митницями...

Висновки, Запитання і завдання

Висновки

1. Найбільший вплив на етнополітичну царину людського буття сьогодні справляють процеси глобалізації та модернізації. Саме вони спричиняються до зародження й розвитку етнонаціональних та етнополітичних процесів, визначають їх характер, напрямки, швидкість і глибину. Водночас етнонаціональні та етнополітичні процеси мають власні закономірності розвитку, впливають на інші соціально-політичні процеси, значною мірою визначають поступ людської цивілізації. Сьогодні є всі підстави говорити про етнополітичну глобалізацію, як історичний об'єктивний процес поширення по всій земній кулі етнонаціональних та етнополітичних ідей і концепцій, піднесення етнічного ренесансу, посилення політизації етнічності, вибуху етніцизму, поглиблення етнічної фрагментації та ін., а також про етнополітичну модернізацію, суть якої полягає у пошуках народами багатонаціональних та поліетнічних держав адекватних і оптимальних відповідей на виклики часу, зокрема, оновлення й осучаснення ними форм, характеру і змісту своїх держав, державних утворень та міждержавних об'єднань.

2 Серед численних етнічних процесів найважливішу роль відіграють процеси етнічної диференціації, дезінтеграції та інтеграції. Саме внаслідок цих та деяких інших етнічних процесів склалась дивовижна мозаїка сучасного багатонаціонального і поліетнічного світу та абсолютної більшості країн. У сучасних правових, демократичних відкритих суспільствах етнічні процеси мають природний характер, відбуваються еволюційним шляхом. Сьогодні західні держави відмовились від штучного гальмування або прискорення етнічних процесів і, перш за все, насильницької асиміляції. У посттоталітарних суспільствах етнічні процеси, стримувані чи спотворені раніше офіційною політикою, розвиваються досить бурхливо і набувають природного характеру. Йдуть об'єктивні, закономірні процеси етнічної диференціації та дезінтеграції, на зміну яким мають прийти процеси етнічної інтеграції, котрі сприятимуть народженню нових політичних націй. Однак, мають місце і спроби певних політичних сил загальмувати одні та/чи прискорити інші етнічні процеси. Такі спроби, особливо без знання і врахування закономірностей їх розвитку, можуть призводити до непередбачених наслідків.

3. У другій половині ХХ ст. світ став свідком чергового, найбільш могутнього циклу етнічного ренесансу, під яким мається на увазі процес відродження етнічних почуттів, пошуків свого етнічного коріння, накопичення свого етнічного знання, посилення індивідуальної і групової етнічної свідомості та зростання етнічної солідарності. Викликаний цілою низкою загальних і специфічних причин, цей процес має об'єктивний характер, розвивається за своїми власними закономірностями й суттєво впливає на етнополітичне становище у світі і особливо у посттоталітарних країнах. Тут він підготував ґрунт до банкрутства тоталітарних режимів та дезінтеграції таких квазіфедеративних держав, як колишні СРСР, СФРЮ та ЧССР. Водночас етнічний ренесанс ускладнив етнополітичну ситуацію у молодих незалежних країнах, загострив старі й викликав нові міжетнічні конфлікти і справляє величезний вплив на всі інші етнополітичні процеси.

4. Повсюдно, але особливо у посттоталітарних країнах, процес етнічного ренесансу супроводжується політизацією етнічності, тобто процесом набуття етнічною спільнотою політичної свідомості, мобілізації на досягнення певних політичних цілей, і боротьбою за право на участь у прийнятті політичних рішень та контролі за їх виконанням. Сучасні процеси етнічного ренесансу та політизації етнічності мають глобальний, універсальний, домінуючий, об'єктивний, діалектичний, циклічний, вкрай суперечливий та революційний характер. Внаслідок цих процесів етнічність перетворилась на одну із головних рушійних сил суспільного розвитку, стала основним чинником легітимізації та/чи делегітимізації політичних режимів і держав. У кінцевому підсумку, політизація етнічності - це боротьба етнічних спільнот за розподіл та/чи перерозподіл влади, за збереження та/чи поліпшення свого статусу, за контроль над природними ресурсами, що швидко скорочуються та екологічним середовищем, яке катастрофічно погіршується. Це - наполеглива боротьба за створення найбільш сприятливих умов для свого виживання, існування та самореалізації, за право самостійно вирішувати власну долю і бути не лише об'єктом, а й суб'єктом політики. Загалом, процес політизації етнічності спричинився до епохальних зрушень і змін як в окремих країнах, так і у цілому світі.

5. Етнополітична стабільність окремих країн, континентів і цілого світу значною мірою залежить від численних етнополітичних процесів, найбільш важливими серед яких є дезінтеграція та інтеграція (Див. схему № 12). У Східній Європі сьогодні превалюють

процеси дезінтеграції, проте у Західній Європі та Америці панують інтеграційні процеси, які торують шлях до мирного співжиття і взаємодії всіх народів світу. Головні причини різноспрямованості зазначених процесів - перебування народів цих континентів і регіонів на різних етапах цивілізаційного та етнополітичного розвитку, зокрема, вступ народів Заходу до інформаційного суспільства та передпостнаціональної ери свого існування, а народів Східної Європи - до постіндустріального суспільства та національної ери.

6. Одним із найскладніших і найважливіших інтеграційних етнополітичних процесів є національне будівництво, яке у Західній Європі відбулось у XVIII-XIX століттях, а сьогодні відбувається у Східній Європі. Для його успішного проведення потрібна ціла низка відповідних умов і правил. Однією із головних умов є те, що можна назвати "презумпцією рівності статусу і можливостей", тобто забезпечення рівних прав і можливостей та покладання однакових обов'язків на всіх членів спільноти незалежно від їх етнічного походження, політичних уподобань тощо. Нехтування цією та іншими умовами, може призводити до непередбачених наслідків, зокрема, до перетворення процесу націотворення на процес націоруйнування.

7. Протягом останньої чверті XX ст. дедалі посилюється й поширюється процес регіоналізації взагалі, і зокрема, етнічної регіоналізації, зростає роль регіонів, підвищується вплив етнорегіоналізму тощо. Процес етнорегіоналізації, по-перше, примірює і узгоджує дезінтеграційні та інтеграційні процеси; по-друге, є досить міцною перешкодою на шляху розвитку сепаратистських тенденцій; по-третє, у віддаленій перспективі може допомогти народам позбутись "розтрісканої шкаралупи" своїх національних держав. Поглиблення і поширення процесів регіоналізації, зростання місця й ролі регіонів в економічному та суспільно-політичному житті окремих країн і цілих континентів є ще одним свідченням вичерпання класичної ролі національної держави, вступу людства у нову еру свого розвитку.

8. Сучасні етнонаціональні та етнополітичні процеси відбивають наявність в етнополітичній царині людського життя кількох різноманітних, різноспрямованих тенденцій. З одного боку - послаблення національної ідеї, зниження ролі національних держав і занепад націоналізму на Заході та їх піднесення і посилення - у Східній Європі. А, з іншого - глобальний етнічний ренесанс, політизація етнічності, перетворення її на суб'єкт історичного розвитку, піднесення пов'язаних з нею етнічного націоналізму та

етніцизму, зростання їх впливів тощо. Все це - свідчення переходу Заходу до передпостнаціонального етапу свого розвитку, а Східної Європи - до національного етапу. В таких умовах для Заходу все більш актуальними стають дослідження і вивчення феномену етнічності та етніцизму, а для Східної Європи, зокрема України - проблем нації, національного будівництва та націоналізму і водночас етнічності та етніцизму.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ЗАПИТАННЯ

1. Чим обумовлено процес глобалізації і до яких наслідків він призводить?
2. Як саме процес модернізації впливає на етнічні та етнополітичні процеси?
3. В чому полягає сутність і характер етнічних та етнополітичних процесів?
4. Коли і чому зародився процес етнополітичного ренесансу і до яких наслідків він призвів?
5. Чим саме зумовлені дезінтеграційні процеси?
6. За яких умов можуть відбуватись інтеграційні процеси?
7. Чому в Західній Європі превалюють інтеграційні процеси, а в Східній Європі - дезінтеграційні процеси?
8. Коли і як народжуються нації?
9. Як співвідносяться процеси регіоналізації з процесами дезінтеграції та інтеграції?
10. Наскільки обґрунтованими є твердження Кенічі Омає про виникнення "регіональних держав" і які перспективи їх розвитку?

ЗАВДАННЯ

1. Зробіть порівняльний аналіз процесів етнічної диференціації та етнічної дезінтеграції, а також етнічного згуртування та інтеграції.